

เอกสารลำดับที่ ๖๕
จดหมายเหตुरายวันทัพรชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชา^๑

ศิษณา วีรเกียรติสุนทร

๑. ความสำคัญของเอกสาร

แม้รัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ค.ศ. ๑๗๖๗ – ๑๗๘๒/ พ.ศ. ๒๓๑๐ – ๒๓๒๕) หรือสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นสมัยที่มีความสำคัญต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ไทย เพราะเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างสมัยอยุธยาที่สิ้นสุดลงใน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐) กับสมัยรัตนโกสินทร์ แต่หลักฐานร่วมสมัยที่จะใช้ศึกษานั้นมีค่อนข้างน้อย เพราะยังเป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองระส่ำระสายจากภัยสงคราม ทั้งชาวต่างชาติที่เข้ามายังกรุงธนบุรียังมีไม่มากนัก นอกจากนี้เอกสารบางประเภทก็ถูกแต่งหรือชำระขึ้นในสมัยหลัง ทำให้ได้รับอิทธิพลจากการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นอันมาก ในบรรดาเอกสารเหล่านี้ ยังมีเอกสารชั้นต้นอยู่ฉบับหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาการเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และเศรษฐกิจในต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นั่นคือ จดหมายเหตुरายวันทัพรชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชา

^๑ ผู้เขียนขอขอบพระคุณนักวิจัยในโครงการวิจัยฯ ทุกท่านที่เสนอแนะความเห็นในการเรียบเรียงและปรับปรุงผลงานวิจัยฉบับนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร ที่ให้ความกรุณาช่วยอธิบายคำเก่าที่ปรากฏในเอกสาร รองศาสตราจารย์ ดร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร์ที่เอื้อเพื่อหนังสือและหลักฐานชั้นต้นฉบับต่างๆ เพื่อใช้ประกอบงานวิจัย รองศาสตราจารย์เสมอ บุญมา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศุภกร สิริไพศาลและคุณอรพินท์ คำสอนที่ช่วยอ่านและให้คำแนะนำในบทความฉบับสมบูรณ์นี้ และอาจารย์วิชุดา พิไลพันธ์และอาจารย์กัญญิกา กล่อมสุวรรณที่ช่วยพิมพ์เอกสารต้นฉบับ สุดท้ายนี้ ผู้เขียนขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์อนันท์ธนา เมธานนท์ ที่ให้คำแนะนำเรื่องประวัติศาสตร์และภาษาเวียดนาม

จดหมายเหตุรายวันทัพบกกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชา เป็นเอกสารชั้นต้น ที่บรรดาอักษณห์หลวงร่วมกันเรียบเรียงขึ้นใน ค.ศ. ๑๗๗๑ (พ.ศ. ๒๓๑๔) ระหว่างที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพไปตีเมืองพุทไธมาศหรือฮาเตียน เมืองท่ากึ่งอิสระ ซึ่งยอมรับอำนาจของทั้งกัมพูชาและตระกูลเหงียนในเวียดนาม^๒ ในขณะเดียวกันราชสำนักสยามก็ถือว่าพุทไธมาศเป็นเมืองประเทศราชอีกแห่งหนึ่งของสยาม นอกจากนี้ พระองค์ยังยกทัพไปตีกรุงกัมพูชา ซึ่งในขณะนั้นคือ เมืองอุดมไชย^๓ หรือบางครั้งเอกสารสยามเรียกว่า เมืองพุทไธเพชร ขณะเดียวกัน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชโองการให้ พระยายมราชหรือต่อมาคือ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑ ค.ศ. ๑๗๘๒ – ๑๘๐๙/ พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๒) ยกทัพไปตีกระหนาบกรุงกัมพูชาทางบกอีกด้วย

สาเหตุของสงครามในครั้งนี้เกิดขึ้นด้วยเหตุผลสองประการ ได้แก่ เหตุผลทางการเมือง คือ หลังจากพม่ายึดกรุงศรีอยุธยาได้ใน ค.ศ. ๑๗๖๗ บรรดาเจ้านายอยุธยาได้หลบหนีออกจากกรุง และไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองและรัฐเพื่อนบ้าน ที่สำคัญคือ เจ้าจ้อยและเจ้าศรีสังข์ ซึ่งหลบหนีไปอยู่ที่เมืองพุทไธมาศและกัมพูชาตามลำดับ ผู้ปกครองเมืองทั้งสอง โดยเฉพาะพระยาราชเศรษฐีหรือ

^๒ ภายหลังจากที่จักรพรรดิเลทานตง (ค.ศ. ๑๔๔๑ – ๑๔๙๓/ พ.ศ. ๑๙๘๔ – ๒๐๔๐) สวรรคต ราชวงศ์เล (Le) ก็อ่อนแอลง เหล่าขุนนางเช่น ตระกูลตริन्ह เข้าไปมีบทบาททางการเมืองในราชสำนัก และกลายเป็นผู้ปกครองเวียดนามอย่างแท้จริงใน ค.ศ. ๑๕๒๓ (พ.ศ. ๒๐๗๐) ขณะที่ตระกูลเหงียนดำเนินการต่อต้านอำนาจของตระกูลตริन्हและสนับสนุนจักรพรรดิเล ซึ่งมีสิทธิธรรมอย่างแท้จริงเป็นผู้ปกครอง แต่ในท้ายที่สุด ใน ค.ศ. ๑๕๙๒ (พ.ศ. ๒๑๓๕) ทั้งสองตระกูลต่างสนับสนุนให้จักรพรรดิราชวงศ์เลกลับมาปกครองเวียดนามอีกครั้ง ในขณะที่พวกเขาเป็นผู้มีอำนาจปกครองอย่างแท้จริงคือ ตระกูลตริन्हปกครองทางเหนือ เรียกว่า ตังเกี๋ย ส่วนตระกูลเหงียนมีอำนาจในเวียดนามใต้หรือโคชินจีน Shelton Woods, *Vietnam an Illustrated History*, (New York: Hippocrene Books, 2002), 53 – 54.

^๓ หลังสมัยพระนครนั้น กัมพูชาย้ายเมืองหลวงหลายครั้งด้วยกันคือ เมืองละแวกระหว่าง ค.ศ. ๑๕๒๕ – ๑๕๙๓ (พ.ศ. ๒๐๖๘ – ๒๑๓๖) เมืองศรีสุนทร (ค.ศ. ๑๕๙๔ – ๑๖๒๐/ พ.ศ. ๒๐๖๙ – ๒๑๖๓) และเมืองอุดมไชย (ค.ศ. ๑๖๒๑ – ๑๘๖๓/ พ.ศ. ๒๑๖๔ – ๒๔๐๖) ก่อนที่จะย้ายไปยังกรุงพนมเปญ

มักเทียนตู^๔ ได้ใช้เจ้านายอยุธยาเป็นเครื่องมือสำคัญ เพื่อทำทลายพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ตลอด ส่งผลต่อสถานการณ์ภาพและสิทธิธรรมของพระองค์ รวมทั้งผลประโยชน์ทางการค้ากับจีน

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทรงยกทัพไปตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชา คือ ทรงต้องการควบคุมเมืองท่าในอ่าวสยามทั้งหมด เพื่อผูกขาดการค้ากับจีน ซึ่งขณะนั้นเป็นการค้ากระแสหลักของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ พระองค์ยังมีพระราชประสงค์จะเก็บเกี่ยวเสบียงอาหารจากกัมพูชา ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่งของภูมิภาค เพื่อเลี้ยงดูผู้คนที่ยอดอยากในกรุงสยาม รวมทั้งยังทรงต้องการควบคุมแหล่งสินค้าประเภทของป่า ซึ่งเป็นสินค้าที่ทำกำไรให้แก่รัฐอีกด้วย

แม้เนื้อหาในจดหมายเหตุรายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาจะเป็นเรื่องการสงครามระหว่างสยามกับพุทไธมาศและกัมพูชาก็ตาม แต่เอกสารฉบับนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในฐานะหลักฐานชั้นต้นที่สะท้อนภูมิปัญญาของชนชั้นปกครองสยาม ไม่ว่าจะเป็นพัฒนาการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ของสยาม และแนวคิดเรื่องหลักพิไชยสงคราม รวมทั้งเป็นเอกสารชั้นต้นที่สะท้อนภาพลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกด้วย

แม้เอกสารฉบับนี้จะมีความสำคัญมากเท่าใดก็ตาม แต่ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีผู้ใดเคยศึกษาเอกสารฉบับนี้โดยตรง งานวิจัยฉบับสำคัญที่ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับพุทไธมาศและกัมพูชาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีของ Chingho A. Chen เรื่อง **Mac Thien Tu and Phrayataksin a Survey on their Political Stand, Conflicts and Background** หรืองานศึกษาเรื่อง **Ha Tien or Banteay Meas in the Time of the Fall of Ayutthaya** ของ Yumio Sakurai and Takako Kitagawa ซึ่งใช้เอกสารศึกษา

^๔ ที่เมืองพุทไธมาศนั้นเหมือนมีเจ้าเมืองอยู่สองคน คือ มักเทียนตู และพระยาราชเศรษฐี ซึ่งเป็นขุนนางกัมพูชาที่ดูแลเมืองนี้ แต่ราชสำนักสยามคงจะสับสนกับสภาพการเมืองภายในพุทไธมาศ และคิดว่าพระยาราชเศรษฐีและมักเทียนตูคือ คนคนเดียวกัน จึงเรียกมักเทียนตูว่าพระยาราชเศรษฐี ดังนั้น งานวิจัยฉบับนี้ ผู้เขียนขอเรียกมักเทียนตูว่า พระยาราชเศรษฐีตามแบบไทย

ประเด็นปัญหาอย่างหลากหลาย แต่กลับไม่ใช่จดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชา ซึ่งเป็นเอกสารชั้นต้น มาประกอบการพิจารณาแต่อย่างใด ดังนั้น ผู้เขียนมุ่งศึกษาจดหมายเหตุรายวัน ทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาในสี่ประเด็น ดังนี้ ๑. บริบททางประวัติศาสตร์ ๒. เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างสยามกับ พุทไธมาศและกรุงกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑/๑ ๓. จดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชาในฐานะงานเขียน ทางประวัติศาสตร์ ๔. “หลักพิไชยสงคราม” ในจดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชา

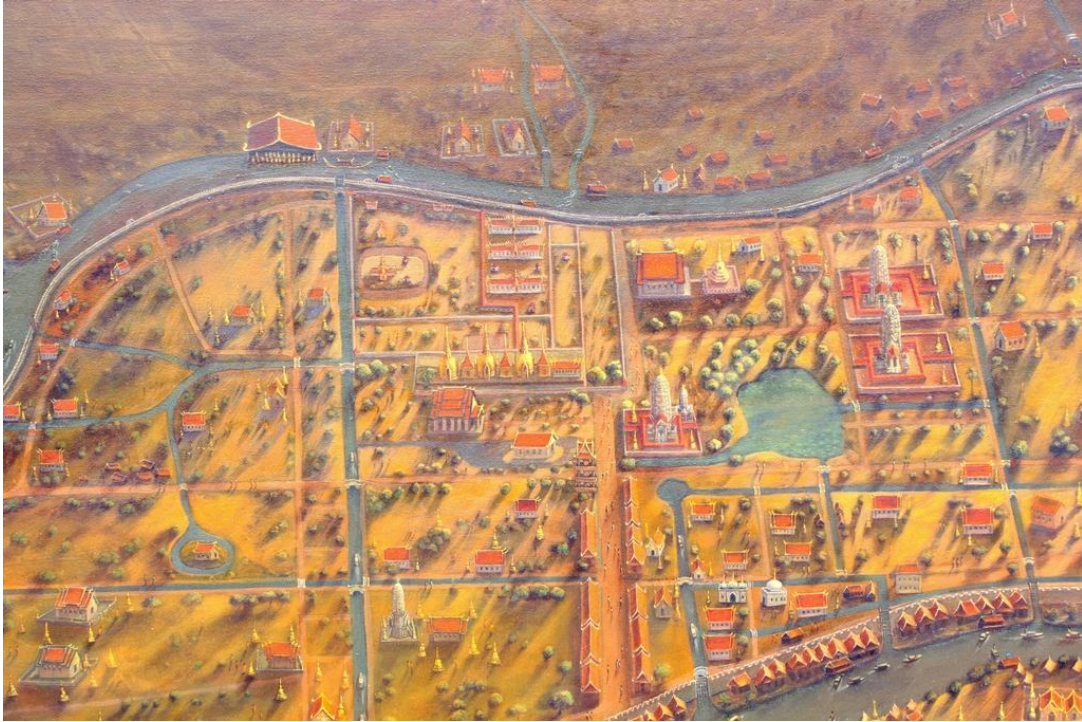
๒. สารัตถวิพากษ์

บริบททางประวัติศาสตร์

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชา ใน ค.ศ. ๑๗๗๑/๑ เป็นเหตุการณ์สำคัญอีกเหตุการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยธนบุรี เพราะเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้อำนาจและสิทธิธรรมทางการเมืองของสมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรีมีความมั่นคง เพราะทรงปราบปรามชุมนุมใหญ่ต่างๆ ได้สำเร็จ และ กำจัดเจ้านายฝ่ายชายของราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้จนหมดสิ้นแล้ว ความวุ่นวาย ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในต้นรัชกาลนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นหลังเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่ พม่า แต่มีเค้าลางมาตั้งแต่ก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาเสียด้วยซ้ำไป ดังนั้น หลัง สงครามสยามกับพม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ บ้านเมืองซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของ ราชอาณาจักรอยุธยาแต่เดิมได้กลายเป็นชุมนุมย่อยใหญ่ เจ้าชุมนุมต่าง สถาปนาตนเป็นพระเจ้าแผ่นดินปกครองดินแดนในอำนาจของตนเอง มีเพียง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่มีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูราชอาณาจักรอยุธยาอีก ครั้งหนึ่ง นำมาสู่ความพยายามรวบรวมราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นใหม่ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๖๗ – ๑๗๗๑

ปัจจัยทางการเมือง

๑. เหตุการณ์ปลายกรุงศรีอยุธยา

ภาพวาดพระนครศรีอยุธยาเมื่อยังรุ่งเรืองอยู่

กรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงใน ค.ศ. ๑๗๖๗ ภายหลังที่กองทัพพม่าเข้าล้อมกรุงเป็นเวลาสองปี แต่อันที่จริงแล้วราชอาณาจักรแห่งนี้ได้ล่มสลายลงมาตั้งแต่ก่อนหน้านั้น อันเกิดขึ้นเพราะผู้ปกครองไร้ความสามารถ เหล่าเชื้อพระวงศ์และขุนนางต่างขัดแย้ง และพยายามแย่งชิงอำนาจกันอยู่เสมอ ราชสำนักสยามยังเผชิญปัญหาทุจริต และปัญหาการควบคุมกำลังพล^๕ ทำให้ราชอาณาจักรอยุธยาอ่อนแอ และไม่สามารถต่อรบกับกองทัพพม่า ดังปรากฏในจดหมายเหตุของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ ณ กรุงปารีส (Les Missions Étrangères de Paris) ที่ว่า ไม่ว่าครั้งใดที่ราชสำนักสยามส่งกองทัพออกไปต่อกรกับกองทัพพม่า

^๕ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), ๒๕ – ๓๖.

ก็จะต้องฟ่ายแพ้ไปเสียทุกครั้ง^๖ จนในที่สุดกองทัพพม่าก็สามารถยึดกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ

หลังจากกองทัพพม่ายึดกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว ก็กวาดต้อนผู้คนและเชื้อพระวงศ์ ที่สำคัญคือ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (ค.ศ. ๑๗๕๘/ พ.ศ. ๒๓๐๑) หรือขุนหลวงหาวัดกลับไปยังกรุงอังวะ แต่เจ้านายบางพระองค์ก็สามารถหลบหนีไปได้เช่น เจ้าจ้อยและเจ้าศรีสังข์ เจ้าจ้อยนั้นไปประทับอยู่กับพระยาราชานครสีที่เมืองพุทไธมาศ ส่วนเจ้าศรีสังข์ไปอาศัยอยู่ที่กรุงกัมพูชา เรื่องราวของเจ้านายสยามทั้งสองพระองค์นั้นไม่ปรากฏในเอกสารสยามเท่าใดนัก เรารู้แต่เพียงว่า เจ้าจ้อยเป็นพระราชโอรสของเจ้าฟ้าอภัย ซึ่งเป็นพระราชนัดดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ค.ศ. ๑๗๓๒ – ๑๗๕๘/ พ.ศ. ๒๒๗๕ – ๒๓๐๑)

ส่วนเจ้าศรีสังข์หรือพระองค์เจ้าศรีสังข์ เป็นพระโอรสในเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ หรือเจ้าฟ้ากุ้ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกับหม่อมจัน^๗ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส มีบันทึกเรื่องเจ้านายพระองค์นี้ไว้พอสมควร ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาในคริสต์ศาสนา และโปรดฝรั่งเศสถึงขั้นที่มีพระประสงค์จะเสด็จไปเยี่ยมชมความยิ่งใหญ่ของฝรั่งเศสด้วยพระองค์เอง เช่นเดียวกับที่คณะของออกพระวิสุทธิสุนทรเคยไปมาแล้วใน ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙)^๘

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสเล่าว่า หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตก เจ้าศรีสังข์ทรงหลบหนีเข้าตึกไปประทับในป่าเป็นเวลากว่าสามเดือนก่อนที่จะทรงมุ่งหน้าไปยังหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก และเสด็จไปประทับที่

^๖ “Mgr Brigot et M. Corre, Mgr Brigot aux Directeurs du Séminaire des M.E., A.M. – E., vol, 886, 209 – N. L. E., vol. V, 444,” Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II**, (Paris: Anciennes Maisons Charles Douniol et Retaux, 1920), 229.

^๗ คำให้การชาวกรุงเก่า, (นนทบุรี: จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔), ๒๑๖.

^๘ “Un prince siamois – Son projet de faire appel à la France, M. Corre à M. Darragon, A.M. – E., vol. 886, 232, Au Cambodge, 3 juin 1768,” in Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II**, 244 – 245.

เมืองพุทไธมาศด้วยความช่วยเหลือของบาทหลวงฝรั่งเศส ขณะที่เจ้าศรีสังข์ประทับอยู่ที่เมืองบางปลาร้อยหรือเมืองชลบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าว จึงส่งทหารมาจับกุม แต่พระองค์ทรงหลบหนีไปได้ หลังจากที่ประทับอยู่ที่เมืองพุทไธมาศได้ไม่นาน เจ้าศรีสังข์ก็เสด็จไปประทับอยู่ที่กรุงกัมพูชา ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ราชา (ค.ศ. ๑๗๕๘ – ๑๗๗๕/ พ.ศ. ๒๓๐๑ – ๒๓๑๘) หรือนักองตน ทรงต้อนรับพระองค์เป็นอย่างดี^๙

สถานการณ์ทางการเมืองของสยามภายหลัง ค.ศ. ๑๗๖๗ นั้น นอกจากจะปรากฏเหตุการณ์ที่เชื้อพระวงศ์อยุธยาของพระองค์หลบหนีไปในรัฐเพื่อนบ้านแล้ว ดินแดนซึ่งราชสำนักสยามเคยปกครองอยู่ก็แตกออกเป็นเสี่ยงๆ เป็นชุมนุมเล็กชุมนุมใหญ่มากมาย ที่สำคัญมีอยู่ห้าชุมนุม คือ ชุมชุมเจ้าพระฝาง มีอำนาจอยู่หัวเมืองเหนือ ชุมชุมพระยาพิชัยโลก ซึ่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีบันทึกว่า ระหว่างที่กองทัพพม่าล้อมกรุงอยู่นั้น พระยาพิชัยโลกได้หลบหนีกลับเมือง โดยอ้างว่าจะไปลงศพนารดา และให้ออกหลวงโกษา ออกพระมหาดไทย ออกหลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่ ณ วัดภูเขาทองแทน^{๑๐} ต่อมาหลังจากที่กรุงแตก พระยาพิชัยโลกก็สถาปนาตนขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

ที่เมืองนครศรีธรรมราช ปลัดทูลฉลองเมืองซึ่งดูแลเมืองแทนเจ้าเมืองที่ติดราชการอยู่ในกรุงศรีอยุธยา หลังเสียกรุงใน ค.ศ. ๑๗๖๗ ปลัดทูลฉลองสถาปนาตนขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนทางตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เป็นที่ตั้งของชุมนุมเจ้าพิมาย ซึ่งมีกรมหมื่นเทพพิพิธไปประทับอยู่ด้วย เจ้านายผู้นี้เป็นผู้มีบทบาทสำคัญยิ่งทางการเมือง และเป็นทีนบหน้าถือตามาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้ว คำให้การชาวกรุงเก่ามีบันทึกว่า กรมหมื่นเทพพิพิธนั้นมีพระนามเดิมว่า

^๙ “Un prince siamois – Son projet de faire appel à la France, M. Corre à M. Darragon, A.M. – E., vol. 886, 232, Au Cambodge, 3 juin 1768,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 245.

^{๑๐} “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัด, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๓), ๓๗๖.

พระองค์เจ้าชายแขก เป็นพระราชโอรสในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกับพระสนมเอก พระองค์หนึ่ง^{๑๑} ทรงเป็นฝ่ายที่สนับสนุนสมเด็จพระเจ้าอนุกรมพม่าโดยตลอด ทำให้สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (ค.ศ. ๑๗๕๘ – ๑๗๖๓) ทรงเนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปยังลังกา พร้อมกับคณะสงฆ์ใน ค.ศ. ๑๗๕๙ (พ.ศ. ๒๓๐๖)^{๑๒}

กรมหมื่นเทพพิพิธเสด็จกลับมายังกรุงศรีอยุธยาใน ค.ศ. ๑๗๖๑ (พ.ศ. ๒๓๐๔) ในช่วงที่พม่าเข้ามารุกรานสยามครั้งที่ ๒ พระองค์พยายามรวบรวมไพร่พลในแถบหัวเมืองฝั่งตะวันออก สร้างความกังวลให้แก่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นอย่างมาก จนต้องส่งกองทัพไปปราบ แต่ก็ไม่สามารถจับกุมกรมหมื่นเทพพิพิธได้^{๑๓} เหตุการณ์ดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่า แม้ศัตรูจะมาประชิดเมือง แต่ก็ไม่สามารถทำให้เชื้อพระวงศ์กลับมาสวมสวามิภักดิ์กันได้แม้แต่น้อย ต่อมากรมหมื่นเทพพิพิธทรงหลบหนีไปอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ซึ่งพระองค์กำจัดการเมืองคนก่อนเสีย และเสด็จไปประทับอยู่กับพระยาพิมายในที่สุด^{๑๔} ส่วนชุมนุมใหญ่ชุมนุมสุดท้ายคือชุมนุมพระยาตากสิน ต่อมาได้ปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีพระราชประสงค์จะสถาปนาราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง

ในบรรดาผู้ที่ประกาศตนหรือผู้มีสิทธิธรรมทั้งเจ็ด (หรือเจ็ดชุมนุม) นี้ สถานการณ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีดูจะยากลำบากมากที่สุด เพราะเจ้าชุมนุมอื่นๆ เช่น พระยาพิษณุโลกและพระยานครศรีธรรมราชนั้นต่างมีสิทธิธรรมในการปกครองอยู่แล้ว เพราะปกครองในท้องถิ่นเดิมของตนเอง ซึ่งในอดีตนั้นเคยเป็นราชอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่มาก่อน เจ้าพระฝางก็เป็นพระสงฆ์ หรือผู้มีบุญที่เป็นที่นับถือแถบเมืองเหนือ ส่วนพิมาย กรุงกัมพูชาหรือพุกไธมาศก็เป็นที่ที่เจ้านาย

^{๑๑} คำให้การชาวกรุงเก่า, ๒๑๓.

^{๑๒} Bhawan Ruangsilp, *Dutch East India Company Merchants at the Court of Ayutthaya: Dutch Perception of the Thai Kingdom, c. 1604 – 1765*, (Leiden: Brill, 2004), 209 – 210.

^{๑๓} “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัด, ๓๓/๙.

^{๑๔} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายเหตุรายวันทัพบ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๑), ๕๘ – ๕๙.

เชื้อสายราชวงศ์เดิมประทับอยู่ ย่อมไม่จำเป็นที่จะถามถึงสิทธิธรรมในการขึ้นครองบัลลังก์

ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเป็นเพียงขุนนางหัวเมือง ทั้งยังเป็นชาวสยามเชื้อสายจีน ซึ่งเพิ่งอพยพเข้ามาในชั้นพระราชบิดา แม้จะเข้ารับราชการ แต่ก็ยังเป็นเพียงขุนนางชั้นผู้น้อยเท่านั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงไม่ค่อยผูกพันกับระบบราชการและการเมืองสยาม ทำให้ทรงไม่มีรากฐานทางการเมืองเท่าใดนัก พระองค์จึงต้องดำเนินกุศโลบายทางการเมืองด้วยผูกโยงพระองค์เข้ากับราชอาณาจักรอยุธยาเดิม โดยประกาศว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูราชอาณาจักรอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง เพื่อสร้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์^{๑๔} ดังนั้น หลังจากที่ทรงรวบรวมไพร่พลและเสบียงที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขับไล่กองทหารพม่า ซึ่งยังหลงเหลืออยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างให้ออกจากราชอาณาจักร แล้วจึงดำเนินการปราบปรามชุมนุมใหญ่ๆ น้อยต่างๆ เพื่อให้บ้านเมืองเป็นปึกแผ่นอีกครั้งหนึ่ง

๒. การเมืองสยามสมัยต้นกรุงธนบุรี

เป็นที่ทราบกันดีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นใหม่ พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ มีบันทึกว่า พระราชมารการกิจดังกล่าวนี้เริ่มต้นตั้งแต่ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังไม่ออกจากกรุงสยามมาเสียอีก ทั้งนี้เพราะ

พระเจ้าอยู่หัวอันมีกนิหารนับในเนื้อหน่อพุทธรูถางกูรเจ้า ตรัสทราบพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตรราย แต่เหตุอุบิบัติเมืองและราษฎรมิเป็นธรรม จึงอุตสาหะด้วยกำลังกรุณาแก้สมณพราหมณาจารย์ แลพระบวรพุทธรศาสนาจะเลื่อมสูญเสีย จึงชุมนุมพรรคพวกพลทหารไทยจีนประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องอาวุธต่าง.. แล้วยกออกไปตั้ง ณ วัดพิชัยอันเป็นที่มงคลมหาสถาน ด้วยเดชพระบรมโพธิสมภาร เทวดาเจ้าอภิบาลรักษาส่องสาธุการ บันดาลให้บรรษการท่าฝนตกลงมา เป็นมหา

^{๑๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, ๑๓๙ – ๑๕๐.

พิชัยฤกษ์ จำเดิมแต่นั้นมา จึงให้ยกพยุหกองทัพออกจากวัดพิชัย ฝากอง
ทัพพะมาออกมาเป็นเพลาย่ำช่องยามเสาร์^{๑๖}

พระราชพงศาวดารยังมีบันทึกต่อไปว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฝาก
กองทัพบกออกไปแล้ว ก็มุ่งหน้าไปยังหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เพื่อ
รวบรวมไพร่พลกลับมาครอบงำกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง เรื่องราวดังกล่าวนี้แตกต่าง
อย่างสิ้นเชิงกับเอกสารชั้นต้น คือ จดหมายเหตุออกพระพิพัทธโกษา เขียนถึง
เปตรุส อัลแบร์ตัส ฟาน เดอร์ พารา (Petrus Albertus van der Parre)
ข้าหลวงใหญ่ของ บริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ (East India Company) หรือ
วีไอซี (VOC)^{๑๗} ลงวันที่ ๑๓ มกราคม ค.ศ. ๑๓๖๙ (พ.ศ. ๒๓๑๒) ว่า

...เมื่อศัตรูพม่าเข้ามาทำสงครามกับสยาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระเจ้ากรุงสยามทรงส่งขุนนางผู้หนึ่ง นามว่า “พญาตาก” ไปยังเมือง
จันทบูร เพื่อไปรวบรวมกำลังพล และนำคนเหล่านี้มาช่วยกรุงสยาม แต่ยัง
มีทันดำเนินการไปเท่าไร อาณาจักรสยามก็ปราชัยต่อศัตรูดังกล่าวเสีย^{๑๘}

แม้เอกสารทั้งสองประเภทนี้จะให้ภาพการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียก
ทัพมาตั้งมั่นอยู่แถบหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง แต่ก็
ให้แง่มุมประการหนึ่งสอดคล้องกันคือ หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกมี
ความสำคัญในฐานะที่ตั้งฐานกำลังในการขับไล่กองทัพบกออกจากสยาม เพราะ
มีผู้คนอาศัยอยู่ที่นี่อย่างหนาแน่น (ทั้งพวกที่ตั้งรกรากมาตั้งแต่เดิม และผู้ที่อพยพ
มาใหม่ระหว่างสงคราม) นอกจากนี้ หัวเมืองตะวันออกยังเป็นแหล่งเสบียงอาหาร
และมีไม้ที่ใช้สำหรับต่อเรืออยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งยังปลอดภัยและไม่ได้รับความ

^{๑๖} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพบ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ**, ๓๕ – ๓๖.

^{๑๗} บริษัทการค้าของพ่อค้าดัตช์ ซึ่งตั้งขึ้นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ (กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๒๒) มีบทบาทในการค้าทางทะเลในเอเชีย โดยเฉพาะกลุ่มเกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นอย่างยิ่ง จนกระทั่งสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘

^{๑๘} ชีรวัด ณ บ่อมเพชร, “จดหมายเหตุออกพระพิพัทธโกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ค.ศ. ๑๓๖๙.” ใน **๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๕**, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: คัดติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๕๑.

เสียหายจากภัยสงครามเท่าใดนัก เพราะไม่ได้ตั้งอยู่บนเส้นทางเดินทัพของพม่า

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงมุ่งหน้าไปยังหัวเมืองตะวันออก เพราะทรงคาดว่าสามารถขอความช่วยเหลือจากผู้คนในแถบนี้ได้ง่าย ทั้งนี้เพราะประชากรกลุ่มสำคัญที่อาศัยอยู่แถบนี้ คือ ชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งเป็นชาวจีนกลุ่มเดียวกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากนี้ เมืองท่าแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกยังเป็นเมืองท่าสำคัญในการค้าขายกับจีน ซึ่งจะช่วยเพิ่มทุนทรัพย์ในการทำสงครามให้กับกองทัพของพระองค์ และหากกองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีปราชัยให้แก่พม่า พระองค์ก็สามารถหลบหนีไปที่อื่นได้

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรวบรวมไพร่พลในหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกได้แล้ว ก็ทรงกรีธาทัพมาปราบปรามบ้านเมืองในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างใน ค.ศ. ๑๗๖๗ โดยสถานที่แรกที่กองทัพของพระองค์เข้าโจมตี คือ เมืองธนบุรี และต่อมาคือ ค่ายโพธิ์สามต้น หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงส่งขุนนางไปเกลี้ยกล่อมไพร่พล ซึ่งหลบซ่อนอยู่ที่เมืองลพบุรี และรับตัวพระญาติวงศ์ของพระองค์ให้มาอาศัยอยู่ที่กรุงธนบุรีแทน^{๑๙} ต่อมาพระองค์ทรงยกทัพไปตีเมืองพิษณุโลก แต่ก็ไม่สามารถยึดเมืองไว้ได้^{๒๐}

แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะไม่สามารถปราบปรามชุมนุมของพระยาพิษณุโลกได้ แต่ในปีเดียวกันนี้พระองค์ก็สามารถปราบปรามชุมนุมของพระยาพิมายได้สำเร็จ ทั้งยังจับกุมกรมหมื่นเทพพิพิธและครอบครัวมายังกรุงธนบุรีด้วย ต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้สำเร็จโทษเจ้านายอยุธยาผู้นี้^{๒๑} ทั้งนี้เพราะทรงเล็งเห็นแล้วว่า หากกรมหมื่นเทพพิพิธยังมีพระชนม์ชีพต่อไป ก็จะสร้างปัญหาให้แก่การปกครอง และสิทธิธรรมทางการเมืองของพระองค์ได้ กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเจ้านายที่มีผู้คนนับหน้าถือตา ดังนั้น เมื่อพระองค์เสด็จมาถึงกรุงธนบุรี จึงมีเหล่าขุนนางและไพร่ฟ้าประชาชนไปเยี่ยมเยียนพระองค์เป็นจำนวน

^{๑๙} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ**, ๕๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๕๗.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๖๐.

มาก

ใน ค.ศ. ๑๓๖๘ (พ.ศ. ๒๓๑๑) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกรีธาทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช พระยานครศรีธรรมราชพาครอบครัวหนีไปยังเมืองปัตตานีเพื่อหวังพึ่งพาเจ้าเมือง แต่เจ้าเมืองปัตตานีกลับส่งตัวพระยานครศรีธรรมราชมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แม้พระองค์จะไม่จัดการสำเร็จโทษเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช แต่พระองค์ก็ไม่ให้โอกาสครองเมืองต่อไป สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้เจ้านราสุริวงศ์ พระเจ้าหลานเธอครองเมืองนครศรีธรรมราชแทน รวมทั้งทรงแต่งตั้งให้พระยาสุภาวดีและพระศรีไกรลาสผู้ช่วยราชการ^{๒๒} ในปีต่อมาพระองค์ทรงสามารถปราบปรามชุมนุมพระยาพิษณุโลก และชุมนุมเจ้าพระฝางได้สำเร็จ

แม้ในช่วงสามปีแรกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะสามารถปราบปรามชุมนุมใหญ่ๆ ที่ตั้งอยู่ในหัวเมืองเดิมของราชอาณาจักรอยุธยาได้สำเร็จ แต่สถานการณ์ทางการเมืองของพระองค์ก็ไม่ค่อยมั่นคงนัก เพราะยังมีชุมนุมย่อยๆ อยู่ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันอยู่กว่าร้อยชุมนุม รวมทั้งเจ้านายอยุธยาที่มีสิทธิขึ้นครองราชย์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ และประทับอยู่ในรัฐเพื่อนบ้าน ดังนั้น ใน ค.ศ. ๑๓๗๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีพระราชโองการให้พระยายมราชยกทัพออกไปตีกรุงกัมพูชา ส่วนพระองค์จะทรงยกกองทัพเรือไปตีเมืองพุทไธมาศ ก่อนที่จะยกทัพเรือไปตีขนานบเมืองกรุงกัมพูชาทางน้ำอีกทางหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีอำนาจและสิทธิในการขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างสมบูรณ์ และผลประโยชน์ทางการเศรษฐกิจจากสงคราม ต่อไปนี้จะกล่าวถึงปัจจัยทางการเมืองและเหตุการณ์ก่อนสงคราม ค.ศ. ๑๓๗๑ ซึ่งแบ่งออกเป็นสองประเด็น คือ ความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชเศรษฐี และความขัดแย้งระหว่างสยามกับกัมพูชา

^{๒๒} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายเหตุรายวันทัพบก อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ, ๖๒ – ๖๓.

๓. ความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชานครชัย

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพเรือไปตีเมืองพุทไธมาศใน ค.ศ. ๑๗๗๑ นั้นมีเหตุผลสำคัญมาจากความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชานครชัย อันเนื่องมาจากปัจจัยทางการเมือง คือ เจ้าจ้อย และปัจจัยทางการค้า ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นการแย่งชิงผลประโยชน์ระหว่างชาวจีนโพ้นทะเลหลายกลุ่มแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามควบคุมการค้าในอ่าวสยาม ซึ่งเชื่อมโยงผลประโยชน์ทางการค้ากับจีนของทั้งพระยาราชานครชัยและสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย แต่ในประเด็นนี้จะขออภิปรายประเด็นทางการเมืองเป็นสำคัญเท่านั้น ทว่าก่อนที่จะกล่าวถึงเนื้อหาต่อไปนี้จะขอกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเมืองพุทไธมาศก่อน ค.ศ. ๑๗๗๑ เสียก่อน

จุดเริ่มต้นของการตั้งเมืองพุทไธมาศนั้นต้องย้อนกลับไปในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒) เมื่อกองทัพแมนจูสามารถยึดครองจีนได้ และตั้งราชวงศ์ใหม่ คือ ราชวงศ์แมนจูขึ้นปกครองจีนแทนราชวงศ์หมิง (ค.ศ. ๑๖๖๔ – ๑๖๔๔/ พ.ศ. ๑๙๑๑ – ๒๑๔๗) ทำให้ชาวจีนหลายกลุ่มไม่พอใจ ในบรรดาชาวจีนที่ต่อต้านราชวงศ์แมนจูกลุ่มแรกๆ นั้นกลุ่มที่มีบทบาทมากที่สุดคือ กลุ่มของเจิ้งเซิงกง (Zheng Chenggong) หรือโคซิงก้า (Koxinga) ซึ่งมีฐานอำนาจอยู่ที่เกาะไต้หวัน ต่อมาตระกูลเจิ้งก็ไม่อาจต้านทานกำลังของกองทัพแมนจูได้ จึงเริ่มมองหาที่อยู่ใหม่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗^{๒๓} (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓) และชาวจีน

เจิ้งเซิงกงหรือโคซิงก้า

^{๒๓} Paul Boudet, “La conquête de la Cochinchine par les Nguâyens et le rôle des émigrés chinois,” *BFEQ*, 42 (1942): 115 – 116.

กลุ่มนี้ก็เริ่มอพยพโยกย้าย และมาตั้งถิ่นฐานใหม่อยู่ในตอนใต้ของประเทศ เวียดนามและตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน^{๒๔} และสร้างเมืองท่าที่หมีธอ(My-tho) และเบียนฮัว (Bien-Hao) ใน ค.ศ. ๑๖๓๘ (พ.ศ. ๒๒๒๑) นอกจากนี้ ยังมีชาวจีนกวางตุ้งอีกคนหนึ่ง ซึ่งจะมียศบทยาวอย่างมาในเวลาที่ต่อมา นามว่า มักคุ (Mac cuu) อพยพมายังกรุงกัมพูชา และเข้ารับราชการสังกัดพระคลังใน ค.ศ. ๑๖๓๑ (พ.ศ. ๒๒๑๔)^{๒๕}

ใน ค.ศ. ๑๗๐๐ (พ.ศ. ๒๒๔๓) มักคุตั้งเมืองพุทโธมาศขึ้น ในบริเวณที่แต่เดิมเป็นชุมชนชาวประมงเล็กๆ เท่านั้น ด้วยความที่เมืองพุทโธมาศตั้งอยู่ระหว่างราชอาณาจักรกัมพูชากับโคชินจีน ทำให้มักคุต้องยอมรับทั้งอำนาจของโคชินจีน และกัมพูชาในเวลาเดียวกันอีกด้วย ทั้งยังอาจจะต้องยอมอ่อนน้อมต่อสยาม ดังจะเห็นได้ว่า เจ้าเมืองพุทโธมาศนั้นมียศแบบขุนนางสยามว่า “พระยาราชาศรัย” ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๓๕ (พ.ศ. ๒๒๗๘) มักคุถึงแก่อสัญกรรม บุตรชายของเขาซึ่งถือกำเนิดจากมารดาชาวโคชินจีนนามว่า มักเทียนตุ ปกครองเมืองนี้แทน เมืองพุทโธมาศพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะเป็นเมืองท่าที่มีอ่าวที่ปลอดภัย และเป็นเมืองท่าปลอดภาษี^{๒๖} ซึ่งแตกต่างจากเมืองท่าในแถบเดียวกันทั้งได้รับผลกระทบเชิงบวกจากการค้าระหว่างรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนที่เริ่มฟื้นตัวมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗

^{๒๔} ในสมัยที่เวียดนามแบ่งออกเป็นสองฝั่งสองฝายนั้น ตระกูลตรินท์เป็นผู้ปกครองเวียดนามตอนเหนือ เรียกว่า ตังเกี๋ย ส่วนตระกูลเหงียนนั้นปกครองทางใต้ เรียกว่า โคชินจีน

^{๒๕} Paul Boudet, “La conquête de la Cochinchine par les Nguyêns et le rôle des émigrés chinois,” BFEQ, 121.

^{๒๖} Yumio Sakurai, “Eighteenth – Century Chinese Pioneers on the Water Frontier of Indochina,” **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880**, Nola Cooke and Li Tana edited (Oxford: Rowman & Littlefield, 2004), 44.

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับเมืองพุทไธมาศในสมัยธนบุรีเริ่มขึ้น เมื่อ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งพระพิชัยและนายบุญมีนำพระศุภอักษรและฉลอง พระองค์อย่างฝรั่งไปพระราชทานให้แก่พระยาราชานครศรีใน ค.ศ. ๑๗๖๓ เพื่อ ขอให้พระยาราชานครศรีมาช่วยราชการ ซึ่งเขาก็ตอบตกลง แต่ยังไม่ส่งทหารมา ในทันที เพราะต้องรอสมมรสุมเสียก่อน^{๒๓} เอกสารสยามในที่นี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชอำนาจเหนือกว่าของพระยาราชานครศรี แต่ หลักฐานชั้นต้นอื่นๆ กลับให้ภาพในทางตรงกันข้าม คือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงนับถือพระยาราชานครศรีเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับเรียกเขาว่าพ่อบุญธรรม ทั้งนี้ เพราะในช่วงที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขึ้นครองราชย์ พระยาราชานครศรีนั้น ปกครองเมืองพุทไธมาศมากกว่า ๓๒ ปีแล้ว ทั้งยังเป็นตัวอย่างของผู้ปกครองและ พ่อค้าที่ประสบความสำเร็จสูงผู้หนึ่ง

แม้หลักฐานสยามจะระบุว่า ใน ค.ศ. ๑๗๖๓ ความสัมพันธ์ระหว่างสยาม กับเมืองพุทไธมาศนั้นจะเริ่มต้นด้วยดี ทว่าหลังจากนั้นมาก็ปรากฏเอกสารที่ สอดคล้องกันว่า ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายนั้นไม่ดีนัก ทั้งนี้เพราะทั้งสอง ฝ่ายเป็นชาวจีนคนละกลุ่มกัน ชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น สามารถแบ่งได้ห้ากลุ่มภาษาถิ่น คือ ฮกเกี้ยน แต้จิ๋ว ไหหลำ กวางตุ้งและฮักกา (แต้จิ๋ว) ในอดีตการแบ่งกลุ่มของชาวจีนนั้นชัดเจนและลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของผู้คน คล้ายกับการแบ่งกลุ่มของชาวเขาเผ่าต่างๆ ความแตกต่างดังกล่าวนี้จะเริ่มที่ สำเนียงการพูดที่แตกต่างกัน ชาวจีนแต่ละพวกก็มีถิ่นที่อยู่และศาลเจ้าของตนเอง เป็นศูนย์รวมของชุมชนนั้นๆ ไม่ปะปนกับชาวจีนพวกอื่นๆ^{๒๔}

^{๒๓} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและ เอกสารอื่นๆ**, ๔๕.

^{๒๔} พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, **สำเภาสยาม ตำนานเจ้าบางกอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๔), ๑๑๐.

ความภักดีจึงมีต่อสมาชิกในกลุ่มเดียวกันเท่านั้น บางครั้งกลุ่มหนึ่งก็อาจมีทัศนคติดูหมิ่นอีกกลุ่มหนึ่งก็ได้^{๒๙} จึงไม่ใช่เรื่องแปลกเลยที่ พระยาราชเศรษฐี ซึ่งมีเชื้อสายกวางตั้งจะรังเกียจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีเชื้อสายแต่จิว เพราะชาวกวางตั้งนั้นจะมองว่า ชาวแต่จิวนั้นเป็นได้แค่ชาวนาและโจรเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันในช่วงนี้ชาวจีนกวางตั้งกับชาวจีนแต่จิวนั้นมีความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ทางการค้าเป็นอันมาก ดังเช่น ชาวจีนแต่จิวที่มีฐานอยู่ที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยาม^{๓๐} พยายามที่จะยึดเมืองพุทไธมาศถึงสองครั้งแต่ไม่สำเร็จ ชาวจีนกลุ่มนี้บางคนคือ ดังเหลียง ต่อมาเข้ารับราชการในราชสำนักสยามและได้รับตำแหน่งพระยาพิพิธ และเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการโจมตีเมืองพุทไธมาศใน ค.ศ. ๑๗๗๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงแต่งตั้งให้เขาเป็นพระยาราชเศรษฐีกินเมืองพุทไธมาศแทนมักเทียนดู

หลังจากราชทูตกลับมาจากเมืองพุทไธมาศแล้ว ได้เกิดความไม่พอใจระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชเศรษฐี เมื่อเจ้าเมืองจันทบุรีซึ่งไม่ยอมสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หลบหนีไปพึ่งบารมีของพระยาราชเศรษฐีที่เมืองพุทไธมาศ^{๓๑} ความขัดแย้งระหว่างทั้งสองฝ่ายรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อเจ้าจัญหลบหนีไปประทับที่เมืองพุทไธมาศ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าวก็ทรงแต่งทูตนำบรรณาการ รวมทั้งปืนใหญ่ตามแบบยุโรปอีกสองกระบอกไปพระราชทานให้แก่พระยาราชเศรษฐี ทั้งยังทรงสัญญาว่า หากเขายอมส่งตัวเจ้าจัญมาให้ พระองค์ก็จะทรงมอบดินแดนบางส่วนพระองค์ให้เจ้าเมืองพุทไธมาศ

^{๒๙} สังคมจีนในสมัยราชวงศ์ชิงแบ่งผู้คนออกเป็นสามกลุ่มใหญ่คือ ชาวมานจู ชาวมองโกล และชาวฮั่น ซึ่งแบ่งออกเป็นสองกลุ่มคือ ชาวจีนเหนือและชาวจีนใต้ ในเขตตอนใต้ของจีนนั้นก็แบ่งผู้คนตามภาษาถิ่นและวัฒนธรรมออกเป็นหลายกลุ่ม ส่วนชาวจีนใต้ที่มาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมีห้ากลุ่มด้วยกันคือ ฮกเกี้ยน แต่จิว ฮักกา กวางตั้งและแคะ ซึ่งชาวจีนฮกเกี้ยนและกวางตั้งนั้นจะได้รับการยอมรับสูงสุด เพราะคนสองกลุ่มนี้เป็นขุนนาง เจ้าเมืองและพ่อค้าวานิช รองลงมาคือ จีนแคะ ส่วนชาวจีนแต่จิวและไหหลำนั้นเป็นพวกเกษตรกรและผู้ใช้แรงงาน

^{๓๐} เอกสารเวียดนามระบุว่า เป็นเกาะกง ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน

^{๓๑} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายเหตุรายวันทัพบ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ, ๕๑.

เป็นการตอบแทน^{๓๒}

พระยาราชาศรัยฐิติไม่ยอมมอบตัวเจ้าจ๋อให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะเจ้านายสยามผู้นี้จะเป็นหมากตัวสำคัญในการควบคุมผลประโยชน์ในอ่าวสยามของเขา ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเป็นเจ้านายอยุธยาเพียงไม่กี่พระองค์ที่เหลืออยู่ที่สามารถครองบัลลังก์อยุธยาได้อย่างชอบธรรม หากเขาได้ส่งเสริมให้เจ้าจ๋อเป็นกษัตริย์อยุธยาแล้ว ก็เท่ากับว่าเขาจะเข้าไปมีผลประโยชน์ในเมืองท่าในอ่าวสยามของราชอาณาจักรสยามด้วย ดังนั้น จึงไม่เป็นเรื่องแปลกใจเลยที่ว่าเพราะเหตุใดพระยาราชาศรัยฐิติจึงโกรธมาก เมื่อทราบข่าวเจ้าศรีสังข์ เจ้านายสยามอีกพระองค์ที่หลบหนีไปอยู่ที่เมืองพุทไธมาศ สามารถลี้ภัยไปยังกรุงกัมพูชาได้สำเร็จ^{๓๓}

เมื่อเป็นเช่นนั้นใน ค.ศ. ๑๗๖๘ พระยาราชาศรัยฐิติจึงวางแผนส่งบุตรเขย คือ ตี๋อซุง (Tu Dung) พร้อมกับขบวนเรือ ทำทีว่าจะนำเสบียงอาหารมาบรรเทาความอดอยากของชาวสยาม แต่จริงๆ แล้วเขาต้องการที่จะจับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกลับไปยังเมืองพุทไธมาศ ทว่าความกลับแตกเสียก่อน บุตรเขยของเขานั้นหลบหนีไปได้ แต่ก็ไปถึงแก่กรรมที่เมืองบางปลาสร้อย พระยาราชาศรัยฐิติโกรธมาก ถึงกับห้ามสำเภาใดๆ เทียบท่าที่เมืองท่าสยาม และให้เตรียมทัพเรือไปโจมตีกรุงธนบุรี^{๓๔}

โอกาสนั้นเชื้ออำนาจให้แก่พระยาราชาศรัยฐิติ ใน ค.ศ. ๑๖๗๙ (พ.ศ. ๒๓๑๒) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพไปปราบชุมนุมของพระยานครศรีธรรมราช เขาจึงให้หลานชายพาเจ้าจ๋อ พร้อมกับทหารอีก ๕๐,๐๐๐ คน ยกทัพเรือไปยึดเมืองจันทบุรี แต่กองทัพพระยาพิพิธสามารถยึดเมืองคืนได้

^{๓๒} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II**, Chulalongkorn University Press, 22 – 26 August 1977, 1,546 – 1,547.

^{๓๓} Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II**, 245 – 246.

^{๓๔} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II**, 1,547.

สำเร็จ^{๓๕} พระยาราชาศรัยจึงประสบความล้มเหลวอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถปราบปรามชุมนุมต่างๆ ในสยามประเทศได้แล้ว จึงกรีธาทัพเรือมาโจมตีพุทไธมาศเป็นที่ต่อไป

ความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชาศรัยนั้น ไม่ได้จำกัดอยู่ในส่วนภูมิภาคเท่านั้น แต่ดูจะล่วงเลยไปจนถึงเวทีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกับจีนด้วย ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔) นั้นเป็นช่วงเวลาที่การค้าระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนเจริญรุ่งเรืองมาก การค้าระหว่างทั้งสองฝ่ายนั้นมีอยู่สองรูปแบบ คือ การค้าเอกชน และที่สำคัญคือ การค้าในระบบบรรณาการ ซึ่งหากจักรพรรดิทรงให้การยอมรับแล้ว พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นจะได้รับสิทธิพิเศษในการค้าหัวเมืองชายฝั่งทะเลตอนใต้ของจีน ทั้งยังได้รับของกำนัลซึ่งมีมูลค่าสูงและเป็นที่ต้องการของตลาดเป็นการตอบแทนอีกด้วย

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์ผลประโยชน์จากการค้าเอกชนและการค้าในระบบบรรณาการเหล่านี้มาชื้อหายุทธปัจจัย รวมทั้งเลี้ยงดูผู้คนที่ยอดอยาก และฟื้นฟูราชอาณาจักร ทว่าพระยาราชาศรัยเป็นผู้ที่แข็งข้าวในราชอาณาจักรสยามให้จักรพรรดิเขียนหลง (ค.ศ. ๑๗๓๕ – ๑๗๙๖/ พ.ศ. ๒๒๗๘ – ๒๓๓๙) ทรงทราบก่อน สร้างปัญหาให้แก่ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับจีนจนเกือบสิ้นรัชกาล

ทั้งนี้ใน ค.ศ. ๑๗๖๘ พระยาราชาศรัยรายงานราชสำนักจีนทราบว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีนามเดิมว่า กันเอนซือ เป็นชาวจีนที่ดำด้อย ร่อนเร่ไปตามดินแดนชายทะเล ต่อมาเข้ารับราชการในสยาม เมื่อบ้านเมืองแตกแยกและกษัตริย์หายสาบสูญ หลังจากที่ถูกกองทัพมาเข้าโจมตีอาณาจักร กันเอนกลับฉวยโอกาสตั้งตัวเป็นใหญ่แทน นอกจากนี้ พระยาราชาศรัยยังแจ้งว่า เจ้าจู้ ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของกษัตริย์สยามมาพักพิงอยู่กับเขา ทั้งใน ค.ศ. ๑๗๗๐

^{๓๕} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II**, 1,547.

]

จักรพรรดิ
เขียนลงในพระ
ราชอุทยาน

(พ.ศ. ๒๓๑๓) เจ้าจุ้ยเองก็มีศุภอักษรร้องเรียนเรื่องสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต่อจักรพรรดิเขียนลงด้วย

ศุภอักษรดังกล่าวนี้ทำให้จักรพรรดิจินตนาการว่า พระยาราชานครศรีเป็น ผู้ทรงคุณธรรม และเคารพธรรมนิยมปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ในขณะที่ทรงมองว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขาดสิทธิธรรมในการปกครอง และเป็นคนที่มักใหญ่ ใฝ่สูง จึงไม่ยอมรับคณะราชทูตจากสยามโดยเด็ดขาด เพราะสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขาดซึ่งสิทธิธรรม ทั้งนี้หากจักรพรรดิเขียนลงทรงยอมรับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว อาจจะเป็นกรณีตัวอย่างให้ผู้อื่น และจะส่งผลต่อการปกครองจีนของพระองค์เองได้ เพราะว่าราชวงศ์แมนจูนั้นเป็นราชวงศ์ต่างชาติ ที่ชาวจีนหรือชาวฮั่นจัดตั้งขบวนการต่อต้านอยู่เสมอ ความขัดแย้งดังกล่าวนี้ทำให้เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปราบปรามชุมนุมใหญ่ในสยามประเทศได้แล้ว ก็หมายหน้ามายังเมืองพุทไธมาศเป็นที่ต่อไป

๔. ความขัดแย้งระหว่างสยามกับกัมพูชา

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารของสยามมาอย่างต่อเนื่อง และเป็นประเด็นปัญหาประวัติศาสตร์ประเด็นหนึ่ง ทั้งนี้เพราะความสับสนของเอกสารประวัติศาสตร์ที่มีอยู่ จุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ระหว่างสองฝ่ายนี้เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือพระเจ้าอู่ทอง (ค.ศ. ๑๓๕๑ – ๑๓๖๙ / พ.ศ. ๑๘๙๓ – ๑๙๑๒) มาแล้ว ต่อมาสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (ค.ศ. ๑๔๒๔ – ๑๔๔๘ / พ.ศ. ๑๙๖๗ – ๑๙๙๑) ทรงส่งกองทัพไปตีเมืองพระนครหลวงใน ค.ศ. ๑๔๔๔ (พ.ศ. ๑๙๘๗) ครั้งนี้พระองค์ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสปกครองกัมพูชา แต่พระองค์ครองเมืองอยู่ไม่นานนัก ก็สิ้นพระชนม์ลง^{๓๖} ต่อจากนั้นมาพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ก็ปรากฏเรื่องราวที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาอยู่เนืองๆ จนกระทั่งในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร (ค.ศ. ๑๕๙๐–๑๖๐๕ / พ.ศ. ๒๑๓๓–

^{๓๖} ดูรายละเอียดในงานวิจัยของ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียรใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๑๓ เรื่อง “พระราชพงศาวดารฉบับปลีฯ”

๒๑๔๘) ทรงยกทัพไปตีเมืองละแวก ซึ่งเป็นเมืองหลวงของกัมพูชาขณะนั้นสอง ครั้งสงครามด้วยกัน คือ ค.ศ. ๑๕๘๓ (พ.ศ. ๒๑๓๐) และ ค.ศ. ๑๕๙๓ (พ.ศ. ๒๑๓๖)

ในครั้งหลังนี้ กษัตริย์กัมพูชาได้ขอความช่วยเหลือไปยังข้าหลวงสเปน ประจำมะนิลา ซึ่งข้าหลวงสเปนก็ยินดีให้ความช่วยเหลือ แต่ไม่สามารถช่วยเหลือ ได้ทันที่ เพราะกองทัพสมเด็จพระนเรศวรทรงตีเมืองละแวกแตกเสียก่อน พระยาละแวกหลบหนีไปอยู่ที่ลาวใต้ ไม่ได้ถูกปล้นกรรมตามที่ปรากฏในพระราช พงศาวดารฉบับพิสดารต่างๆ^{๓๓} หลังจากนั้นมาจนสิ้นกรุงศรีอยุธยา สยามเข้าตี และแทรกแซงการเมืองภายในกัมพูชาอย่างต่อเนื่อง

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาในสมัยธนบุรีนั้นเริ่มต้นขึ้น ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๓๓ แล้ว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ ที่ว่า

ฝ่ายพระยารวรงศาธิราชนั้นแตกหนีไปเมืองเสียมเรียบ จึงดำรัสให้พระ ราชรินทร์ พระมهامนตรี ยกทัพไปตีเมืองเสียมเรียบได้ แต่พระยา รวรงศาธิราชนั้นหนีสูญไป พระราชรินทร์ พระมهامนตรี จึงเลิกทัพกลับมา กรุงศรีอยุธยา^{๓๔}

แต่ความขัดแย้งจริงๆ ระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับสมเด็จพระ นารายณ์ราชานั้น เริ่มต้นขึ้น เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งทูตไป เรียกร้องให้สมเด็จพระนารายณ์ราชา ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระองค์ ในปีเดียวกันนี้^{๓๕} ทั้งยังทรงเรียกร้องให้สมเด็จพระนารายณ์ราชา คืนเจ้าศรีสังข์ ซึ่งเสด็จไปประทับที่เมืองกัมพูชามาให้ด้วย แต่สมเด็จพระนารายณ์ราชา ไม่ทรง

^{๓๓} จันทรฉาย ภัคธิตคม, “พระราชพิธีปล้นกรรมใน พ.ศ. ๒๑๒๓ ข้อโต้แย้งใน ประวัติศาสตร์ไทย, ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, พระนเรศวรตีเมืองละแวก แต่ไม่ได้ “ฆ่า” พระ ยาละแวก, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔), ๓ – ๖๔.

^{๓๔} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและ เอกสารอื่นๆ, ๖๐.

^{๓๕} Khin Sok, *Le Cambodge entre le Siam et le Viêtنام (de 1775 à 1860)*, (Paris: École Française d’Extrême-Orient, 1991), 38.

ยินยอม ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถปราบปรามสถานการณ์ภายในราชอาณาจักรได้แล้ว พระองค์จึงยกทัพมาตีกรุงกัมพูชา

ปัจจัยทางเศรษฐกิจ

ตั้งแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นใน ค.ศ. ๑๔๓๑ (พ.ศ. ๑๙๗๓) ราชสำนักอยุธยาพยายามแผ่อำนาจไปยังเพื่อนบ้านอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นสุโขทัย ล้านนา หัวเมืองมลายู รวมไปถึงกัมพูชา ทั้งนี้เพื่อความเป็นจักรพรรดิราชตามแนวคิดจักรวรรดิวัตร หรืออาจจะเพื่อแก้ไขสถานการณ์การเมืองภายใน แต่ยังมีอีกเหตุผลที่สำคัญยิ่งในการก่อสงครามแต่ละครั้ง นั่นคือ เหตุผลทางเศรษฐกิจ คือ ราชสำนักสยามทำสงครามเพื่อควบคุมแหล่งของป่าและเมืองท่า และกวาดต้อนผู้คนจากรัฐเพื่อนบ้าน เพื่อเป็นกำลังในการผลักดันเศรษฐกิจของรัฐ เหตุผลของสงครามครั้งนี้ก็มีลักษณะที่ไม่แตกต่างจากสงครามในครั้งก่อนๆ แต่อยู่ในบริบทที่แตกต่าง ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองประเด็น คือ ความพยายามควบคุมแหล่งผลิตข้าวและของป่า และความพยายามควบคุมเมืองท่าในอ่าวสยาม

๑. การค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘

ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ มาแล้ว ทิศทางการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้เพราะชาติตะวันตกหลายชาติ ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศสเริ่มหันเหความสนใจไปจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะสงครามที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในภาคพื้นทวีป รวมทั้งทั้งสองฝ่ายต่างหันไปแย่งชิงผลประโยชน์และอำนาจในอินเดีย ส่วนการค้าของวิโอซีซึ่งเคยรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่งในครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ก็เริ่มชะลอตัวลงเรื่อยๆ จากหลายสาเหตุ เช่น ญี่ปุ่นสั่งห้ามมิให้นำทองออกนอกอาณาจักร ทั้งการผูกขาดการค้าพริกไทยที่เข้มงวดของวิโอซี ทำให้พวกเขาประสบหายนะทางการเงินในเวลาต่อมา^{๔๐}

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน C.R. Boxer, *Dutch Seaborne Empire 1600 – 1800*, (Essex: Anchor Press, 1977)

ในทางตรงกันข้ามการค้าทางทะเลกับจีน ซึ่งราชสำนักแมนจูเคยสั่งห้าม และสั่งอพยพผู้คนที่ย้ายอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันตกเฉียงใต้ให้มาอาศัยที่ตอนในมากยิ่งขึ้น เพื่อตัดทางการต่อสู้อย่างตรงไปตรงมาได้กลายมาเป็นเรื่องถูกกฎหมาย เมื่อราชสำนักจีนสามารถปราบปรามพวกเจิ้งที่เกาะไต้หวันได้ราบคาบ ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา การค้าระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนก็ฟื้นตัวและเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมื่อเกิดทุพภิกขภัยและความอดอยากในจีน ทำให้จักรพรรดิคังซี (ค.ศ. ๑๖๖๒ – ๑๗๒๒/ พ.ศ. ๒๒๐๕ – ๒๒๖๕)

จักรพรรดิคังซี

ต้องการซื้อข้าวจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสยาม มาบรรเทาความอดอยากของประชาชน^{๔๑} ชาวจีนสามารถกลับมาเดินเรือได้โดยเสรี จึงมีชาวจีนอพยพโยกย้ายมาตั้งถิ่นฐานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อมาค้าขาย เป็นเกษตรกร หรือบ้างก็เข้ามารับราชการในกรมพระคลัง หรือบางกลุ่มก็ตั้งตนเป็นเจ้าเมืองเลย เช่น มัณฑุ เป็นต้น^{๔๒}

^{๔๑} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๒), (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๖), ๑๓.

^{๔๒} Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450 – 1680, Volume Two: Expansion and Crisis*, (Chiang Mai: Silkworm Books, 1993), 311 – 319

๒. เศรษฐกิจสมัยธนบุรี

ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ กองทัพพม่าได้กวาดต้อนผู้คนกลับไปยังพม่าเป็นจำนวนมาก ผลของสงครามนอกจากจะทำให้สยามประเทศกลายเป็นชุมชนเล็กชุมชนน้อยแล้ว ผู้คนที่หลบหนีจากการกวาดต้อนของกองทัพพม่าไปได้ ต้องดำรงชีวิตด้วยความอดอยาก พื้นที่ตอนกลางของราชอาณาจักรที่เคยเป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญถูกทิ้งร้าง เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่ พระราชมารกิจแรกของพระองค์หลังจากขับไล่กองทัพพม่าออกไปแล้ว คือ ทรงพยายามรวบรวมผู้คนที่หลบหนีอยู่ในป่าให้กลับมาอาศัยในกรุงธนบุรี และหาไพร่พลมาเพิ่ม เพราะที่ราบภาคกลางตอนล่างขณะนั้นมีประชากรอาศัยอยู่เบาบางนัก และสิ่งที่จำเป็นรองลงมาก็คือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงแก้ไขปัญหามากมายของประชาชนให้ได้ เพราะไม่สามารถทำนาได้เลยหลังเสียกรุงกว่าสิบปี

เอกสารทั้งพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และจดหมายเหตุของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกว่า ผู้คนในกรุงธนบุรีและพื้นที่ต่างๆ ในราชอาณาจักรนั้นยากจน และอดอยากเป็นอย่างยิ่ง พระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศระบุว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้องแจกจ่ายอาหาร และเสื้อผ้าให้แก่อาณาประชาราษฎร์อย่างต่อเนื่องจนถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ (ค.ศ. ๑๗๗๐) ดังเช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีค่ายโพธิ์สามต้นได้แล้ว ก็มีบรรยายว่า

จำเดิมแต่นั้น ด้วยกำลังพระกรุณาพระราชอุทิศหาในสัตว์โลกและพระพุทธรูปศาสนา มิเป็นอันที่จะบันทมสงระงมเป็นสุขด้วยพระราชอิริยาบถด้วยขัตติยวงศา สมณจารย์ เสนาบดี อาณาประชาราษฎร์ยากจนวิญญูชนาถา ท้าวทุกเสมามณฑล เกลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่า ๑๐,๐๐๐ ฝ่ายข้าราชการทหารพลเรือนไทยจีนนั้นรับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถึง กินคนละ ๒๐ วัน

ครั้งนั้นยังหาผู้จะทำนาไม่ได้ อาหารกันดารข้าวสารสำเภาขายถึงละ ๓ บาทบ้าง ถึงละตำลึงหนึ่งบ้าง ถึงละ ๕ บาทบ้าง ยังทรงพระกรุณาด้วยปรีชาญาณอุทิศสำหรับเลี้ยงสัตว์โลกทั้งปวง พระราชทานชีวิตให้คงคืนไว้ได้ แล

พระราชทานวัดถาลังการณเสื้อผ้าเงินตราจะนับประมาณมิได้จนทุกข
พระทัยออกพระโอษฐ์ว่า บุคคลผู้ใดเป็นอาทิจคือ เทวดา บุคคลผู้มีฤทธิ์ มา
ประสิทธิ์ มากระทำให้ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้
แม้ผู้นั้นจะปรารถนาพาหาแห่งเราข้างหนึ่ง ก็อาจตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้นได้
ความกรุณาเป็นความสัตย์ฉะนี้^{๔๓}

ความยากไร้ของชาวสยามนั้นปรากฏอยู่เป็นระยะๆ ในจดหมายเหตุ
บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๖๙ – ๑๗๗๕ และใน ค.ศ.
๑๗๖๙ ซึ่งเผยแพร่ศาสนาอยู่ในกรุงธนบุรีบรรยายสถานการณ์ไว้ว่า

อาหารการกินในเมืองนี้แพงอย่างที่สุด เวลานี้เข้าสารขายกันหนานละ ๒
เหรียญครึ่ง คนที่หาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างนั้นถึงจะหมั่นลักเพียงไร ก็
หาซื้ออาหารรับประทานแต่คนเดียวก็ไม่มีพอ^{๔๔}

ใน ค.ศ. ๑๗๖๙ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามแก้ไขปัญหาค้า
ยากหามาแพงด้วยการส่งเสริมให้ไพร่พลปลูกข้าวถึงสามครั้ง แต่ปรากฏว่าไม่ได้
ผลเสียทุกครั้งไป เพราะฟ้าฝนไม่เป็นใจ ทั้งชาวเมืองยังต้องเผชิญกับปัญหาโจร
ผู้ร้ายที่ชุกชุมอีกด้วย^{๔๕} สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงพยายามเพิ่มจำนวน
ประชากรในที่ราบภาคกลางตอนล่าง เพื่อใช้ในการสงคราม การเพาะปลูก และ
งานหลวงต่างๆ ด้วยการกวาดต้อนผู้คนมาจากหัวเมืองต่างๆ แต่พวกเขากลับมา
ล้มตายที่กรุงธนบุรีเป็นจำนวนมาก เพราะความอดอยาก ชาวเมืองบางคนแก้ไข
ปัญหาปากท้องของพวกเขา ด้วยการยอมเข้ารีต เพื่อให้บาทหลวงฝรั่งเศสหา
เลี้ยงพวกเขา^{๔๖}

^{๔๓} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **พระราชพงศาวดาร
กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและ
เอกสารอื่นๆ**, ๕๔ – ๕๕.

^{๔๔} “Essai de Restauration de la Mission de Siam, M. Corre repant pour le Siam – Etat
de ce pays, M. Corre à M. Mathon, A.M.–E., vol. 886, 315,” in Adrien Launay,
Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II, 267.

^{๔๕} “M. Corre à M. le Fiscal de Malacca, A.M. –E., vol. 886, 348, 1er novembre 1769,”
in *ibid.*, 269.

^{๔๖} “M. Corre aux Directeurs du Séminaire des M.E., A.M.–E., vol. 886, 443 – N.L.E.,
vol. V, 487, Bangkok le 7 juin 1770, in *ibid.*, 270.

มองเซนเยอร์เลอ บอง (Le Bon) เป็นบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศคนสุดท้ายที่บรรยายภาวะข้าวยากหมากแพงในเมืองธนบุรีใน ค.ศ. ๑๗๗๕ ว่า

จนถึงเวลาเดี๋ยวนี้ การกินอยู่ในเมืองนี้ยังแพงมาก ผู้คนต่างหมดหวังเพราะสงครามที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องกว่า ๑๕ ปีแล้ว เงิน ๒๐๐ เหรียญในทุกวันนี้มีราคาไม่เท่ากับเงิน ๕๐ เหรียญเมื่อ ๑๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งเป็นเวลาที่เรากำลังประสบภาวะข้าวยากหมากแพงในเมืองนี้เป็นครั้งแรก พวกเขาริ่ดก็ไม่ได้ช่วยเหลืออะไรเราเลย ในขณะที่เราต้องเลี้ยงดูพวกเขาริ่ดบางคนเสียด้วยซ้ำไปเวลานี้เราต้องเลี้ยงคนเป็นอย่างน้อย ๒๐ คนทุกวัน ทั้งยังต้องจัดหาที่อยู่อาศัยให้แก่ครอบครัวที่ยากจนหลายครอบครัวด้วย เราได้ตั้งต้นจัดโรงเรียนเล็กๆขึ้นแล้ว มีนักเรียน ๕ หรือ ๖ คน และเรากำลังเรียกพวกบาทหลวงของเราที่อยู่เมืองปอนดีเชรีให้กลับมาแล้ว^{๔๗}

หลักฐานทั้งพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และจดหมายเหตุบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศต่างเป็นเครื่องยืนยันตรงกันว่า สถานการณ์เศรษฐกิจในสมัยต้นธนบุรี (เกือบ ๑๐ ปีแรกหลังการเสียกรุง) บ้านเมืองนั้นอยู่ในยุคข้าวยากหมากแพง ผู้คนเดือดร้อนไปทั่วทุกย่่อมหญ้า และอดตายเป็นจำนวนมาก คนหลายคนหาทางออกด้วยการยอมเขาริ่ด เพียงเพราะบาทหลวงฝรั่งเศสสามารถเลี้ยงดูพวกเขาไม่ให้อดตายได้ ในขณะเดียวกัน พระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีบันทึกว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงสามารถแจกจ่ายอาหาร เสื้อผ้าและสิ่งฟุ่มเฟือยให้แก่ขุนนางของพระองค์ รวมทั้งไพร่ฟ้าประชาชนอยู่ตลอด ทำให้เกิดคำถามว่า เมื่อพระองค์ทรงมีค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก แล้วพระองค์ทรงหาพระราชทรัพย์มาจากที่ใด

ที่มาของรายได้ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้นั้นมาจากการหลายแหล่ง จริงอยู่ที่พื้นฐานเศรษฐกิจสยาม ทั้งในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์คือการกสิกรรมและการค้า เพราะทั้งอยุธยาและบางกอกต่างเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีดินแดนตอนในเป็นแหล่ง

^{๔๗} “Mgr. Le Bon aux Directeurs du Séminaire des M.E., A.M.-E., vol. 886, 766 in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 277.

เพาะปลูกข้าวขนาดใหญ่ และแหล่งของป่าสำคัญ แต่ทั้งนี้ก็ไม่อาจจะปฏิเสธได้ว่า ราชสำนักสยามนั้นก็มีแหล่งรายได้จากที่ทางอื่นด้วย ไม่ว่าจะเป็นเครื่องราช-บรรณาการ ส่วยสาอากร รวมทั้งโภคทรัพย์ที่ได้จากการทำสงคราม

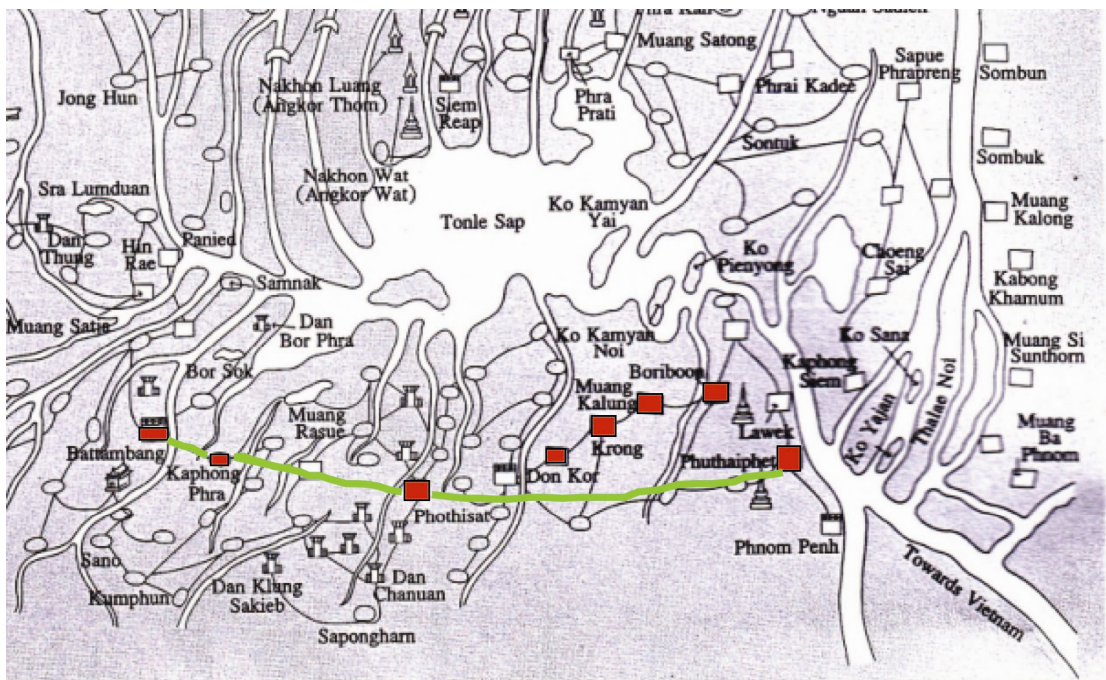
ขณะเดียวกันแหล่งรายได้ที่สำคัญมากและไม่ค่อยมีใครกล่าวถึงนักในสมัยธนบุรี นั่นก็คือ การชูดเอาทรัพย์สินสมบัติที่ถูกฝังไว้ในวัดวาอาราม และพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยามาใช้ ทว่าหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นแล้วว่า แม้ว่าราชสำนักจะหารายได้มาได้เท่าใดก็ตาม แต่ก็จะต้องจ่ายหมดไปกับเสบียงอาหาร เพราะในสิบปีแรกของรัชกาล ยังไม่สามารถทำนาในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้มาก ทั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังต้องทรงสิ้นพระราชทรัพย์ไปกับอาวุธยุทธโศปกรณ์ ด้วยเหตุนี้เองการไปตีเมืองพุทไธมาศ และกัมพูชาจึงมีความสำคัญมากต่อการเพิ่มพูนเสบียงอาหาร และรวบรวมของป่า รวมไปถึงการควบคุมการค้าขายในอ่าวสยาม

๓. ความพยายามควบคุมแหล่งผลิตข้าวและของป่า

จดหมายเหตุบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศและพระราชพงศาวดารเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนว่า ในช่วงสิบปีแรกของสมัยธนบุรีนั้น ไม่สามารถเพาะปลูกข้าวบนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งกลสิกรรมหลักของราชอาณาจักรอยุธยาเดิมได้เท่าใดนัก ในขณะที่ผู้คนต่างต้องการอาหารเป็นอย่างยิ่ง จนเกิดภาวะอดอยาก ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ราชสำนักสยามต้องแก้ปัญหาดังกล่าวนี้ด้วยการแจกจ่ายเสบียงอาหาร มิเช่นนั้นจะไม่สามารถควบคุมไพร่พลไว้ได้ ในขณะเดียวกัน การแจกจ่ายเสบียงอาหารนี้เองก็จะเป็นสิ่งจูงใจหนึ่งในผู้คนที่หลบหนีอยู่ในป่า ยอมออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงธนบุรี วิธีแก้ไขปัญหาคือความอดอยากนี้ได้แก่ การซื้อข้าวและอีกทางหนึ่งคือ การหาแหล่งเสบียงอื่นเช่น การยกทัพไปตีกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑

กัมพูชาขึ้นชื่อว่าเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์และราคาถูกลงมาแต่โบราณ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเล็งเห็นความสำคัญดังกล่าวนี้ จึงส่งกองทัพอีกกองหนึ่ง นำโดยพระยายมราชมาตีกัมพูชาทางบก ทับบกนั้นออกจากกรุงธนบุรี

ล่วงหน้าคือ วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๗๗๑ ผ่านเมืองสำคัญๆ คือ นครนายก ปราจีนบุรี และเข้ากัมพูชาทางสระแก้ว ผ่านเสียมเรียบ พระตะบอง โพธิสัตว์ ตะคร้อ ชลุม ราลองและเมืองบริบูรณ์ ก่อนที่จะมุ่งสู่กรุงกัมพูชา เส้นทางเดินทัพเส้นนี้เป็นเส้นทางที่ใช้กันจนถึงในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เพราะเมืองที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญ เพราะตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มใกล้กับ โตนเลสาบและลำน้ำสาขาที่ไหลมาจากโตนเลสาบ กองทัพสยามยাত্রาทัพผ่านเมืองเหล่านี้ เพื่อเก็บเสบียงอาหารไว้ในกองทัพ ก่อนที่จะทำสงครามกับกัมพูชา หรือเวียดนามต่อไป

แผนที่เดินทัพของพระยาอมราช

(ปรับปรุงจากหนังสือ Royal Siamese Map)

การสงครามในครั้งนี้ นอกจากกองทัพสยามจะเก็บข้าวปลาอาหารมาเป็นเสบียงในการเดินทัพแล้ว การควบคุมเมืองเหล่านี้ได้ ก็เท่ากับว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้เสบียงอาหารมาเลี้ยงดูไพร่ฟ้าประชาชนของพระองค์โดยไม่ต้องซื้อหา ใน ค.ศ. ๑๗๗๑ ข้าวกัมพูชานั้นเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง เพราะเป็นแหล่งกลสิกรรมที่อยู่ใกล้สยามมากที่สุด เพราะนอกจากกัมพูชาและสยามแล้ว แหล่งปลูกข้าวที่สำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอยู่ที่พม่าตอนล่าง เวียดนามใต้และชวา ซึ่งอยู่ห่างไกลเกินกว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงควบคุมได้ นอกจากนี้ การควบคุมแหล่งกลสิกรรมที่สำคัญ ยังเท่ากับว่ากองทัพสามารถควบคุมผู้คนจำนวนมากด้วย โดยปกติแหล่งปลูกข้าวนั้นจะมีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เพราะการกลสิกรรมต้องอาศัยผู้คนเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ไพร่พลมาเพิ่มอีกด้วย^{๔๔}

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยังทรงสามารถควบคุมแหล่งของป่า เมื่อมีชัยชนะเหนือกัมพูชา เดิมสยามเองก็เคยมีชื่อเสียงเรื่องเป็นแหล่งรวบรวมของป่าสำคัญแห่งหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่หลังจากที่กองทัพพม่ายกทัพกลับไปยังกรุงอังวะใน ค.ศ. ๑๖๗๖ แล้ว บ้านเมืองซึ่งเคยรวมตัวเป็นราชอาณาจักรอยุธยากลายเป็นชุมชนน้อยใหญ่ ผู้คนไม่กล้าเดินทางเข้าไปหาของป่า เพราะกลัวอันตรายจากโรคภัยไข้เจ็บและโจรผู้ร้ายที่ชุกชุม แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะสามารถปราบปรามชุมชนใหญ่ได้ทั้งหมดใน ค.ศ. ๑๗๗๐ แล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีชุมชนเล็กชุมชนน้อย และช่องโจรทั้งหลายตั้งอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตที่เป็นชุมชนเจ้าพระฝางและชุมชนพระยาพิชัยโลกมาแต่เดิม หัวเมืองตะวันออกจึงเป็นที่แห่งเดียวที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้มากที่สุด พระองค์จึงต้องแสวงหาแหล่งของป่าอื่นๆ ซึ่งอีกที่หนึ่งที่พระองค์ทรงสนพระทัยคือ ดินแดนล้านนา

^{๔๔} Puangthong Rungswasdisab, "Siam and the Contest for Control of the Trans – Mekong Trading Networks from Late Eighteenth to the Mid – Nineteenth Century ,” **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880**, 103.

แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีอำนาจเหนือดินแดนล้านนาด้วยการสนับสนุนกลุ่มผู้นำ เช่น พระยาเจ้าบ้านหรือพระยาวชิรปราการ (ค.ศ. ๑๗๗๔ – ๑๗๗๖ / พ.ศ. ๒๓๑๗ – ๒๓๑๙) และตระกูลเจ้าเจ็ดตนขับไล่พม่าออกไปได้สำเร็จ แต่หัวเมืองล้านนานั้นยังวุ่นวาย เพราะกองทัพพม่าพยายามฟื้นฟูอำนาจเหนือล้านนาอยู่ตลอด อีกทั้งเมืองนี้ยังอยู่ห่างไกลเกินกว่าที่อำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะเข้าไปถึง ทั้งยังมีประชากรอาศัยอยู่อย่างเบาบางมาก ดังจะเห็นได้จากที่ต่อมาเมื่อเจ้ากาวิละ (ค.ศ. ๑๗๘๒ – ๑๘๑๓/ พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๖) ทรงขึ้นเป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่ พระองค์และเจ้าหลวงองค์ต่อๆ มาทำสงครามและกวาดต้อนไพร่พลจากรัฐฉาน เช่น เชียงตุง เชียงรุ่งให้เข้ามาอาศัยในล้านนาประเทศอย่างต่อเนื่อง ดังจะเรียกได้ว่าเป็นยุค “เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง” เป็นต้น^{๔๙} สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงไม่อาจเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากป่าแถบล้านนา นอกจากเครื่องราชบรรณาการเท่านั้น ดังนั้น พระองค์จึงป่ายหน้าหันไปทางรัฐเพื่อนบ้านด้านตะวันออก ซึ่งเป็นแหล่งของป่าอันอุดมเช่น กัมพูชา ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๗๘ (พ.ศ. ๒๓๒๑) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงสงครามกับล้านช้างด้วย

กัมพูชาเป็นแหล่งของป่าที่มีความสำคัญยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นกระวาน รง ไม้หอมต่างๆ รวมไปถึงหนังสัตว์ ทั้งยังเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าจากดินแดนตอนใน คือ พม่า ล้านนาและล้านช้าง ผ่านแม่น้ำโขงที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ทำให้ชาวต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นวิโอซี บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ (East India Company) หรืออีไอซี (EIC) กรุงละแวกหรือกรุงอุด้งมีไชยจึงเป็นคู่แข่งที่สำคัญของสยามมาโดยตลอด (แม้โดยรวมแล้วกัมพูชาไม่อาจแข่งขันกับสยามได้ เพราะไร้เสถียรภาพทางการเมือง) อาจด้วยเหตุหนึ่งที่ว่า แม้พ่อค้าจากที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงนิยมค้าขายที่กรุงสยาม แต่หากพวกเขาไม่พอใจกับการกระทำของเจ้าพนักงานก็อาจจะเลิกมาที่นี่ และหันไปพึ่งพ่อค้าที่กัมพูชาแทน เช่น พ่อค้าลาวใน

^{๔๙} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัชอาจ, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (ฉบับปรับปรุง)**, (เชียงใหม่: ชิลด์วอร์มบุคส์, ๒๕๔๓), ๑๔๓ – ๒๑๒.

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นต้น^{๕๐} ด้วยความสำคัญดังกล่าวนี้ ทำให้ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ มาแล้ว ทั้งโคชินจีนหรือเวียดนามในเวลาต่อมา และสยามต่างพยายามยื้อแย่งที่จะมีอิทธิพลในกัมพูชามาโดยตลอด

๔. ความพยายามควบคุมเมืองท่าในอ่าวสยาม

เมื่อชาวตะวันตกเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ นั้น เมืองท่าในอ่าวสยามนั้นยังเป็นแค่ชุมชนชาวประมงเล็กๆ เท่านั้น ดังสังเกตได้จากที่แทบไม่ปรากฏบันทึกของชาวตะวันตกเรื่องเมืองท่าที่ตั้งอยู่ระหว่างสยามกับกัมพูชาเลย จนกระทั่งเมืองท่าแถบนี้พัฒนาขึ้นในครึ่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หลังจากที่ชาวจีนกลุ่มต่างๆ เริ่มอพยพมายังเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณชายฝั่งเวียดนามใต้จนถึงเมืองท่าตะวันออกของสยาม^{๕๑} ในสมัยธนบุรีเมืองท่าที่ดูจะมีความสำคัญและมีบทบาทโดดเด่นได้แก่ จันทบุรีและเมืองพุทไธมาศ บทบาทที่โดดเด่นของเมืองท่าทั้งสองเมืองนี้สะท้อนการแข่งขันทางการค้าระหว่างชาวจีนกวางตุ้ง ซึ่งมีฐานอยู่ที่เมืองพุทไธมาศ กับชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งมีฐานอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม

การแย่งชิงผลประโยชน์การค้าในอ่าวสยามของพระยาราชเศรษฐีกับกลุ่มชาวจีนแต้จิ๋ว (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) นั้นเริ่มขึ้นตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียเมืองให้แก่พม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ แล้ว พระยาราชเศรษฐีถือโอกาสดังกล่าวส่งกองทหารมายึดเกาะสำคัญๆ ในอ่าวสยาม ไม่ว่าจะเป็นเกาะกูดหรือที่จดหมายเหตุรายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชา

^{๕๐} Jeremias Van Vliet, "Description of the Kingdom of Siam 1638," in **Van Vliet's Siam**, L.F. van Revenswaay trans., Christ Baker, ed., (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005), 127.

^{๕๑} Yumio Sakurai, "Eighteenth – Century Chinese Pioneers on the Water Frontier of Indochina," **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880**, 43.

เรียกว่า กองกุ^{๕๒} เกาะกงและเกาะครามไว้^{๕๓} ในขณะที่ชาวจีนแต่จีวซึ่งอาศัยที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามก็ตอบโต้พระยาราชานครศรีธรรมราชด้วยการโจมตีเมืองพุทไธมาศใน ค.ศ. ๑๗๖๗ และ ค.ศ. ๑๗๖๙ แต่เขาก็สามารถปราบปรามชาวจีนแต่จีวกลุ่มนี้ได้สำเร็จ อย่างไรก็ตาม พระยาราชานครศรีธรรมราชก็ยังพยายามขยายอำนาจในอ่าวสยามอย่างต่อเนื่อง และใน ค.ศ. ๑๖๗๐ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราช พระยาราชานครศรีธรรมราชก็ส่งกองเรือไปยึดเมืองจันทบุรีไว้ได้ขณะหนึ่ง แต่พระยาพิพิธเมืองกลับคืนมาได้

เมื่อพิจารณาเส้นทางเดินทัพเรือในจดหมายเหตุรายวันรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑ แล้วพบว่า การสงครามในครั้งนี้เป็นความพยายามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งแรกและครั้งที่สามของเหล่าชาวแต่จีวที่จะควบคุมเมืองท่าต่างๆ ในอ่าวสยาม ดังจะเห็นได้จากที่นอกจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะไปยึดเมืองพุทไธมาศแล้ว พระองค์ยังส่งทหารไปยึดเมืองตะโปงโสม และเกาะกูด เกาะที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ซึ่งพระยาราชานครศรีธรรมราชส่งทหารมายึดเอาไว้ใน ค.ศ. ๑๖๗๖ เพราะนักเดินเรือจะแวะพักที่เกาะแห่งนี้ก่อนที่จะเดินเรือตัดไปโคชินจีน

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังพยายามยึดเมืองปาลัก ซึ่งตั้งอยู่ที่ปากแม่น้ำโขง ในระยะแรกกองทัพสยามไม่อาจที่จะยึดเมืองได้ แต่พระยาอริการวงศา เจ้าเมืองยวมสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียก่อน การยึดเมืองปาลักนั้นมีความสำคัญยิ่ง เพราะนอกจากจะป้องกันไม่ให้เมืองปาลักส่งกองเรือมาโจมตีกองทัพสยาม เพื่อช่วยเหลือพระยาราชานครศรีธรรมราชแล้ว ยังเป็นโอกาสที่ดียิ่ง เพราะ

^{๕๒} เอกสารเวียดนามระบุว่า เป็นกำพจน แต่ผู้วิจัยเห็นว่า จดหมายเหตุรายวันทัพบนั้นน่าเชื่อถือมากกว่า เพราะเป็นเอกสารชั้นต้น ส่วนเอกสารเวียดนามนั้น ผู้บันทึกเรียบเรียงขึ้นจากการบอกเล่ามากกว่า ขณะเดียวกัน ในสมัยต่อมาเมื่อกองทัพสยามออกจากกรุงกัมพูชาแล้ว นักกองหนุนหรือองค์รามราชทรงย้ายมาประทับอยู่ที่เมืองแห่งนี้ เมืองกำพจนจึงน่าจะเป็นฐานกำลังขององค์รามราชมาช้านานอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องตีเมืองนี้แต่อย่างใด

^{๕๓} Yumio Sakurai, "Eighteenth – Century Chinese Pioneers on the Water Frontier of Indochina," **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880**, 45.

เมืองแห่งนี้เป็นเมืองสำคัญในการรวบรวมของป่าจากที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามควบคุมเมืองท่าในอ่าวสยามนั้น มีวัตถุประสงค์ที่จะควบคุมเมืองท่าที่รวบรวมของป่าจากที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด ซึ่งเป็นสินค้าที่สร้างรายได้ให้แก่ราชสำนัก ทั้งยังเป็นการตัดคู่แข่งการค้ากับจีน ซึ่งเป็นการค้ากระแสหลักของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ แม้พระองค์จะทรงมีอำนาจเหนือเมืองท่าสำคัญๆ ในอ่าวสยาม แต่เมืองท่าเหล่านี้ก็ไม่ได้เอื้อผลประโยชน์ในระยะยาว เพราะอีกหนึ่งปีต่อมา เกิดความวุ่นวายทางการเมืองทั้งในกัมพูชาและเวียดนาม^{๕๔} ซึ่งจะสิ้นสุดลงในต้นศตวรรษต่อมา ส่งผลต่อการค้าในอ่าวสยามเป็นอันมาก

ความขัดแย้งระหว่างสยามกับเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑

หลังจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปราบปรามชุมนุมใหญ่ในสยามประเทศได้สำเร็จ ทรงมุ่งหน้าไปปราบปรามชุมนุมที่อยู่ภายนอกราชอาณาจักรอีกสองแห่ง ทั้งสองชุมนุมนี้มีความสำคัญกว่าชุมนุมอื่นๆ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปราบปรามมาก่อนหน้านี้ (ยกเว้นชุมนุมเจ้าพิมาย) เพราะเจ้าเมืองต่างให้ความสนับสนุนผู้ที่มีสิทธิในการครองบัลลังก์อยุธยาทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าศรีสังข์มีศักดิ์เป็นพระราชนัดดาในสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ และพระโอรสในเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี วังหน้าหรือรัชทายาทในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสียด้วยซ้ำ

^{๕๔} เวียดนามตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๗๑ เกิดกบฏไต่เซินขึ้น อันเนื่องจากแรงกดดันทางเศรษฐกิจและความอยู่ดีธรรมในสังคมที่เกิดขึ้น ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๓๐ – ๑๗๗๐ (พ.ศ. ๒๒๗๓ – ๒๓๑๓) จึงเกิดกบฏขึ้นในเวียดนามอย่างต่อเนื่อง กบฏไต่เซินเกิดขึ้นในหมู่บ้านไต่เซิน เขต Nghia Binh พี่น้องสามคนเป็นผู้ก่อการ มีจุดมุ่งหมายว่า จะยึดทรัพย์สินของคนมั่งมี มาแจกจ่ายให้ผู้ยากไร้ ต่อมากบฏไต่เซินขยายอำนาจลงมาทางโคชินจีน เข้ายึดเมืองไซ่ง่อนได้ และกำจัดผู้นำตระกูลเหงียนสำเร็จใน ค.ศ. ๑๗๗๔ เมื่อกบฏไต่เซินสามารถควบคุมสถานการณ์ในโคชินจีนได้สำเร็จแล้ว จึงขยายอำนาจไปทางเหนือ และรวมเวียดนามสำเร็จใน ค.ศ. ๑๗๘๖ (พ.ศ. ๒๓๒๙) Shelton Woods, *Vietnam an Illustrated History*, 65 – 68.

ในการยุทธครั้งนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกรีฑาทัพบเรือไปตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาด้วยพระองค์เอง ในขณะที่เดียวกันก็ทรงให้พระยายมราชยกทัพบกไปตีกรุงกัมพูชาทางบก ในท้ายที่สุดทั้งพระยาราชานครและพระอุทัยราชาที่ ๒ เสด็จหนีไปพึ่งบารมีของกษัตริย์โคชินจีน ส่วนเจ้าจ้อยและเจ้าศรีสังข์นั้นถูกจับกุมตัวได้ และถูกสำเร็จโทษในเวลาต่อมา ความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระยาราชานครสิ้นสุดลง เมื่อเกิดกบฏไต่เซินขึ้นในเวียดนาม พระยาราชานครพร้อมกับครอบครัวหลบหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

๑ การยกทัพบกไปตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑

ใน ค.ศ. ๑๗๗๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งทัพบกสองทัพ คือ ทัพบกซึ่งพระองค์ทรงยกทัพด้วยพระองค์เองไปตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชา และทัพบกซึ่งพระองค์มีพระราชโองการให้พระยายมราชเป็นผู้นำทัพบกไป ทัพบกของพระยายมราชนั้นออกจากกรุงธนบุรีในขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๑ ตรงกับวันที่ ๒๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๗๗๑ ยাত্রาทัพผ่านเมืองนครนายก ปาจิมหริบปราจีนบุรี สระแก้ว ก่อนที่จะล่องเข้าสู่เสียมเรียบ และมาตั้งค่ายอยู่ที่บ้านปราสาทเอก ในวันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๖ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑ ในวันถัดมาทัพพระยายมราชตีเมืองพระตะบองแตก และมาตั้งทัพอยู่ที่บ้านปลงกะบู่

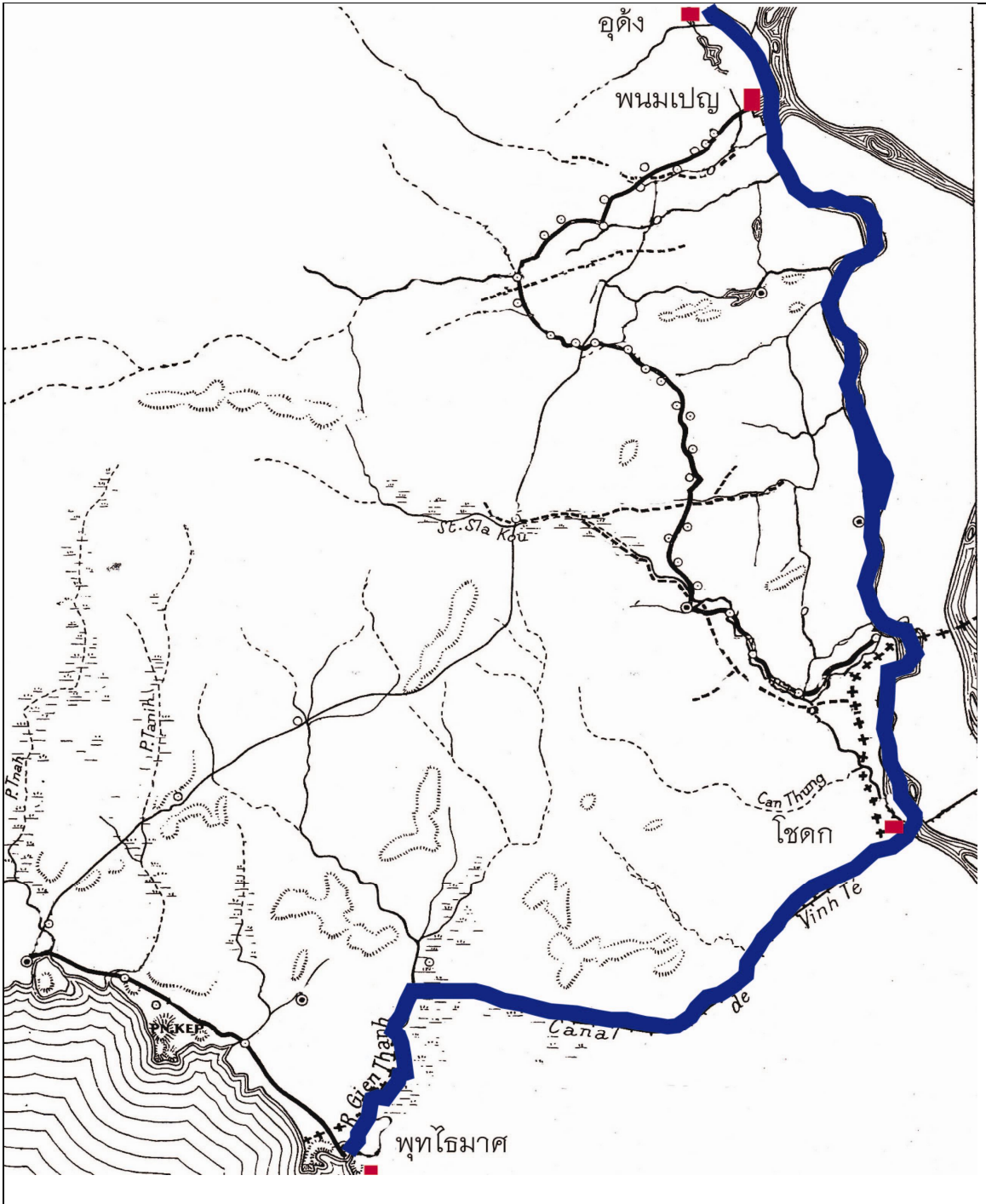
ในวันที่ ๒๘ กันยายนพระยายมราชมีคำสั่งให้พระยาคำแหงพิชัยตีค่ายเขมรที่สำนักกระกาจนแตก และให้พระยาราชานครตั้งค่ายอยู่ที่บ้านตะพงปรักหรือตะพงพระให้ฟ้าทะละหะ^{๕๕} ตีเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นเมืองใหญ่อีกเมืองในกัมพูชา หลังจากตีฟ้าทะละหะยึดเมืองโพธิสัตว์ได้แล้ว พระยายมราชก็มีคำสั่งให้เขารักษาเมืองต่อไป และให้แต่งทัพแยกเป็นห้าทัพ เพื่อยกไปตีเมืองตะคร้อ เมืองขลุง เมืองลารอง เมืองบริบูรณ์ และอีกเมืองหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนาม เพราะชื่อหายไป

^{๕๕} ทำเนียบขุนนางกรุงกัมพูชาสำหรับเอก ระบุว่า เจ้าฟ้าทะละหะ ถือนักดินา ๑๐๐๐๐ เป็นเสนาบดีนายก เทียบเท่ากับมหาอุปราช ดูใน **ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกโท เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์), ๒๔๖๕, ๓.

จากเอกสาร ก่อนที่จะยกทัพไปสมทบกับทัพพระยายมราชที่จะมุ่งหน้าตรงไปกรุง
กัมพูชา

เมื่อกองทัพพระยายมราชมาถึงเมืองกำเริงในวันที่ ๙ ตุลาคมก็พบว่า
กองทัพหลวงยึดกรุงกัมพูชาได้ก่อนหน้านี้ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงยก
ทัพกลับเมืองพุทไธมาศไปแล้ว ผลของการสงครามในครั้งนี้คือ แม้สมเด็จพระ
พระนารายณ์ราชา จะหลบหนีออกจากเมืองไปแล้ว แต่สถานการณ์ในกัมพูชา
ยังคงวุ่นวายอยู่ ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้พระยายมราชและ
พระยาโกษาอยู่ช่วยราชการพระองค์รามราชา^{๕๖} กษัตริย์กัมพูชาพระองค์ใหม่
ต่อไป

^{๕๖} การเมืองกัมพูชาหลังสมัยพระนารายณ์นั้นค่อนข้างที่จะสับสนวุ่นวาย เพราะเจ้านายกัมพูชา
ต่างแย่งชิงอำนาจอยู่ตลอด และต่างชาติต่างชาติคือ สยามและโคชินจีนเข้ามาแทรกแซง
การเมือง ทำให้ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา การเกิดความสัมพันธ์แบบสาม
เส้าระหว่างสยาม กัมพูชาและโคชินจีน (ต่อมาคือ เวียดนาม) ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๕๖ –
๑๗๕๗ (พ.ศ. ๒๒๙๙ – ๒๒๓๐) นักกองทองทรงขึ้นครองราชย์ เจ้านายกัมพูชารวมทั้ง
นักกองนันทพยายมลอบสังหารนักกองตนหรือต่อมาคือสมเด็จพระนารายณ์ราชา แต่ราช
สำนักกัมพูชาทราบเรื่องเสียก่อน จึงสังหารพวกเขาเสีย ส่วนนักกองนันทพยายมยังสยาม
ได้ Khin Sok, *Le Cambodge entre le Siam et le Viêtنام (de 1775 à 1860)*, 37.

แผนที่เดินทางจากเมืองพุทไธมาศไปตึกกรุงเทพมหานคร
(ปรับปรุงจากบันทึกการออกกฐนต์ ปาวี)

ส่วนกองทัพเรือของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นนอกจากกรุงธนบุรีในวัน ๙ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑ ประกอบด้วยทัพใหญ่แปดกองคือ

แม่ทัพ	จำนวนเรือ (ลำ)	จำนวนคน (คน)
พระยาพิชัยไศศวรรย์ ^{๕๓/}	๓๒	๑,๕๕๖
พระยาพิพิธ	๕๐	๑,๔๘๑
พระยาศรีราชเดโช	๓๒	๙๔๘
พระท่าย่น้ำ	๔๓	๑,๑๐๑
เจ้าพระยาจักรี ^{๕๔}	๑๓	๖๘๙
พระยาโกษา นอก ราชการ ^{๕๕}	๓๔	๑,๓๐๕
พระยาทิพโกษา	๑๓	๔๕๓
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	๘๔	๒,๒๔๒

^{๕๓/} เป็นชาวจีนกวางตุ้งชื่อ หย่งจิ้นจง เข้ามาค้าขายในกรุงธนบุรีใน ค.ศ. ๑๗๖๘ ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาพระคลัง ก่อนจะถึงแก่อสัญกรรมใน ค.ศ. ๑๗๗๗ (พ.ศ. ๒๓๒๐)

^{๕๔} เจ้าพระยาจักรี (หมุด) ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศดำรงตำแหน่งหลวงนายศักดิ์ เป็นเจ้าพระยาจักรีคนแรกในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีความดีชอบความชอบเป็นอย่างมาก ทั้งในราชการสงครามที่เมืองนครศรีธรรมราช และคราวตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑ เจ้าพระยาจักรี (หมุด) ถึงแก่อสัญกรรมใน ค.ศ. ๑๗๗๔ (พ.ศ. ๒๓๑๗)

^{๕๕} คำว่า นอกราชการนั้น หมายถึง ขุนนางที่ทูลลาออกราชการไปแล้ว แต่กษัตริย์เรียกตัวให้กลับมารับราชการเป็นการชั่วคราว

นอกจากนี้ ยังมีกองทหารอื่นๆ อีก คือ

ทัพ	จำนวนเรือ (ลำ)	จำนวนคน (คน)
นายท้ายนายโป ^{๖๐}	๑๘๐	๓,๖๓๕
หักตาย		๑๑๑
กองพระญาณประสิทธิ์		๖
หมวดขุนเอกประเสริฐ		๙
หมวดขุนชัยณรงค์		๑๐
หมวดพระสารสุธรรม		๑๐
หมวดอาจารย์จันทร์		๒๕
หมวดนายโพ		๑๓
กองหลวงเพชรสงคราม		๑๐
กองพระสุธรรมอาจารย์		๒๘

ทัพเรือมาหยุดที่เมืองจันทบุรีคืนหนึ่ง ก่อนที่จะมุ่งหน้าสู่เมืองพุทไธมาศ ก่อนที่จะเดินทางไปถึงเมืองพุทไธมาศ ในวันที่ ๑๙ กันยายนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชโองการให้พระยาโกษาไปตีเมืองตะโปงโสมหรือเมืองตะพงสม และกองกุกหรือเกาะกูดด้วย กองทหารฝ่ายสยามเข้าตีเมืองในอีกสามวันต่อมา แต่ทั้งจีนบุญเลี้ยง และพระยาราชานครซึ่งต่างหนีลงเรือไปได้ เมื่อได้ไต่สวนขุนนางที่อาสารบคือ พระญาณประสิทธิ์ พระสุธรรมอาจารย์และพระอาจารย์จันทร์ก็พบว่า ทั้งสามคนไม่ได้ทำตามแผนการที่วางไว้ ทำให้แม่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงตบรางวัลขุนนางทั้งสามและไพร่พลในสังกัดที่ช่วยกันยึดเมืองไว้ได้ แต่ก็ลงโทษพวกเขาด้วยขัดพระราชโองการ

^{๖๐} คนที่ดูแลใบเรือ

หลังจากที่จัดการภายในเมืองพุทไธมาศเรียบร้อยแล้ว ในวันที่ ๒๕ กันยายนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จออกไปยังกรุงกัมพูชา และมาถึงปากน้ำโพรงกะลังในวันที่ ๒๕ กันยายน พระองค์มีพระราชโองการให้คนถือสารไปยังเมืองปาลัก เพื่อขอให้พระยาอริกาวงศ์หรือเจ้าเมืองปาลักยอมสวามิภักดิ์ต่อพระองค์ ต่อมาในวันที่ ๖ ตุลาคมทรงยกทัพไปถึงเกาะพนมเพ็งหรือพนมเปญ และทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ราชา ทรงหนีไปอยู่ที่บ้านบ่อพนมหรือบาพนม จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี พระศรีราชเดชและพระท้ายน้ำยกทัพตามไป และพบว่าญวนลูกหนาย^{๖๑} ได้พาพระยาอุทัยราชาหนีไปแล้ว ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้าองค์รามราชาให้กินเมืองกัมพูชา และให้พระยาโกษาและพระยายมราชอยู่ช่วยราชการ ก่อนที่จะเสด็จกลับเมืองพุทไธมาศ

ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และจัดการเรื่องราวต่างๆ ในเมืองพุทไธมาศแล้ว ก็ทรงเสด็จกลับกรุงธนบุรีในวันที่ ๒๙ ตุลาคม ทรงแต่งตั้งพระยาพิพิธเป็นพระยาราชานครชัยบุรี เมืองพุทไธมาศ แทน หลังจากนั้นสิบวันพระองค์ก็เสด็จถึงกรุงธนบุรี พระองค์พระราชทานญวนข้างใน หรือบรรดาบุตรหรือภรรยาของพระยาราชานครชัยบุรีหรือมักเทียนตูเป็นเมียพระราชทานของเจ้าพระยาศรีธรรมราชา เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามหาสมบัติและเจ้าพระยามหาณรงค์เกียรติ และจัดการสำเร็จโทษประหารชีวิต ที่สำคัญคือ การตัดสินประหารเจ้าจ้อยและพระยาจันทบุรี ซึ่งหลบหนีไปอยู่กับพระยาราชานครชัยบุรีใน ค.ศ. ๑๗๖๓

^{๖๑} ไม่ทราบว่าคือ ที่ไหน แต่เอกสารเวียดนามระบุว่า เมื่อพระยาราชานครชัยบุรีทราบว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยกทัพมาโจมตีเมืองพุทไธมาศ จึงแจ้งขอความช่วยเหลือไปยังตระกูลเหงียน ทว่าเมืองพุทไธมาศแตกก่อน พระยาราชานครชัยบุรีหลบหนีไปอยู่ที่เมืองโชดก และกองทหารโคชินจีนได้ไปช่วยเหลือเขาที่นั่น Yumio Sakurai and Takao Kitagawa, “Ha Tien or Banteay Meas in the Time of the Fall of Ayutthaya,” in **From Japan to Arabia: Ayutthaya’s Maritime Relation with Asia**, ed. Kennon Breazeale (Bangkok: Toyota Thailand Foundation, 1999), 191.

๒. เหตุการณ์หลัง ค.ศ. ๑๗๗๑

หลังเหตุการณ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาใน ค.ศ. ๑๗๗๑ ก็เกิดเหตุการณ์สำคัญหลายเหตุการณ์ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองประเด็นสำคัญ คือ สถานการณ์ทางการเมืองในกัมพูชา และชีวิตของพระยาราชานครศรีหลังเมืองพุทไธมาศแตก

สถานการณ์ทางการเมืองในกัมพูชา หลัง ค.ศ. ๑๗๗๑ พระองค์รามราชาปกครองกัมพูชาด้วยความช่วยเหลือของพระยาโกษาและพระยายมราช แต่ขุนนางทั้งสองอยู่ในกัมพูชาได้ไม่นาน ก็ต้องกลับมายังกรุงธนบุรี เพราะพม่ากรีธาทัพเข้ามายังสยาม พระองค์รามราชาจึงทรงลี้ภัยไปอยู่ที่เมืองกัมพูช (Kampot) เมืองท่าตอนใต้ของกัมพูชา ใน ค.ศ. ๑๗๗๒ (พ.ศ. ๒๓๑๕) สมเด็จพระนารายณ์ราชา จึงทรงกลับมาครองบัลลังก์กัมพูชา กัมพูชาจึงแบ่งออกเป็นสองส่วน คือ กัมพูชาตอนบน (แถบโตนเลสาบและกรุงกัมพูชา) สมเด็จพระนารายณ์ราชา ทรงปกครอง ส่วนกัมพูชาตอนล่าง (ติดชายฝั่งทะเล) เป็นเขตพระราชอำนาจของพระองค์รามราชา^{๖๒}

หลังจากนั้นต่างฝ่ายพยายามแย่งชิงอำนาจกันอยู่ตลอด จนกระทั่งใน ค.ศ. ๑๗๗๕ สมเด็จพระนารายณ์ราชา ทรงยุติความขัดแย้งด้วยการสละราชสมบัติ และเชิญพระองค์รามราชาขึ้นครองบัลลังก์ ทว่าความขัดแย้งในหมู่เจ้านายกัมพูชาก็ยังไม่สิ้นสุดลง เพราะสมเด็จพระนารายณ์ราชา ทรงตั้งพระราชอนุชาคือนักองธาน (Ang Than) เป็นกษัตริย์ด้วย ทำให้ในทางปฏิบัติแล้วขณะนั้นกัมพูชามีกษัตริย์สามพระองค์ และกลุ่มเจ้านายกัมพูชาทั้งสองกลุ่มก็ยังคงแย่งชิงราชสมบัติต่อไป ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๗๗ พระองค์รามราชาได้สังหารนักองธาน และเพียงไม่นานสมเด็จพระนารายณ์ราชา ก็สวรรคตตาม^{๖๓}

^{๖๒} Khin Sok, *Le Cambodge entre le Siam et le Viêtنام (de 1775 à 1860)*, 37 – 38.

^{๖๓} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” *Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II*, 1,557.

ส่วนชะตากรรมของพระยาราชานครศรีหลัง ค.ศ. ๑๗๗๑ นั้นดำเนินไปอย่างมีสีสันเป็นอย่างยิ่ง เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๗๗๓ ตระกูลเหิงย่นที่โคชินจีน ซึ่งให้ความช่วยเหลือพระยาราชานครศรีหลังเมืองพุทไธมาศแตก ให้เขาทำที่ส่งญาติคนหนึ่งคือ มัคตู (Mac Tu) นำเครื่องราชบรรณาการและสาส์นมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพื่อเจรจาขอเมืองพุทไธมาศคืน แต่เหตุผลจริงๆ ของการส่งผู้แทนในครั้งนี้คือ ราชสำนักโคชินจีนต้องการทราบข่าวคราวของกษัตริย์สยามและสถานการณ์ในกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้อนรับมัคตูด้วยความยินดียิ่ง ทั้งยังทรงคืนเมืองพุทไธมาศให้แก่มัคตูหวง (Mac Tu-hoang) บุตรชายคนโตของพระยาราชานครศรี รวมทั้งคืนภรรยาคนที่สี่และบุตรสาวคืนให้พระยาราชานครศรีด้วย ในระหว่างการเจรจานั้นเชื่อว่า พระยาราชานครศรีได้ส่งตัวเจ้าศรีสังข์ ซึ่งหลบหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของราชวงศ์เหิงย่นหลังกรุงกัมพูชาแตก มาให้แก่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี^{๖๔}

ทว่าชีวิตของพระยาราชานครศรีผู้นี้เปลี่ยนแปลงไปอีกครั้งหนึ่ง เมื่อกบฏไต่เตนในเวียดนามรุนแรงยิ่งขึ้น พระยาราชานครศรีและผู้ติดตามหลบหนีความวุ่นวายเข้ามาในกรุงธนบุรีใน ค.ศ. ๑๗๗๔ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้อนรับพวกเขา ทั้งจัดหาบ้านพักและเลี้ยงดูพวกเขาเป็นอย่างดี ทว่าเพียงสองปี ความสัมพันธ์ที่ดูขึ้นมื่อนี้ก็เปลี่ยนแปลงไป ระหว่างปลาย ค.ศ. ๑๗๗๓ – กลาง ค.ศ. ๑๗๗๔ เหิงย่นบุกฮั่นหรือองค์เชียงสือ^{๖๕} สามารถควบคุมสถานการณ์ในเวียดนามใต้ได้สำเร็จ ในเดือนกรกฎาคมพระองค์จึงส่งทูตมายังกรุงธนบุรีเพื่อขอฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับตระกูลเหิงย่น แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบเป้าหมายที่แท้จริงของการทูตในครั้งนี้ว่า ต้องการมาเกลี้ยกล่อมให้พระยาราชานครศรีและโอรสเกิดช่วย กลับไปช่วยพระองค์สู้รบ พระยาราชานครศรีเกรงว่ากษัตริย์จะโกรธ จึงตอบปฏิเสธและดูสถานการณ์ในเวียดนามต่อไป

^{๖๔} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II**, 1,557.

^{๖๕} เหิงย่นบุกฮั่นหรือที่ในเอกสารสยามเรียกว่า องค์เชียงสือ เป็นสมาชิกฝ่ายชายตระกูลเหิงย่นเพียงคนเดียวที่หนีรอด หลังจากกบฏไต่เตนกวาดล้างตระกูลเหิงย่นใน ค.ศ. ๑๗๗๔

ใน ค.ศ. ๑๗๗๙ พระยาอาทิกาวงศา เจ้าเมืองปาลักซึ่งเป็นฝ่ายสนับสนุน เวียดนามสังหารองค์รามราชาเสีย เพราะไม่พอใจที่พระองค์ฝักใฝ่สยามมากเกินไป และเป็นเหตุให้ชาวกำพูชาต้องประสบความยากแค้น ใน ค.ศ. ๑๗๘๐ (พ.ศ. ๒๓๒๓) ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงไม่พอพระทัยตระกูลเหงียนยิ่งขึ้น เพราะเห็นว่าสนับสนุนคนของตนมาสังหารองค์รามราชา ซึ่งสวามิภักดิ์ต่อพระองค์ ความไม่พอพระทัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีมากยิ่งขึ้น เมื่อทรงทราบว่า แม่ทัพเวียดนามประจำเมืองพุทไธมาศได้ส่งกองเรือเข้าปล้นลำเภอสยาม ซึ่งเพิ่งกลับจากกวางตุ้ง พวกเขายังยึดสินค้าไว้หมดและสังหารลูกเรือกว่า ๕๐ คน ในขณะที่องค์เชียงล้อส่งขุนนางสองคนเป็นราชทูตมาเจริญพระราชไมตรีกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงมีรับสั่งให้จับกุมตัวทูตทั้งสองไว้ พระยาราชเศรษฐีรีบไปเข้าเฝ้าพระองค์ และอาสาที่จะเขียนหนังสือสอบถามเรื่องราวไปยังองค์เชียงล้อ แต่ไม่ได้รับคำตอบใดๆ กลับมา ต่อมา De Thanh – Nguyen แม่ทัพเวียดนามได้ส่งหนังสือมาหาพระยาราชเศรษฐี เพื่อขอให้เขาก่อความวุ่นวายในสยาม ขณะที่เรือราชทูตเวียดนามเข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงรู้เรื่องนี้เสียก่อน จึงสังหารเขาและครอบครัว^{๖๖}

“จดหมายเหตุรายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกำพูชา” ในฐานะงานเขียนประวัติศาสตร์

เมื่อกล่าวถึงงานเขียนพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว พบว่าในระยะแรกที่ชาวตะวันตก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการอาณานิคมสนใจประวัติศาสตร์ของดินแดนแถบนี้ จะไม่ค่อยเห็นคุณค่าเอกสารเหล่านี้เท่าใดนัก เพราะไม่เป็นเอกสารชั้นต้น และมักมีนิยายปรัมปราท้องถิ่นมาปะปนอยู่เสมอ รวมทั้งยังไม่มีลำดับเวลาบอกเล่าเหตุการณ์ งานศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะนี้จึงมุ่งเน้นไปที่ประวัติศาสตร์หลังจากที่ชาวตะวันตกเข้ามาแล้ว

^{๖๖} Chingho A. Chen, “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II.** 1,562 – 1,563.

ต่อมาในทศวรรษ ๑๙๕๐ และ ๑๙๖๐ มีการบุกเบิกการศึกษาเอกสารพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในมุมมองใหม่ เช่น **Historians of Southeast Asia** มีศาสตราจารย์ฮอลล์ (D.G.E. Hall) เป็นบรรณาธิการ หลังจากนั้นก็มีการศึกษาและทำความเข้าใจเอกสารพื้นเมืองมากยิ่งขึ้น ทำให้พบว่า แม้เอกสารพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะไม่มีคุณค่าในการศึกษาประวัติศาสตร์มากนัก แต่มีคุณค่าในฐานะเอกสารภูมิปัญญาและแสดงการรับรู้ประวัติศาสตร์ของชนพื้นเมือง^{๖๓} หลังจากนั้นนักประวัติศาสตร์จึงหันมาสนใจการศึกษาประเด็นดังกล่าวนี้อย่างกว้างขวาง รวมทั้งประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองช่วงใหญ่ๆ คือ การเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตและการเขียนประวัติศาสตร์หลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากชาติตะวันตก

ในที่นี้ ผู้เขียนกล่าวถึงประเด็นสำคัญของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตของไทย ซึ่งเกี่ยวข้องกับประเด็นศึกษาของผู้เขียนว่า งานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตนั้นส่วนใหญ่เป็นเอกสารชั้นรอง ที่สำคัญคือ ตำนานและพระราชพงศาวดาร ตำนานนั้นส่วนใหญ่เป็นงานเขียนของอาณาจักรล้านนา มักเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและวัด เช่น ตำนานมูลศาสนาวัดป่าแดง ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น ตำนานยังบอกเล่าเรื่องราวของประวัติศาสตร์ในยุคต้นอีกด้วย อาทิ ตำนานพระร่วง ตำนานจามเทวีวงศ์ หรือตำนานพระเจ้าอู่ทอง เป็นต้น^{๖๔}

ส่วนพระราชพงศาวดารนั้น เป็นเอกสารที่ได้รับอิทธิพลฮินดู บันทึกรเรื่องราวของพระเจ้าแผ่นดินและราชวงศ์ไว้ พระราชพงศาวดารไทยนั้นจะเริ่มตั้งแต่การตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา จะมีเพียงพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์เท่านั้นที่มีบันทึกเหตุการณ์ก่อนการตั้งกรุงศรีอยุธยาเพียงเล็กน้อย

^{๖๓} ชูลีพร วิรุณหะ, **บุหงารายา ประวัติศาสตร์คำบอกเล่าของชาวมลายู**, (กรุงเทพฯ: คักติโสภณการพิมพ์, ๒๕๕๑), ๓ - ๙.

^{๖๔} Winai Pongsripian, "Traditional Thai Historiography and the Nineteenth - Century Decline," (Ph. D. Dissertation, University of Bristol, 1983), 27 - 140.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเกือบทุกฉบับ ชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้มีข้อกังขาอยู่หลายประเด็นด้วยกัน นิธิ เอียวศรีวงศ์อธิบายว่า เอกสารเหล่านี้สามารถสะท้อนการเมืองในต้นรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ เพราะกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่ ซึ่งปราบดาภิเษกขึ้นมาจากขุนนางสมัยอยุธยาและชนบุรีต้องพยายามสร้างสิทธิธรรมให้แก่พระองค์ และทรงสร้างสิ่งนี้ผ่านพระราชพงศาวดารที่ชำระขึ้นใหม่ ที่มักจะกล่าวว่ สาเหตุของการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยาคือ กษัตริย์ราชวงศ์สุดท้ายไร้สิทธิธรรมและปกครองโดยใช้ทศพิธราชธรรมอีกด้วย^{๖๙}

จดหมายเหตุรายวันทัพบกกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาเป็นเอกสารชั้นต้น และรายงานทางราชการสมัยก่อนรัตนโกสินทร์เพียงหนึ่งในสองฉบับที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน อีกฉบับคือ บันทึกของออกพระวิสุทสุนทรไปฝรั่งเศส ซึ่งอาลักษณ์น่าจะใช้อักษรนี้ชำระพระราชพงศาวดารในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย เอกสารฉบับนี้ยังมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นเครื่องสะท้อนว่า ชาวสยามนั้นมีวัฒนธรรมในการจดบันทึก แม้พระราชพงศาวดารและตำนานมักจะมีการอธิบายด้วยการใช้นิทานปรัมปรา วรรณกรรมหรือความเชื่อทางศาสนาเข้ามาผสม แต่เอกสารราชการนั้นเป็นเอกสารที่ใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้เป็นอย่างดี

ทว่าเป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่เอกสารเหล่านี้มักจะสูญหายไป ทั้งนี้ เพราะวัสดุที่ใช้ในการบันทึกส่วนใหญ่ เป็นวัสดุที่ผุพังและย่อยสลายได้ง่าย เช่น ใบลานต่างๆ และผู้คนก็ไม่เห็นคุณค่าของเอกสารเท่าใดนัก ในขณะเดียวกัน เอกสารสยามมักจะถูกทำลายด้วยปัจจัยทางการเมือง เช่น ในคำให้การชาวกรุงเก่าเล่าว่า ในรัชกาลขุนชินราชหรือขุนวรรวงศา (ค.ศ. ๑๕๔๘/ พ.ศ. ๒๐๙๑) นั้น มีการเผาทำลายเอกสารสำคัญหลายๆ ฉบับ หรือเมื่อกองทัพพม่าเข้ากรุงศรีอยุธยาได้ใน ค.ศ. ๑๗๖๗ เหล่าทหารก็ได้จุดไฟเผาสถานที่ต่างๆ ยังผลให้เอกสารทางการเมืองหลายฉบับมอดม้วยไปกับเปลวเพลิง

^{๖๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓)

เนื้อหาในจดหมายเหตุรายวันทัฬหีรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชานั้น เริ่มมีบันทึกในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑ ซึ่งพระยายมราชยกทัพบกออกจากกรุงธนบุรี เพื่อไปตีกรุงกัมพูชา แม้อาลักษณ์จะมีบันทึกว่า สงครามครั้งนี้ สยามยกทัพไปโจมตีอริราชศัตรูทั้งทางบก มีพระยายมราชเป็นแม่ทัพและทางน้ำ มีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นแม่ทัพ แต่เนื้อหาสาระของเอกสารฉบับนี้กลับเน้นไปที่พระราชภารกิจเป็นสำคัญ บันทึกฉบับนี้สิ้นสุดลงในวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๗๑ ซึ่งบอกเล่าเหตุการณ์ว่า หลังจากตีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพกลับมาจากเมืองพุทไธมาศแล้ว จึงมีพระราชโองการให้ประหารชีวิตนักโทษอุจฉกรรจ์ ซึ่งพระองค์ได้ตัวมาแต่เมืองพุทไธมาศ นั่นคือ เจ้าจ้อย หลวงสงขลา พระยาจันทบูรณ์ (เดิม) และจีนบุญเลี้ยงเสีย

อาลักษณ์บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไว้อย่างละเอียด เรียงตามลำดับเวลา และวันตามจันทรคติสยาม เนื้อหาที่บรรยายกระชับ ดำเนินเหตุการณ์อย่างรวดเร็ว และไม่มีบทพรรณนาคำสนทนาในเอกสาร แม้เอกสารฉบับนี้จะแสดงพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่กลับเน้นขอพระเกียรติของพระองค์เช่นที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เชื่อว่าอาลักษณ์ที่บันทึกจดหมายเหตุรายวันทัฬหีรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชาฉบับนี้นั้นเป็นขุนนางชาวสยามเชื้อสายจีน ดังสังเกตได้จากสำนวนและลีลาการเขียน รวมทั้งวิธีการบันทึกเรื่องราวที่แยกข้อมูลทางประวัติศาสตร์และข้อคิดเห็นของผู้เขียนออกจากกันโดยสิ้นเชิง อันเป็นธรรมเนียมการเขียนงานประวัติศาสตร์แบบจีนนั่นเอง

จดหมายเหตุรายวันทัฬหีรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชาฉบับนี้จึงมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นเอกสารชั้นต้นที่บอกเล่าเรื่องราวสงครามคราวสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพื่อขยายอำนาจไปทางตะวันออกในระยะแรกได้อย่างชัดเจน ทั้งยังสะท้อนภาพงานเขียนประวัติศาสตร์ของไทยว่า ไม่ได้มีแต่หลักฐานชั้นรองเช่น ตำนานหรือพระราชพงศาวดารเท่านั้น นอกจากนี้ เอกสารฉบับนี้ยังเป็นเครื่องยืนยันเป็นอย่างดีว่า ราชสำนักสยามนั้นมีวัฒนธรรมในการจดบันทึกมาแต่โบราณ

“หลักพิไชยสงคราม” ในจดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชา

ตลอดรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สยามทำสงครามกับรัฐเพื่อนบ้าน ไม่ว่าจะเป็นพม่า พุทไธมาศ กัมพูชา รวมทั้งเวียดนามอย่างต่อเนื่อง ในการทำสงครามแต่ละครั้ง ผู้นำหรือแม่ทัพนายกองจะต้องเรียนรู้หลักพิไชยสงคราม เพื่อใช้เป็นหลักในการทำสงคราม ทั้งยังเป็นเอกสารที่มีความสำคัญในฐานะเครื่องราชูปโภคอย่างหนึ่ง แม้ทั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและเหล่าขุนนางจะเป็นขุนนางที่รับใช้ราชสำนักอยุธยามาก่อน แต่ส่วนใหญ่เป็นเพียงขุนนางชั้นผู้น้อย บางส่วนก็เป็นข้าราชการหัวเมือง หรือเป็นชาวจีนหรือกลุ่มลูกครึ่งเชื้อสายจีน ทำให้ไม่มีใครที่จะมีความรู้เรื่องขนบธรรมเนียมราชสำนักอยุธยาเท่าใดนัก เอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้จำนวนมากก็สูญหายไปเมื่อครั้งเสียกรุงให้แก่พม่า ผู้ที่มีความรู้เองก็เสียชีวิตหรือไม่ก็ถูกจับเป็นเชลยไปยังกรุงอังวะ แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงพยายามฟื้นฟูธรรมเนียมราชสำนักอยุธยา แต่หลายๆ ครั้งพระองค์ไม่มีใครที่จะยึดตามธรรมเนียม และทรงใช้ความคุ้นชินเดิมๆ อาทิ หลักพิไชยสงครามแบบเงินที่ทรงใช้ในการรบเป็นต้น

เมื่อกล่าวถึงพิไชยสงครามแล้ว เรามักจะคิดถึงกลยุทธ์ต่างๆ เพื่อเอาชนะศัตรู แต่จริงๆ แล้ว พิไชยสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิไชยสงครามสยามนั้นมีความหมายเกินกว่ากลยุทธ์ในสงครามเท่านั้น เพราะพิไชยสงครามนั้นหมายรวมถึงหลักในการปกครองกองทัพ กฎระเบียบราชสำนัก รวมไปถึงความเชื่อทางศาสนาด้วย เรื่องพิไชยสงครามนั้นปรากฏครั้งแรกในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ความว่า “...ศักราช ๘๘๐ ชาลศก (พ.ศ. ๒๐๖๑) ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีสร้างพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จราชสมบัติ แรกตำราพิไชยสงครามแลแรกทำสารบาญชี พระราชสาส์นทุกเมือง...”^{๓๖๐} สะท้อนว่า ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นั้น มีการรวบรวมตำราพิไชยสงครามฉบับต่างๆ ไว้เป็นครั้งแรก

๓๖๐

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๓), ๒๓ - ๒๔.

ในปัจจุบันนี้เราพบพิไชยสงครามอยู่หลายฉบับด้วยกัน ฉบับที่เก่าที่สุดเขียนขึ้นในปลายอยุธยา และมีการชำระเรียบเรียงพิไชยสงครามอีกหลายครั้ง ที่สำคัญคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๓๑} ซึ่งรวบรวมได้ดังต่อไปนี้

อายุ	ฉบับ
(พ.ศ. ๒๓๐๐ – ๒๓๕๐)	ตำราพิไชยสงคราม เลขที่ ๒๙ เล่มที่ ๑ มัดที่ ๔
ปลายกรุงศรีอยุธยา	ตำราพิไชยสงคราม เลขทะเบียน ๑๕๖๑/ ๒๓/
(พ.ศ. ๒๓๓๖)	ตำราพิไชยสงครามเลขที่ ๑๒๐
(พ.ศ. ๒๔๕๑)	ตำราพิไชยสงครามฉบับเลขที่ ๑๘๑ มัดที่ ๒๓ เล่ม ๓
(พ.ศ. ๒๔๓๐)	ตำราพิไชยสงครามเลขที่ ๑๒๕
(พ.ศ. ๒๔๓๓)	ตำราพิไชยสงคราม เลขที่ ๑๑๘ มัดที่ ๑๔
(พ.ศ. ๒๔๓๙)	ตำราพิไชยสงคราม เลขที่ ๓๓ มัดที่ ๕
รัชกาลที่ ๓	ตำราพิไชยสงครามฉบับเอกเทศ ตำราพิไชยสงครามฉบับที่มีการคัดลอกสืบต่อมาเป็นชุด
(พ.ศ. ๒๔๘๑)	ตำราพิไชยสงครามฉบับหมอบรัดเลย์

ตารางดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ไม่มีการชำระพิไชยสงครามขึ้นใหม่ในสมัยธนบุรี จดหมายเหตुरายวันทัฬหีรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาจึงเป็นเอกสารขึ้นต้นเพียงฉบับเดียวที่เขียนขึ้นในรัชกาลนี้ ที่สะท้อนแนวคิดของหลักพิไชยสงครามที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้

^{๓๑} วสันต์ มหากาญจนะ, “ตำราพิไชยสงครามในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาไทย พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๘,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙), ๖ – ๖๔.

นอกจากนี้ เอกสารดังกล่าวยังสะท้อนอิทธิพลจีนในราชสำนักช่วงนั้นด้วย ทั้งนี้ เพราะสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นขุนนางหัวเมือง ไม่ทราบระเบียบบรรดามเนียมราชสำนักสยามมากนัก ทั้งยังเป็นลูกครึ่งจีน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วมักจะใช้ชีวิตยึดตามธรรมเนียมฝ่ายพ่อ (จีน) เสียมากกว่า ดังนั้น หลายสิ่งหลายอย่างที่ทรงใช้ จึงมักเป็นความนิยมหรือความคุ้นชินตามวิถีอย่างจีน ดังจะเห็นได้จากตำราพิไชยสงคราม เป็นต้น

ก่อนที่จะเข้าสู่ประเด็นที่ว่า ตำราพิไชยสงครามจีนหรือขุนหนุ่นมีความสำคัญต่อการนำทัพสู่สมรภูมิของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมากเพียงใด ขอกล่าวย้อนไปถึงแนวคิดพิไชยสงครามสยามเสียก่อน ตำราพิไชยสงครามสยามนั้นได้รับอิทธิพลจากตำราพิไชยสงครามอินเดีย เป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อทางศาสนา สิ่งเหนือธรรมชาติ กับกลยุทธ์ในการเดินทัพ เมื่อพิจารณาตำราพิไชยสงครามที่กล่าวมาแล้วในช่วงต้นพบว่า พิไชยสงครามสยามจะให้ความสำคัญกับการประกอบพิธีกรรม การทำนายทายทักเป็นสำคัญ ทั้งยังมีแผนการณ์และกลยุทธ์ในการรบที่เป็นแบบแผน^{๓/๒}

แต่เมื่อศึกษาจดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาแล้วพบว่า สิ่งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ความสำคัญต่อกระบวนการของพระองค์กลับไม่ใช่สิ่งเหล่านี้เลย แต่จุดเด่นของทัพบสยามในครั้งนี้นักกลับเน้นไปที่การควบคุมทัพ การปฏิบัติระหว่างแม่ทัพ เหล่าทหาร และราษฎร ซึ่งเป็นหลักสำคัญของตำราพิไชยสงครามจีน ทั้งนี้เพราะชัยชนะจะต้องได้จากความสามารถของแม่ทัพ และความสมานสามัคคีของไพร่ฟ้าประชาชน ซึ่งแตกต่างจากพิไชยสงครามสยามอย่างสิ้นเชิง ทั้งยังเป็นเครื่องสะท้อนความแตกต่างระหว่างสภาพสังคมจีนและสังคมไทยประการหนึ่งคือ ชาวจีนมักใช้หลักคุณธรรมในการนำชีวิต (แม้จะมีเรื่องการเซ่นไหว้บวงสรวงเช่นกัน) ส่วนชาวไทยนั้นไม่ว่าจะเริ่มต้นทำอะไร ก็จะมีพิธีพราเสยศาสตร์เป็นที่ตั้งเสมอ

เมื่อกล่าวถึงตำราพิไชยสงครามจีนนั้น เราก็มักจะนึกถึงตำราขุนหนุ่น แต่ในช่วงเวลานั้นขุนหนุ่นเป็นไม่ใช่ตำราที่เป็นที่นิยมในสยามประเทศ ราชสำนักสยาม

^{๓/๒} วสันต์ มหากาญจนะ, “ตำราพิไชยสงครามในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาไทย พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๘,” ๖๕ – ๑๓๔.

เรียนรู้หลักพิชัยสงครามจากวรรณคดีเรื่องสามก๊กเสียมากกว่า แต่เมื่อผู้เขียนได้ศึกษาหนังสือทั้งสองเล่มนี้ประกอบกันแล้ว พบว่าหลักพิชัยสงครามขุนหูกวนนั้นมีอิทธิพลต่อการเขียนวรรณคดีเรื่องสามก๊กเป็นอย่างมากยิ่ง ดังนั้น ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอใช้ขุนหูกวนอธิบายแนวคิดของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีอยู่สองประเด็นด้วยกัน คือ ๑. ลักษณะแม่ทัพ ๒. การเดินทัพและการทำสงคราม

๔.๑ ลักษณะของแม่ทัพ แม่สงครามระหว่างสยามกับกัมพูชาและเมืองพุกไธมาศครั้งนี้จะมีแม่ทัพสยามสองคนที่ทำศึก คือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งทรงนำทัพเรือไปตีเมืองพุกไธมาศและกัมพูชา และพระยายมราชนำทัพบกไปตีกัมพูชา แต่ทว่าเอกสารฉบับนี้เป็นเอกสารชั้นต้นที่แสดงพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ ดังนั้น เนื้อหาในจดหมายเหตुरายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุกไธมาศและกัมพูชาจึงเน้นไปที่บทบาทของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในฐานะแม่ทัพมากกว่า ดังนั้น ผู้เขียนจะอภิปรายเรื่องลักษณะแม่ทัพจีนในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นหลักฐานหนึ่งที่สะท้อนภาพลักษณ์ของพระองค์ด้วย

ขุนหูกกล่าวว่า ในการทำสงครามนั้นจะต้องมีปัจจัยห้าประการครบถ้วนจึงจะสามารถชนะศัตรูได้ คือ ธรรม ดินฟ้าอากาศ ภูมิประเทศ แม่ทัพและระเบียบวินัย ธรรมคือ การทำให้ทวยราษฎร์ร่วมจิตรสมัครสมานกับผู้นำให้ได้ หากทำได้เช่นนั้นไพร่ฟ้าประชาชนจะอยู่และตายกับแม่ทัพ และไม่หวาดเกรงภัยอันตรายใดๆ เลย ดินฟ้าอากาศคือ แม่ทัพจะต้องรู้สภาพอากาศ ฤดูกาล ความผันแปรของฤดูกาล ภูมิประเทศ คือ แม่ทัพจะต้องรู้ความไกลใกล้ ความทุรกันดาร ความราบเรียบ ความกว้างแคบของพื้นที่ รวมทั้งยุทธภูมิต่างๆ ส่วนแม่ทัพนั้นจะต้องกอปรไปด้วยปัญญา ความเที่ยงธรรม ความเมตตาและความเข้มงวด ระเบียบวินัยคือ แม่ทัพจะต้องจัดระเบียบการรบ และวินัยทหาร รวมทั้งดูแลการส่งกำลังทหารให้ดี^{๓/๓}

จดหมายเหตुरายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุกไธมาศและกัมพูชาเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นลักษณะของแม่ทัพจีนที่

^{๓/๓} Sun – Tzu, the Art of War, trans and commentary by Ralph D. Sawyer (Oxford: Westview Press, 1994), 167.

ปรากฏอยู่ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งคุณลักษณะที่เด่นชัดในเอกสารฉบับนี้คือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเข้มงวดและเที่ยงธรรม ในขณะเดียวกันก็ ทรงเป็น ผู้นำที่มีความเมตตา รู้วิธีที่ทำให้ทวยราษฎร์ร่วมจิตรสมัคครสมานกับพระองค์ รวมทั้งยังเป็นทรงฉลาดในการเลือกใช้คนอีกด้วย

ความเข้มงวดเป็นคุณสมบัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ปรากฏชัดเจนที่สุดในจดหมายเหตุรายวันทัพฯ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาฉบับนี้ ทั้งนี้เพราะตั้งแต่ทรงกรีธาทัพออกจากกรุงธนบุรีในเดือนสิงหาคม จนกระทั่งพระองค์เสด็จกลับในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๗๑ พระองค์ทรงสั่งลงโทษและประหารชีวิตขุนนางจำนวนมาก โดยไม่ทรงคำนึงว่า พวกเขาจะเคยมีความดีความชอบใดมาก่อน ใกล้ชิดกับพระองค์มากเพียงใด หรือเป็นขุนนางยศใดก็ตาม ทั้งนี้ขุนนางว่าไว้ว่า หากลงโทษเหล่าทัพที่ไม่จงรักภักดี เหล่าทัพจะกระด้างกระเดื่องและหมดความเชื่อถือ

เหล่าทัพที่มีความจงรักภักดี แต่ผิดวินัย ไม่ลงโทษเหล่าทัพก็ยโส ยโสแล้วก็ไร้ประโยชน์ เช่นนี้ต้องบังคับบัญชาด้วยการกระทำโดยทันที ลงโทษ เลื่อนตำแหน่งหรือปูนบำเหน็จให้ จึงจะนำไปสู่ความมีชัยชนะ การฝึกทหารบังคับบัญชาเป็นปกติวิสัยแล้ว กองทัพย่อมมีระเบียบอันเลิศ คำสั่งมีความเที่ยงธรรมให้กับเหล่าทัพ เหล่าทัพเชื่อฟัง คำสั่งไม่มีความเที่ยงธรรมให้กับเหล่าทัพ เหล่าทัพไม่เชื่อคำสั่ง คำสั่งเที่ยงธรรมคุณผลย่อมมีเช่นกัน^{๓/๔} ดังจะเห็นได้จากที่ทรงลงโทษพระญาณประสิทธิ์ พระสุธรรมอาจารย์และอาจารย์จันทร์ รวมทั้งไพร่พลของพวกเขา ทั้งๆ ที่พวกเขาเพิ่งจะทำความดีความชอบยึดเมืองพุทไธมาศถวาย พระองค์ได้สำเร็จ ทั้งนี้เพราะ

...เสด็จออกขุนนางข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน จึงตรัสถามพระญาณประสิทธิ์ พระสุธรรมอาจารย์ อาจารย์จันทร์ ว่าเมื่อคุมทหารเข้าหักค่ายนั้น เข้าข้างด้านไหน อาจารย์ทั้งสามนั้นให้การมิต้องกัน จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรดู ก็เห็นว่าผิดด้วยพระดำริซึ่งทรงพระกรุณาโปรดนั้น นีหากว่าข้าศึกหนีไป ถ้าต่อสู้จะเสียราชการ จึงให้ลงพระราชอาชญา นาย ๓ คน คนละ ๕๐ ที โพร ๒๐ คนๆ ละ ๒๐ ที

^{๓/๔} Sun – Tzu, the Art of War, 210.

การลงโทษขุนนางที่ไม่ปฏิบัติตามพระราชโองการ หรือบางครั้งคือ ไม่มีใจ
ฝักใฝ่ราชการนั้นปรากฏให้เห็นทั่วไปในเอกสารอื่นๆ อีก เช่น พระราชพงศาวดาร
กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราช
โองการให้ลงโทษขุนนางชั้นผู้ใหญ่รายหนึ่งคือ เจ้าพระยาสุรสงคราม เมื่อครั้งรบ
กับกองทัพพม่าแถบเมืองเหนือ ทั้งนี้เพราะพระองค์เห็นว่า

อนึ่ง สั่งให้ลงพระราชอาญาเจ้าพระยาสุรสงคราม ด้วยมิได้ปลงใจใน
ราชการ ให้แต่ขุนหมื่นผู้น้อยทำการ ตัวนั้นอยู่แต่ไกล ให้จำครบแล้วให้
เขียน ๓๐ ที่ พระหลวงขุนหมื่น ๓๐ ที่ นายหมวด ๒๐ ที่ แล้วให้รีบเอา
สิ่งของ ซึ่งแต่เมืองเชียงใหม่ได้นั้น ให้สิ้นเชิงทั้งกองเจ้าพระยาสุรสงคราม^{๓/๕}

และนี่เป็นหลักฐานที่สำคัญในการอธิบายว่า เพราะเหตุใดเมื่อพระองค์นำ
ทัพไปด้วยพระองค์เอง กองทัพสยามนั้นไม่ค่อยจะประสบกับความปราชัยเท่าใด
นัก

แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงปกครองทัพด้วยความเฉียบขาด แต่
พระองค์ก็ทรงมีพระเมตตาต่อแม่ทัพนายกองทั้งหลาย ดังจะเห็นได้จากว่า ใน
หลายๆ กรณีพระองค์ทรงคาดโทษไว้ และให้ขุนนางทำราชการแก้ตัวใหม่ อาทิ
”กองทัพพระศรีพิพัฒน์ ซึ่งไปราชการเมืองปาลัก แดกญวนหนีมา เสียเรือรบเรือ
ไล่ นั้น ครั้นจะไม่เอาโทษข้าราชการทั้งปวงก็จะดูเยี่ยงอย่างกันสืบไป ครั้นจะเอา
โทษเล่า คนมากกว่า ๓๐๐ นั้น ทรงพระราชดำริจะลงโทษให้.....ก่อกำแพงเมือง
ธนบุรีแล”

ทั้งนี้เพราะทรงใช้คุณธรรมเรื่องความเมตตาเป็นตัวกำกับ ในการปกครอง
กองทัพจีนนั้น แม้ว่าแม่ทัพจะต้องดูแลขุนทหารให้อยู่ในระเบียบวินัยด้วยความ
เข้มงวดและเที่ยงธรรม แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องไม่บีบบังคับเหล่าทหารมาก
จนเกินไป^{๓/๖} และเมื่อได้ลาภสังการะใดๆ ในชัยชนะในสงคราม ก็ต้องแบ่งให้แก่
ทหารเสมอ เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจให้แก่เหล่าทหารหาญ ทั้งนี้เพราะ

^{๓/๕} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน พระราชพงศาวดาร
กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและ
เอกสารอื่นๆ,

^{๓/๖} Sun – Tzu, the Art of War, 188

ฉะนั้น เหล่าทัพต้องรบโดยไม่คิดใฝ่หาชื่อเสียง
 เหล่าทัพถอยทัพไม่หวั่นใยประชาชนหลักหนีทัพต้องได้รับโทษ
 เหล่าทัพคุมครองภัยให้ราษฎรเป็นที่ตั้ง
 และยังประโยชน์ต่อผู้ปกครองแผ่นดิน
 เหล่าทัพนี้จะเป็นเพชรนิลค่าของแผ่นดิน
 ดูแลลูกทัพ ดังทารกในอ้อมอกบิดา
 ฉะนั้น จึงยอมเคียดขำบุกเหว릭
 ดูแลเหล่าทัพ ปานบุตรรักของตน
 เหล่าทัพจึงยอมสละชีวิตร่วมเป็นร่วมตาย^{๓๗/๓๗}

ความเมตตาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นยังแผ่ไปถึงบรรดา
 ชาวเมือง รวมไปถึงบรรดาบุตรและเหล่าภรรยาของพระยาราชเศรษฐีด้วย ทั้งนี้
 หลักการรบของจีนนั้นจะสอนให้แม่ทัพจะยึดเมืองได้ และลงโทษศัตรูของ
 ตนเองเท่าใด แต่จะต้องไม่ยุ่งเกี่ยวกับคนที่ไม่มีความผิด เช่น บรรดาบุตรภรรยา
 ของศัตรูเป็นอันขาด ดังจะเห็นได้จากนิยายเรื่องสามก๊กตอนที่ลิโป้ยึดเมืองของเล่า
 ปี่ได้ ลิโป้ไม่ได้ทำร้ายภรรยาและบุตรของเล่าปี่แต่อย่างใด กลับส่งทหารไป
 คุ้มครองครอบครัวของเล่าปี่อีกด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ความ
 คุ้มครองแก่บรรดาชาวเมืองตามหลักคุณธรรมดังกล่าว นอกจากนี้ ยังสะท้อนให้
 เห็นว่า พระองค์ยังทรงต้องการคงเมืองพุทไธมาศไว้ เพื่อให้เป็นหนึ่งในเครือข่าย
 การค้าของพระองค์ต่อไป ดังปรากฏในคำสั่งที่ว่า

อนึ่งตรัสสั่งว่า สัมฤทธิ์ราชการแล้ว ให้มีกฎหมายประกาศแก่นาย
 ทัพนายกองไทยจีนทั้งปวง ซึ่งจีนแลญวนไพร่พลเมืองจะเดินไปมาค้าขาย
 ตามถนนหนทาง อย่าให้จับกุมโดยตีฆ่าฟันเป็นอันขาด ให้ตั้งเกลี้ยกล่อมทำ
 มาหากินตามภูมิลำเนาแต่ก่อน ถ้าผู้ใดมีฟัง บังอาจละเมิดพระราชกำหนด
 จะลงพระราชอาญาผู้นั้นถึงสิ้นชีวิต

ในคราวที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองหัวเมืองเหนือใน ค.ศ.

^{๓๗/๓๗} Sun – Tzu, the Art of War, 215

๑๗๗๐ พระองค์ก็ทรงปฏิบัติต่อบรรดาชาวเมืองด้วยวิธีการนี้เช่นกันคือ ห้ามบรรดาทหารข่มเหงชาวบ้าน และฆ่าโคกระบือโดยเด็ดขาด^{๗๘} ทั้งนี้ แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะกวาดต้อนผู้คนจากเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาจำนวนกลับมายังกรุงธนบุรี เพื่อเพิ่มกำลังพลให้แก่ราชอาณาจักรดังที่กษัตริย์พระองค์อื่นๆ ทำกันมา แต่ว่าพระองค์มีพระเมตตาพระราชทานเงินและเสบียงอาหารให้เชลยเหล่านี้เพื่อไม่อดอยากในยามเดินทางไกล ซึ่งไม่เคยปรากฏในสงครามครั้งอื่นๆ เลย

พระเมตตานี้เองที่จะช่วยหล่อหลอมให้อาณาประชาราษฎร์จงรักภักดีต่อแม่ทัพ อันเป็นปัจจัยสำคัญในการมีชัยชนะที่แท้จริง เพราะจีนมีแนวคิดที่ว่า ยึดทั้งประเทศประเสริฐ ทำลายประเทศเป็นรอง ยึดทั้งกองทัพประเสริฐ ทำลายกองทัพเป็นรอง ยึดทั้งกรม ทั้งกองพลประเสริฐ ทำลายทั้งกรม ทั้งกองพลเป็นรอง ยึดทั้งกองพันประเสริฐ ทำลายทั้งกองพันเป็นรอง ยึดทั้งกองร้อยประเสริฐ ทำลายทั้งกองร้อยเป็นรอง ยึดทั้งหน่วยประเสริฐ ทำลายทั้งหน่วยเป็นรอง ฉะนั้นทำศึกร้อยครั้ง ชนะร้อยครั้ง นี่คือวิธีอันประเสริฐและประเสริฐยิ่ง ไม่ทำศึกแต่ชนะครองกองทัพเข้าศึก นั่นคือสิ่งประเสริฐกว่า^{๗๙}

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนอกจากจะทรงมีความเฉียบขาด เทียงธรรมและพระเมตตาแล้ว ยังมีพระสติปัญญาที่ชาญฉลาด โดยเฉพาะอย่างยิ่งความชาญฉลาดในการเลือกใช้คน สงครามใน ค.ศ. ๑๗๗๑ ดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นว่าสยามยกไปตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาสองทางด้วยกันคือ ท้าบก และทัพเรือ ท้าบกนั้นมีพระยายมราชเป็นแม่ทัพ และทหารที่ติดตามมักเป็นกลุ่มขุนนางอยุธยาเดิมทั้งสิ้น คนกลุ่มนี้จะมีความชำนาญในการรบทางบก ดังจะเห็นได้ว่าตำราพิชัยสงครามสยามนั้นมีแต่เรื่องการรบทางบกทั้งสิ้น ส่วนกองทัพเรือนั้นประกอบไปด้วยขุนนางที่สังกัดกรมท่าหรือกลุ่มขุนนางต่างชาติ เช่น พระยาพิพิธเจ้าพระยาจักรี (หมุด) พระยาโกษาหรือพระยาทิพโกษา ซึ่งจะเป็นผู้ชำนาญในการรบทางทะเล

^{๗๘} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ,**

^{๗๙} Sun – Tzu, the Art of War, 177.

ในการรบทางทะเลนั้นราชสำนักสยามใช้ชาวต่างชาติในการรบมาช้านาน เพราะแม้ชาวสยามจะมีวิถีชีวิตที่อิงอยู่กับสายน้ำ แต่ก็ไม่ชำนาญในการเดินเรือทางทะเลแม้แต่หน่อย หลักฐานที่กล่าวถึงรบทางทะเลโดยตรงที่เก่าแก่ที่สุดนั้น ย้อนหลังกลับไปในด้านคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ นักเดินทางชาวโปรตุเกสนาม ดุอาร์เต บาร์โบซา (Daurte Barbosa) มีบันทึกว่า สยามทำสงครามกับมะละกามาอย่างยาวนาน ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีพระราชโองการให้พระยานครศรีธรรมราชยกทัพไปตีเมืองมะละกา สุลต่านมะละกาจึงซ่อนกลแข็งทำว่า ขอเป็นมิตรด้วยและนำสุราอาหารมาเลี้ยงกองทัพสยาม ก่อนที่จะเข้าโจมตี สร้างความเสียหายให้แก่กองทัพสยามเป็นอย่างมาก ดังนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จึงทรงแต่งกองเรือขนาดใหญ่ไว้ที่มะริดและนครศรีธรรมราช เพื่อกะหนาบตีมะละกา แต่โปรตุเกสสามารถยึดเมืองมะละกาได้เสียก่อน^{๔๐}

หลังจากนั้นหลักฐานตะวันตกก็พูดถึงการรบทางทะเลของสยามอีกหลายครั้ง เช่น การโจมตีเมืองปัตตานีใน ค.ศ. ๑๖๓๔ และล้วนพูดตรงกันว่า ทหารในเรือรบล้วนแต่เป็นชาวต่างชาติทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นพวกมัวร์ (บางครั้งเป็นชาวพม่า) โปรตุเกส ดัตช์ ญี่ปุ่น จีน แขกจาม รวมทั้งพวกมลายูด้วย^{๔๑} ชาวตะวันตกเช่น ซีมอง เดอ ลา ลูแบร์ (Simon de la Loubère) วิจารณ์ว่า กองทัพเรือของชาวสยามนั้นอ่อนแอยิ่งกว่าการสู้รบทางบกเสียอีก เรือที่ใช้ส่วนใหญ่ก็คือเรือสินค้าดี ๆ ติดอาวุธเท่านั้นเอง^{๔๒}

การแบ่งกองทัพเช่นนี้นอกจากจะแสดงความชำนาญของขุนนางแต่ละเชื้อชาติในกรุงสยามแล้ว ยังอาจเป็นหลักฐานอีกฉบับหนึ่งที่สะท้อนว่า แท้จริงแล้ว การเมืองสยามในสมัยธนบุรีนั้นแบ่งออกเป็นสองกลุ่มคือ กลุ่มขุนนางอยุธยาเดิม

^{๔๐} P.F. Le Josselin De Jong, and H.L.A. Van Wijk, “Malacca Sultanate (An account from a hitherto untranslated Portuguese source).” **JSEAH** 1, 2 (September 1960): 20–29.

^{๔๑} Jeremias Van Vliet, “Description of the Kingdom of Siam 1638,” in **Van Vliet’s Siam**, 123 – 124; François Caron and Joost Schouten, **A True Description of the Mighty Kingdoms of Japan and Siam**, trans. Roger Manley, introduction and Notes. John Villiers (Bangkok: The Siam Society, 1986), 133 – 134.

^{๔๒} มองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, ลันด์ ท. โกมลบุตร แปล (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘), ๒๕๐.

และกลุ่มขุนนางต่างชาติ (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) มาตั้งแต่ต้นแล้ว กลุ่มขุนนางอยุธยาไม่ได้ยอมรับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วยความสนิทใจ ทั้งนี้เพราะพระองค์มีชาติกำเนิดและบรรดาศักดิ์ที่ต่ำกว่า แต่ในขณะนั้นพวกเขาจำเป็นต้องยอมรับพระองค์ เพราะกองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีความพร้อมและศักยภาพ เช่น ทหารพลมากกว่า

ในขณะเดียวกัน จดหมายเหตุพายัพวันรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชานั้นก็สะท้อนว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ไม่ได้ทรงไว้วางใจกองทัพพระยาเยมราชอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้จากที่ทรงส่งพระยาโกษาณอกราชการ ขุนนางฝ่ายพระองค์ไปกำกับดูแลกรุงกัมพูชาพร้อมกับพระยาเยมราชด้วย สถานการณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว จึงไม่เป็นที่แปลกใจเลยว่า เพราะเหตุใดจึงเกิดเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปลายรัชกาลขึ้น

๔.๒ การเดินทัพและทำสงคราม จดหมายเหตุรายวันทัพรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชานั้นปรากฏเรื่องการเดินทัพและทำสงครามบางส่วนเท่านั้น ทั้งนี้เพราะสงครามที่กองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีปะทะด้วยนั้น มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้น คือ ครั้งตีเมืองพุทไธมาศ ส่วนการเดินทัพของพระยาเยมราชนั้น อาลักษณ์ก็บันทึกไว้เพียงย่อมนั้น ทว่าแม้เอกสารจะไม่มีรายละเอียดมากนัก แต่ก็สะท้อนว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกรีธาทัพมาตีเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาไว้ด้วยความรอบคอบ ทรงใช้สายลับหรือจารชนสอดแนมอยู่ในเมืองพุทไธมาศและกัมพูชาเป็นเวลานานแล้ว ทำให้สามารถเดินทัพได้อย่างรวดเร็วและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้อย่างเต็มที่

การใช้สายลับหรือจารชนนั้นเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งของหลักพิไชยสงครามจีน ปรากฏหลักฐานว่า ตั้งแต่พระยาราชเศรษฐีกับพระเจ้ากรุงธนบุรีมีข้อขัดแย้งกัน ต่างฝ่ายต่างก็ส่งสายลับเข้ามาสืบเรื่องราวของฝ่ายตรงข้ามอยู่ตลอด ดังจะเห็นได้จากที่เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราช พระยาราชเศรษฐีก็ฉวยโอกาสด้วยการส่งกองทัพมายึดเมืองจันทบุรีไว้ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะจีนมีแนวคิดว่ายกพลโยธาสิบหมื่น ออกทำศึกระยะไกลพันลี้ ภาระหนักตกอยู่ที่ราษฎร ใช้จ่ายของท้องพระคลัง หากใช้จ่ายเงินในท้องพระคลังมากเกินไป บ้านเมืองก็จะเกิดโกลาหล ประชาชนจะอดอยากและ

โรงงานทำ หากสู้รบอยู่หลายปีเพื่อชิงชัยเพื่อชัยชนะเท่านั้น

แม่ทัพผู้เสียตายตำแหน่ง ทั้งเกียรติ ทั้งเงินทอง แล้วไม่รู้สถานภาพ ความลับข่าวสารของข้าศึก ถือว่าขาดคุณธรรม แม่ทัพเช่นนี้ย่อมมิใช่วิสัยแม่ทัพ ของราษฎร มิใช่การกิจคุณธรรมของประมุขของชาติ มิใช่ราชาผู้พิชิต ฉะนั้น กษัตริย์เจ้าผู้ครองนครผู้ทรงคุณธรรม แม่ทัพผู้มีปัญญาจะสำเร็จอยู่เหนือผู้คน ต้องล่วงรู้ความลับและข่าวสารของข้าศึก มิใช่ด้วยการทรงเจ้าเข้าผีเทวดา มิใช่ สันนิษฐานด้วยเรื่องราว มิใช่พิสูจนด้วยการคำนวณ จะรู้สถานภาพ ความลับ และข่าวสารของข้าศึกนั้นต้องรู้จากคนจากจารชน

พิไชยสงครามจีนยังแบ่งจารชนไว้เป็นห้าประเภท คือ จารชนพื้นเมือง หมายถึงใช้คนพื้นเมือง จารชนไล่ศึก หมายถึง ใช้เสนาอำมาตย์ของข้าศึก จารชน ซ่อน คือ ใช้จารชนของข้าศึก จารชนฝ่าความตาย คือ คนที่ส่งไล่ศึกไปสร้างข่าว ลง และจารชนรอดตาย หมายถึง จารชนที่กลับมาแจ้งข่าว^{๔๓} ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้จารชนสืบข่าว พระองค์เองก็ต้องระมัดระวังคนที่ทำที่มาสวามิภักดิ์ยามศึกสงครามว่า เป็นไล่ศึกหรือไม่ ดังเช่น

ในทันใดนั้น เจ้าพระยาจักรี พระยาทิพโกษาพาตัวอ้ายมาญวน ซึ่งหนี ออกมาสวามิภักดิ์ เข้ามาเป็นข้าใต้ละอองฯ มีคำอ้ายมาญวน กราบทูลพระ กรุณาว่า จีนบุณเล้งหนีไปแล้ว ราชาศรัฐก็คิดอ่านจะหนีไป ครั้นจะเชื่อ ถ้อยคำอ้ายมาญวนนั้นยังมิได้ จึงทรงพระกรุณาให้จำไว้ จึงสั่งว่าอ้ายมา ญวนจะเข้าไปรับครว้นนั้น ให้ลงพระราชอาชญา แล้วมัดมือไขหลังเข้าไป ถ้าพาครว้นมาได้ เห็นว่ามันสวามิภักดิ์จริง ตัวมันให้ทำราชการ ถ้าสมฤทธิ ราชการแล้วถึงจะเป็นใหญ่อยู่ในเมืองพุทไธมาศก็จะให้

การใช้จารชนนี้น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กองทัพสยามทั้งทัพบกและ ทัพเรือสามารถพิชิตคู่สงครามได้อย่างรวดเร็ว การเผด็จศึกอย่างรวดเร็วเป็นหลัก สำคัญอีกประการหนึ่งในการรบ ทั้งนี้เพราะหากล่าช้าออกไป กองทัพจะต้อง สูญเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น เหล่าทหารก็จะขวัญเสีย อิดโรย อ่อนแอ และอาจทำให้ เจ้าเมืองที่ยอมสวามิภักดิ์รายทางนั้นก่อการกบฏขึ้นได้ นอกจากนี้ กองทัพบก สยามยังมุ่งหน้าสู่เมือง ซึ่งเป็นแหล่งอยู่ชั่วคราวของศัตรู ไม่ว่าจะเป็นเมืองพระ

^{๔๓} Sun – Tzu, the Art of War, 231 – 233.

ตะบองหรือโพธิสัตว์ ทั้งนี้เนื่องจากจะเพราะต้องการเสปียงอาหารไปเลี้ยงดูกรุง
ธนบุรีแล้ว การเก็บเกี่ยวเสปียงอาหารจากศัตรูมาเลี้ยงกองทัพ ยังเป็นวิธีการอัน
ชาญฉลาดที่แม่ทัพจีนพึงกระทำ ดังคำสอนที่ว่า

ในการทำศึก

ถ้าสงครามยึดเสปียงจากศัตรู

ยึดเสปียงกองทัพเข้าศึก มียิ่งมากยิ่งมีคุณต่อเรา

บ้านเมืองยากจน เพราะกองทัพต้องส่งเสปียงและบรรทุกทางไกล

เมื่อความสมบูรณ์ลดลง ประชาชนก็ทุกข์เข็ญ

แม่ทัพผู้มีปัญญา หล่อเลี้ยงเหล่าทัพตนด้วยเสปียงเข้าศึก

เสปียงของข้าศึกหนึ่งเกวียน มีคุณเท่ายี่สิบเกวียน

พืชเลี้ยงสัตว์ของข้าศึกหนึ่งหาบ มีคุณเท่ายี่สิบหาบ

ในสงครามครั้งนี้และคาดว่า ในทุกสงครามที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนำ
ทัพ คุณธรรมและการปกครองทัพแบบจีนคงจะเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ทรงยึดปฏิบัติเสมอ ซึ่งทำให้การสงครามของพระองค์ประสบผลสำเร็จอยู่ตลอด
อย่างไรก็ดี ลักษณะการทำสงครามเช่นนี้ก็ทรงผลลบไปในตัวคือ การที่ทรง
ปกครองทัพอย่างเข้มงวด เขี้ยบขาดและยุติธรรมแบบชาวจีนนี้ขัดแย้งกับสภาพ
สังคมสยามโดยสิ้นเชิง ซึ่งแม้จะมีกฎหมายลงโทษบุคคลตามศักดินา ยิ่งสูงศักดิ์
เท่าใด บทลงโทษก็จะมากตามเท่านั้น แต่ในสังคมที่รักษา “หน้า” และกลัวการ
“เสียหน้า” มากที่สุดย่อมเป็นสิ่งที่ยอมรับไม่มีใครจะได้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง
บทลงโทษจากคนที่เคยด้อยจากตนทั้งทางเชื้อสาย เชื้อชาติและตำแหน่งหน้าที่
แล้ว สิ่งนั้นย่อมเป็นที่ยอมรับได้ยากเช่นกัน และสิ่งเหล่านี้น่าจะเป็นตัวแปรหนึ่ง
ที่ทำให้เกิดความผันผวนทางการเมืองในปลายรัชกาล

สรุป

จดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชาขึ้นเป็นหลักฐานขั้นต้นที่สะท้อนเหตุการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจและภูมิปัญญาของชนชั้นผู้นำ แม้ว่าเนื้อหาของเอกสารฉบับนี้มุ่งเน้นไปที่พระราชภารกิจในการทำสงครามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเท่านั้น หลังจากการศึกษาเอกสารฉบับนี้พบประเด็นที่น่าสนใจสี่ประเด็นด้วยกันคือ การเมืองสยามสมัยต้นธนบุรีนั้น ไม่ใช่การเมืองของก๊กใหญ่หักก๊ก แต่เป็นก๊กใหญ่เจ็ดก๊ก ซึ่งอีกสองก๊กล้วนอยู่นอกสยามประเทศคือ ก๊กเจ้าจัญที่เมืองพุทไธมาศ และก๊กเจ้าศรีสังข์ที่กรุงกัมพูชา

จดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชายังแสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นไป สยามขยายอำนาจไปทางตะวันออก ซึ่งใน ค.ศ. ๑๗๗๑/๑ เป็นความพยายามครั้งแรกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี อันเนื่องจากปัจจัยทางการเมืองคือ ต้องการปราบปรามเจ้าจัญและเจ้าศรีสังข์ ซึ่งประทับอยู่ที่ในรัฐเพื่อนบ้านทางตะวันออก ทั้งดินแดนส่วนนี้ยังเป็นดินแดนที่มุ่งหน้าไปยังจีน ซึ่งมีความสำคัญต่อการค้าสยามเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะการค้ากับจีนในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เป็นการค้ากระแสหลักของสยาม

จดหมายเหตุรายวันทัพบรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีเมืองพุทไธมาศและกรุงกัมพูชายังเป็นเครื่องสะท้อนอิทธิพลของธรรมเนียมจีนในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งนี้เพราะทรงเป็นลูกครึ่งสยาม-จีน ทั้งยังเป็นหลักฐานที่สะท้อนว่า แม้ขุนนางอยุธยาเดิมที่จะยอมสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ในทางปฏิบัติแล้ว พวกเขาก็ไม่อาจจะยอมรับพระองค์ได้อย่างสนิทใจ ทั้งนี้เพราะพระองค์เป็นคนเชื้อสายจีน และเป็นขุนนางระดับล่างในสมัยอยุธยาเท่านั้น นอกจากนี้ การปฏิบัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง ซึ่งเข้มงวดและปฏิบัติกับทุกคนอย่างเท่าเทียม และไม่ไว้หน้าใคร จนมักลงโทษนายทหารอย่างรุนแรง ผลักดันให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ขุนนางอยุธยาเดิม ที่รัก “เกียรติ” และรัก “หน้าตา” จนอาจจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปลายรัชกาล

๓. สารวิพากษ์

จะได้ยกทัพไปกัมพูชาธิบดีครั้งนี้ เป็นคน ๑๐๕๙๐

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะตรีศก (จ.ศ. ๑๑๓๓ พ.ศ. ๒๓๑๔)^{๔๔} กองพระยายมราชยกไปทางบกเป็นคน.....

วัน ๔ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^{๔๕} ปีเถาะตรีศก เพลา ๕ ทุ่ม มีจันทราจ จึงทรงพระราชศรัทธาปลายเงินพระราชทานข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย แลยาจก วณิกทั้งปวง ถึงเพลา ๒ ยามจึงคาย^{๔๖}

วัน ๑ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ^{๔๗} ปีเถาะตรีศก ทัพหลวงจะยกไปเมืองกัมพูชาธิบดี^{๔๘} โดยทางชลมารค ทรงพระที่นั่งเรือรบ เป็นคน ๑๐๘๖๖ ในนี้

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ^{๔๙} ปีเถาะตรีศก เสด็จออกพระตำหนักแพ เจ้าพระยาและพระยาหลวงขุนหมื่น บรรจุนคนพร้อมมาถวายลำทุกคน พระราชทานปิ่น, เข็มขัด, เสื้อ, หมวกสีกดอกคำ, ทนาย, ปืนหน้าเรือแลปืนรายแคมเสมอทุกคน

เรือรบเขียนเป็นรูปตราตามตำแหน่ง^{๕๐} ตรงข้างเรือเขียนเป็นลายรดน้ำ เรือพระที่นั่งทรง เขียนหน้าเรือเป็นรูปครุฑ ข้างเป็นลายรดน้ำ พนักท้ายเขียนน้ำทองพะอวดทอง หลังคาสีลักหลอด ตะกุดแจว เสากะโดงทาสีเหลือง พลแจวใส่หมวกใส่เสื้อสีกดอกคำ เรือรบเจ้าราชินิกุลเขียนลายรดน้ำ หลังคาหุ้มผ้าแดง พลแจวใส่เสื้อเขียวมีธง^{๕๑} แลโคม

^{๔๔} ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๒๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๔๕} ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๒๙ สิงหาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๔๖} หมายถึง ราชูคายพระจันทร์

^{๔๗} ตรงกับวันจันทร์ที่ ๙ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๔๘} เมืองกัมพูชาธิบดีในระยะเวลานี้หมายถึงเมืองอุดัง

^{๔๙} ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๕๐} ระเบียบกองทัพอเรือสมัยกรุงธนบุรี

^{๕๑} ต้นฉบับเป็น ทง ทุกแห่ง

กองพระยาพิชัยไศศวรรย์ เรือรบหลวง ๔๔ เรือรบปากน้ำ ๒๙ เรือรบ
เชลยศักดิ์^{๙๒} ๑ (รวม) ๓๒ (ลำ) คน นาย ๑๔๐ ไพร่ ๑๕๕๖ (รวม) ๑๖๙๖ ปืน
หน้าเรือ ๕๓ ปืนรายแคม ๑๑๒ (รวม) ๑๖๕ (บอก) ปืนคาบศิลา ๔๒๖ ปืนคาบ
ชุด ๙๓ (รวม) ๕๑๙ (รวมทั้งหมด) ๖๘๔ บอก

กองพระยาพิพิธ เรือรบหลวง ๑๒ เรือรบเชลยศักดิ์ ๔ ลำเภา ๓๔ (รวม)
๕๐ (ลำ) คน นาย ๕๐ คน ไพร่ ๑๔๓๑ (รวม) ๑๔๘๑ (คน) ปืนหน้าเรือ ๑๖ ปืน
รายแคม ๓๒ ปืนคาบศิลา ๑๖ (รวม) ๖๔ บอก

กองพระยาศรีราชเดช เรือรบ ๓๒ ลำ คน นาย ๒๕ ไพร่ ๙๔๙ (รวม)
๙๗๔ (คน) ปืนหน้าเรือ ๒๗ ปืนรายแคม ๕๔ (รวม) ๘๑ ปืนคาบศิลา ๓๒๔ ปืน
คาบชุด ๙๙ (รวม) ๔๖๒ (บอก)

กองพระทัยน้ำ เรือรบ ๔๓ ลำ คน นาย ๘๔ ไพร่ ๑๐๑๗ (รวม) ๑๑๐๑
(คน) ปืนหน้าเรือ ๔๓ ปืนรายแคม ๘๖ (รวม) ๑๒๙ (บอก) ปืนคาบศิลา ๓๗ ปืน
คาบชุด ๑๘๐ (รวมกับปืนคาบศิลาเป็นจำนวน) ๒๑๗ (รวมทั้งหมด) ๓๕๖ (บอก)

กองเจ้าพระยาจักรี เรือรบ ๘ เรือกลาญ ๔ เรือปากปลา ๑ (รวม) ๑๓ ลำ
คน นาย ๒๑ ไพร่ ๖๖๘ (รวม) ๖๘๙ (คน) ปืนหน้าเรือ ๘ ปืนรายแคม ๑๖ ปืน
คาบศิลา ๑๕๔ (รวม) ๑๗๘ บอก

กองพระยาโกษา นอกราชการ เรือรบ ๑๐ เรือลำเภา ๒๔ (รวม) ๓๔ (ลำ)
คน นาย ๓๒ ไพร่ ๑๖๓๓ (รวม) ๑๗๐๕ (คน) ปืนหน้าเรือ ๑๐ ปืนรายแคม ๒๐
(รวม) ๓๐ (บอก) ปืนคาบศิลา ๓๖๑ ปืนคาบชุด ๑๔๒ (รวม) ๕๐๓ (บอก) (รวม
ทั้งหมด) ๕๓๓ (บอก)

กองพระยาทิพโกษา เรือรบหลวง ๗ ลำ เรือรบเชลยศักดิ์ ๖ ลำ (รวม) ๑๓
(ลำ) คน นาย ๒๒ ไพร่ ๔๓๑ (รวม) ๔๕๓ (คน) ปืนหน้าเรือ ๑๗ ปืนรายแคม ๒๖
(รวม) ๓๗ (บอก) ปืนคาบศิลา ๑๒๓ ปืนคาบชุด ๑๗ (รวม) ๑๓๖ (รวมทั้งหมด)
๑๗๕ บอก

^{๙๒} เรือไม่สังกัดหลวง

กองหลวง เรือรบ ๘๔ คน นาย ๑๓/๘ ไพร่หลวง ๑๑๐๒ ไพร่สม ๘๖๒ (รวม) ๒๒๔๒ (คน) ปืนหน้าเรือ ๘๔ ปืนรายแคม ๑๖๘ (รวม) ๒๕๒ (บอก) ปืนคาบศิลา ๓๒๕ ปืนคาบชุด ๔๐ (รวม) ๓๖๕ (รวมทั้งหมด) ๑๐๑๖ บอก

นายท้ายนายใบ ๒๐ คน ไปสำเภา นาย ๓๐ ไพร่ ๒๙๙ (รวม) ๓๒๙ (คน) สำเภา ๕๙ เรือหลวง เรือรบปากน้ำ เรือเชลยศักดิ์ ๑๓๑ (รวม) ๑๘๐ (ลำ) คน นาย ๔๑๔ ไพร่ ๓๖๓/๕ (รวม) ๘๐๘๙ (คน) ปืนหน้าเรือ ๑๓๐ ปืนรายแคม ๓๔๖ (รวม) ๕๑๖ (บอก) ปืนคาบศิลา ๒๘๑๙ ปืนคาบชุด ๕๒๖ (รวม) ๓๓๔๕ (รวมทั้งสิ้น) ๓๘๖๑ (บอก)

สำเภา ๕๙ เรือรบ ๔๑๓ ลำ คน นาย ไพร่ ๑๐๕๙๐ คน ปืนใหญ่ ปืนน้อย ๒๔๒๓ บอก

หักตาย นาย ๑๑ ไพร่ ๑๐๐ (รวม) ๑๑๑

กองพระญาณประสิทธิ์ (คือ) พระญาณประสิทธิ์ นายจันทร์ นายมา นายรักทะลวงฟัน นายอ้าย นายสัง (รวม) ๖

หมวดขุนเอกประเสริฐ (คือ) ขุนเอกประเสริฐ ๑ นายเทียน ๑ นายโค ๑ นายเกิด ๑ นายอยู่ ๑ นายปาว ๑ นายเกริม ๑ นายอิน ๑ นายพร ๑ (รวม) ๙

หมวดขุนชัยณรงค์ นายเมือง นายจันทร์.....นายมี นายทองดี นายชู นายกัน นายดี นายจ้วน นายสัง (รวม) ๑๐

หมวดพระสารสุธรรม (คือ) พระสารสุธรรม นายเพชร นายชม นายเดื่อ นายเรือง นายทองคำ นายนาม นายทองขาว นายทองอินทร์ หลวงชน (รวม) นาย ๒ ไพร่ ๘ (รวม) ๑๐

หมวดอาจารย์จันทร์ (คือ) อาจารย์จันทร์ นายบุญรอด นายสน นายปาน นายโพ นายเกิด นายบุญรอด นายทองคำ นายปิ่น นายอิม นายสุก นายสัง นายสอน นายดา นายอาจ นายสุก นายจิน นายเดื่อ นายเสน นายวิชิต นายสุก นายโพ นายจันทร์ นายดวง (รวม) นาย ๒ ไพร่ ๒๓ (รวม) ๒๕ คน

หมวดนายโพ (คือ) นายโพ นายสา นายรอด นายกาน นายดวง นายสาแก่ นายจันทร์ นายอินทร์ นายใจ นายอุณ ขุนราม นายหมวด นายสน (รวม) นาย ๒ ไพร่ ๑๑ รวม ๑๓ คน

กองหลวงเพชรสงคราม นายดวง นายดำ นายสา นายศรี นายแมน นาย
เกิด นายเขียว นายสน (รวม) นาย ๑ โพร ๙ (รวม) ๑๐

กองหลวงเพชรสงคราม นายดวง นายดำ นายสา นายศรี นายแมน นาย
เกิด นายเขียว นายสน (รวม) นาย ๑ โพร ๙ (รวม) ๑๐

กองพระสุทธรรมาจารย์ (คือ) พระสุทธรรมาจารย์ ๑ ขุนศรี ๑ นายชิน นาย
เพชร นายสม นายตอม นายศรี นายเกลี้ยง นายศรี นายเลียง นายจั่ง นายจง
นายรอด นายสุด นายมาก นายเทศ นายเสม นายขุน นายจันท์ นายมา นายสา
นายเรือง นายสุก นายทอง นายสดน้อย นายนาค นายอินทร์ (รวม) ๒๘ คน

(ต้นฉบับขาด.....)

แล^{๙๓} มาบัดนี้จะส่งเจ้าองค์รามขึ้นไปราชาภิเษก ณ กรุงกัมพูชาธิบดี.....
ตัวเจ้าเสลังซ์^{๙๔} เจ้าจ๋วยแลข้าหลวงชาวกรุงฯ ซึ่งไปอยู่เมืองใดจะเอาให้สิ้น ถ้าแล
พระยาราชานครศรีเห็นว่าจะต้านทานสู้รบได้ ให้แต่งป้อมค่ายค่ายคูไว้จงสรรพ ถ้า
เห็นจะสู้มิได้ ยังทรงพระกรุณาโปรดพระยาราชานครศรีอยู่ ให้ออกมาถวายบังคม
เราจะช่วย ถึงว่าแก่แกแล้วจะมาก็ได้ ก็ให้แต่งหุ่เยียบบุตรออกมาโดยลับพลัน ถ้าข้า
จะทรงพระพิโรธให้ฆ่าเสียให้สิ้น

ครั้นญวนมีชื่อถือหนังสือเข้าไปถึงแล้ว พระยาราชานครศรีให้หนังสือตอบ
ออกมา เป็นใจความว่า ซึ่งให้หนังสือมาแจ้งฯ ข้าฯ ขอบใจนักหนา จะหามาปรึกษา
ให้พร้อมกันก่อน ถ้าปรึกษาประนอมพร้อมกันแล้ว จึงจะบอกมาให้แจ้งต่อเมื่อ
ภายหลัง

จึงมีหนังสือตอบเขาไปอีกครึ่งหนึ่งเล่าเป็นใจความว่า ถ้าพระยาราช
านครศรีจะปรึกษาก็ให้เร่งปรึกษาแต่ในเพลาค่ำวันนี้ ถ้าช้าอยู่ทัพหลวงมาถึงจะเกิด
ยุทธนาการมากไป พระยาราชานครศรีก็ยังมิได้บอกหนังสือออกให้แจ้งหาได้ ใน
วันนั้นสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ไปตั้งค่ายสกัดอยู่ ณ เชิงเขาฝ่ายทิศตะวันออก

^{๙๓} อักษรสารของพระยาพิชัยไศศวรรย์ แม่ทัพหน้าถึงพระยาราชานครศรี เจ้าเมืองพุทไธ
มาศ

^{๙๔} หมายถึง เจ้าศรีสังข์ หรือพระองค์เจ้าศรีสังข์ พระโอรสในเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี
กับหม่อมจัน

พระยาพิชัยไศววรยศ แลเรือบอบอาสาหกเหล่า กองหน้านั้นให้รอกอยู่ท้ายกอะ^{๙๕}
หน้าเมืองฝ่ายตะวันออก

วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีเถาะตรีศก (พ.ศ. ๒๓๑๔)^{๙๖} เพลาเข้า
โม่งเศษ ทรงพระอุตสาหะเสด็จฯ ไปด้วยพระบาท ยืนอยู่ปากตะวันออกตรงป้อม
หน้าเมือง สั่งเจ้าพระยาจักรี พระยาทิพโกษา ตรัสชี้พระหัตถ์ไปให้ทำค่ายน้ำ ๒
ปาก ไว่หว่างกลางกว้างประมาณ ๑๐ เส้น จะได้ให้เรือบซึ่งปืนหน้าเรือกินดินซัง
หนึ่ง คอยรบจับเอาอ้ายเหล่าร้ายซึ่งจะหนีออกไปนั้น ในทันใดนั้น เจ้าพระยาจักรี
พระยาทิพโกษาพาตัวอ้ายมาญวน ซึ่งหนีออกมาสวามิภักดิ์ เข้ามาเป็นข้าใต้
ละอองฯ มีคำอ้ายมาญวน กราบทูลพระกรุณาว่า จินบุนเส็งหนีไปแล้ว ราช
เศรษฐีก็คิดอ่านจะหนีไป ครั้นจะเชื่อถ้อยคำอ้ายมาญวนนั้นยังมิได้ จึงทรงพระ
กรุณาให้จำไว้ จึงสั่งว่าอ้ายมาญวนจะเข้าไปรับครว้นั้น ให้ลงพระราชอาชญา แล้ว
มัดมือโพล่หลังเข้าไป ถ้าพาครว้นมาได้ เห็นว่ามั่นสวามิภักดิ์จริง ตัวมันให้ทำ
ราชการ ถ้าล้มฤทธิ์ราชการแล้วถึงจะเป็นใหญ่อยู่ในเมืองพุทไธมาศก็จะให้

อนึ่ง มีรับสั่งให้หมื่นฤทธิ์อาคเนไปดูคลื่นลมแลเรือบญวนซึ่งอยู่หน้าเมือง
นั้น จะระล่ำระสายอยู่เป็นประการใด แลหมื่นฤทธิ์อาคเนมิได้ไปโดยพระราชดำริ
ไปเผาเรือนใกล้ค่ายอ้ายเหล่าร้าย แล้วยิงปืนหน้าเรือเข้าไปให้ผิดด้วยรับสั่ง
สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงวิโรจจึงตรัสปรึกษาขนาดาหมื่นฤทธิ์อาคเนว่า อ้าย
ข่านอกเจ้า ถ้าอ้ายเหล่าร้ายมันตั้งค่ายสูงจะให้หักค่ายเข้าไป ถ้าเข้าไปมิได้ จะบัน
ศิระะเสีย

อนึ่ง เพลाप่าย ๓ โม่งเศษ เสด็จอยู่ ณ พระตำหนักตึก ให้หาทหารแลกรม
อาจารย์ขึ้นมาเฝ้า จึงตรัสถามว่า ใครอาจสามารถจะหักค่ายเข้าไปได้ในเพลาคืน
วันนี้ ถ้าเห็นจะได้ก็ให้ว่าได้ ถ้ามิได้ก็ว่ามิได้ ถ้าเห็นจะได้ เข้าไปหักค่ายมิได้
กลับคืนออก จะตัดศิระะเสีย ถ้าเข้าไปได้ล้มฤทธิ์ราชการจะปูนบำเหน็จให้ถึง
ขนาด เมื่อตรัสประภาษนั้นต่อหน้าข้าหลวงผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าอยู่พร้อมกัน ทหารกง

^{๙๕} ต้นฉบับเขียน เกาะ เป็น กอะ จึงคงไว้ให้ดูเป็นตัวอย่าง

^{๙๖} ตรงกับวันเสาร์ที่ ๒๑ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

ใน^{๙๓/} นาย ๑๑ โพร ๑๐๐ เป็น ๑๑๑ คน รับอาสาหักค่าย พระญาณประสิทธิ์ ๑ โพร ๕ เป็น ๖ คน ขุนเอกประเสริฐ ๑ โพร ๘ เป็น ๙ คน หมวดขุนณรงค์ โพร ๑๐ คน พระสารสุธรรมแลหลวงชน ทั้งนายโพร ๒๐ คน อาจารย์จันทร์แลขุนวิจิต ทั้งนายโพร ๒๕ คน นายโพลแสนรวมทั้งนายโพร ๑๓ คน หลวงเพชรสงคราม ๑ โพร ๙ คน พระสุธรรมมา ๑ โพร ๒๓ คน แลผู้มีชื่อ ๑๑๑ คน รับอาสาเข้าปล้นค่ายให้ได้ในเพลากลางคืน ถ้าแลหักเข้ามิได้ยอมถวายชีวิต จึงทรงพระกรุณาให้เกณฑ์กองทัพฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือน ทับบก ทับเรือ ให้ได้ ๒๔๐๐ พระราชทานสุรา แล้วสั่งให้ยกเข้าไปสมทบ^{๙๔} กองอาทมาท^{๙๕} ให้เข้าปล้นค่ายในเพล่า ๒ ยาม

อนึ่ง ให้หาพระมหาเทพเข้ามาเฝ้า จึงตรัสถามว่า จะให้ถือดาบ ๒ มือ รวายน้ำเข้าหน้าค่าย ฟันเข้าไปจะได้หรือมิได้ จึงรับสั่งว่าสติปัญญาอ่อน ถ้าทรงพระกรุณาเห็นว่าจะเข้าไปได้อยู่แล้ว ถวายบังคมลาเข้าไปตามรับสั่ง ถ้าแลเข้าไปแล้วมิได้กลับออกมา ก็หาชีวิตมิได้ ถ้าเข้าไปแล้วมีชัยชนะ ก็จะได้กลับออกมาทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป จึงตรัสประภาษสรรเสริญว่าน้ำใจของอาจมั่นคงนัก จึงทรงพระกรุณาพระราชทานพระแสงต้นองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้อยู่รักษาพระองค์

อนึ่ง เพล่า ๒ ยามเศษ พวกอาทมาท ๑๑๑ คน แลข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือน ๒๔๐๐ เข้าหักค่าย ตามทรงพระกรุณาพระราชทานฤกษ์ให้ ครั้นหักค่ายเข้าไปได้แล้ว จุดไฟเผาบ้านเรือนเป็นอันมาก แต่รบกันอยู่ในเมืองนั้นช้านาน ทหารซึ่งอยู่รักษาค่ายประชิดนั้น จะเข้าช่วยก็มิได้ ด้วยคนรักษาที่นั้นยังยิงรบกัน....โยธาทหารก็ยิงโรยลง เดชะด้วยอำนาจภาพพระบารมี ให้ดลจิตโยธาทหารทั้งปวง ทับบกก็สำคัญว่าเสด็จ มาบก ทับเรือก็สำคัญว่าเสด็จ มาทางชลมารค โยธาทหารทั้งปวงก็มีน้ำใจของอาจแล้วหาญ ทับเรือทับบกนั้นก็ตีกระโจมหักค่ายเข้าไป

^{๙๓/} หน่วยทหารฝ่ายใน เป็นพวกแม่ธนุ

^{๙๔} ต้นฉบับเขียนเป็นจมทบ

^{๙๕} ตรงนี้หมายเอากองอาจารย์นั่นเอง

พอรุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^{๑๐๐} ปีเถาะตรีศก เพลาเช้ายังมีได้บาท หักค่ายเข้าไป ไพร่พลเมืองแตกกระจัดกระจายหนีไป พระยาราชฯ เศรษฐีหนีลงเรือไปได้ จึงทรงพระกรุณาหาเจ้าพระยาจักรีแม่ทัพเรือมาถามว่า ญวนลงเรือหนีไปได้มียิงปืนด้วยอันใด จึงกราบทูลว่า เรือรบจมื่นไวยขวางหน้าอยู่ จึงมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ สืบถามจมื่นไวย รับสมคำเจ้าพระยาจักรี จึงให้ลงพระราชอาชญาคนละ ๓๐ จึงกราบทูลพระกรุณาขออาสาตีกรุงกัมพูชาธิบดีทูลเกล้าฯ ถวายทำราชการแก้ตัว

วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ^{๑๐๑} ครั้นถึงเพลาเช้าโมงเศษ จึงเสด็จพระดำเนินเข้ามาอยู่วังราชาเศรษฐี

วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีเถาะตรีศก เสด็จออกขุนนางข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน จึงตรัสถามพระญาณประสิทธิ์ พระสุธรรมอาจารย์ อาจารย์จันทร์ ว่าเมื่อคุมทหารเข้าหักค่ายนั้น เข้าข้างด้านไหน อาจารย์ทั้งสามนั้นให้การมิต้องกัน จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรดู ก็เห็นว่าผิดด้วยพระดำริซึ่งทรงพระกรุณาโปรดนั้น นี่หากว่าข้าศึกหนีไป ถ้าต่อสู้จะเสียราชการ จึงให้ลงพระราชอาชฎานาย ๓ คน คนละ ๕๐ ที ไพร่ ๒๐ คนๆ ละ ๒๐ ที ซึ่งมีความชอบหักค่ายเข้าได้นั้น ให้พระราชทานเงินคนละ ๖ ชั่ง พระหลวง ๖ คน คนละ ๑๐ ชั่ง เป็นเงิน ๖๐ ชั่ง ไพร่ ๙๕ คนๆ ละ ๓ ชั่ง เป็นเงิน ๒๘๕ ชั่ง หมื่นขุน ๑๑ คนๆ ละ ๕ ชั่ง เป็นเงิน ๕๕ ชั่ง ทนายเลือก^{๑๐๒} ๕ คน คนละ ๑ ชั่ง เป็นเงิน ๕ ชั่ง เข้ากันเป็นเงิน ๓๒๕ ชั่ง

อนึ่งจมื่นศรีเสาวรักษ์ หลวงมหามนตรีได้บุตรพระยาราชฯ เศรษฐี ๒ คน นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย

^{๑๐๐} วันอาทิตย์ที่ ๒๒ กันยายน ค.ศ. ๑๙/๙/๑

^{๑๐๑} วันจันทร์ที่ ๒๓ กันยายน ค.ศ. ๑๙/๙/๑

^{๑๐๒} ทนายเลือกนั้นมาจากคำว่า ทวย คือ ผู้คน เลือก หมายถึง คัดเลือก ทนายเลือกในที่นี้ หมายถึง ทหารที่มีความชำนาญรบเฉพาะด้าน ดังในพระอัยการ ตำแหน่งนาหัวเมืองระบุตำแหน่งหนึ่งว่า ขุนโยธาทักดีเจ้ากรมทนายเลือกหอก นา ๖๐๐ เป็นต้น

วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีเถาะตรีศก หลวงอิณเทพเออาพระธาตุ ๔ พระองค์ ใส่กล่องถมราชาวดีชั้นหนึ่ง กล่องทองชั้นสอง กล่องเงินชั้นสาม ทรงพระกรุณาส่งให้พระอาลักษณ์แล้ว พระราชทานเงินให้แก่ผู้ได้เป็นอันมาก

อนึ่งมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ สั่งว่า บรรดาข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือน บรรดาซึ่งได้ญวนผู้หญิง^{๑๐๓}ไว้ ให้เอามาทูลเกล้าฯ ถวายให้สิ้น ถ้าเป็นลูกหลาน วงศ์วานพระยาราชาศรัย^{๑๐๔} จะเอาไว้เป็นหลวง นอกนั้นจะพระราชทานให้แก่ผู้ได้

อนึ่งเจ้าจุยบุตรเจ้าฟ้าอภัย มาอยู่ด้วยราชาศรัย^{๑๐๕} ลงเรือหนีไป ได้ตัวมา ให้ลงพระราชอาชญาเขียนยกหนึ่งแล้วให้จำไว้ อนึ่งเพลเช้า ๕ โมงเศษ เกิดเพลิงไหม้หน้าวัง ไหม้ตึกกว้านเรือนร้านริมพระราชวังเป็นอันมาก เสด็จฯไปให้โยธาทหารดับเสียได้ สั่งให้เอาตัวนายหมื่นนายกองจันทมาลงพระราชอาชญาเขียน แล้วจำตรวนชั้นหนึ่งมัดไว้ ให้สืบเอาต้นไฟให้ได้จึงพ้นโทษ พิจารณาไปได้จันทันไฟ ๓ คน ถามเป็นสัจแล้วตัดศีรษะเสีย แล้วทรงพระกรุณาให้นายทัพนายกองจันทพ้นจากโทษ

อนึ่งเมื่อเพลเพลิงสงบลง^{๑๐๔} ไทยปาวพระยาพิพิธคนหนึ่ง นำบุตรพระยาราชาศรัยผู้หนึ่งมาทูลเกล้าฯ ถวาย สั่งถามว่า เป็นไฉนจึงเอาไว้เป็นเมีย จึงให้การว่าจันทมีชื่อมิได้รู้จักหน้าพาหนีไฟมา ซึ่งไว้ได้จึง ตรัสถามว่า จะนำจันทซึ่งพามาจะได้หรือมิได้ ให้การมิได้ จึงให้ลงพระราชอาชญาโบย ๑๐๐ แล้วให้ผูกคอพระยาพิพิธผู้นาย ให้นำตัวจันทซึ่งพามานั้นก็มิได้ จึงสั่งให้ลงพระราชอาชญาจำไว้ บรรดานายทัพนายกองจันททั้งปวงก็มิได้เนื้อความหามิได้

ครั้งรุ่งขึ้นวันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^{๑๐๕} ให้ลงพระราชอาชญาเขียน ถามยกหนึ่งก็ยังมีเนื้อความ จึงสั่งให้พระยาจันทบุรเป็นตระลาการถามให้ได้เนื้อความ ถ้ามิได้จะตัดศีรษะเสีย พระยาจันทบุรไปสืบได้จันทซึ่งพาไปไว้นั้นมาทูลเกล้าฯ ถวายเป็นสัจแล้วให้ตัดศีรษะเสีย แลไทยปาวพระยาพิพิธนั้นทรงพระกรุณาให้ออกจากโทษ จึงตรัสประภาษว่า ถ้าจะมีเอาโทษ บัดนี้จะเป็นเยี่ยงอย่าง

^{๑๐๓} คือ บุตรีและภรรยาของพระยาราชาศรัย

^{๑๐๔} ต้นฉบับเขียนเป็น สนบ

^{๑๐๕} วันอังคารที่ ๒๔ กันยายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

ไป จะทำสงครามสืบไปเบื้องหน้าได้บ้านเมืองแล้ว ลูกเจ้านายก็จะเอาไว้เป็น อาณาประโยชน์แก่ตัวเอง

อนึ่งตรัสสั่งว่า สัมฤทธิ์ราชการแล้ว ให้มีกฎหมายประกาศแก่นายทัพนายกองไทยจีนทั้งปวง ซึ่งจีนแลญวนไพร่พลเมืองจะเดินไปมาค้าขายตามถนนหนทางอย่าให้จับกุมโบยตีฆ่าฟันเป็นอันขาด ให้ตั้งเกลี้ยกล่อมทำมาหากินตามภูมิลำเนาแต่ก่อน ถ้าผู้ใดมีฟัง บังอาจละเมิดพระราชกำหนด จะลงพระราชอาญาผู้นั้นถึงสิ้นชีวิต

วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ^{๑๐๖} ปีเถาะตรีศก ปราบอริราชศัตรูสัมฤทธิ์ราชการแล้ว ทรงพระกรุณาจัดแจงบ้านเมืองดังเก่า จึงพระราชทานชื่อพระยาพิพิธผู้ว่าราชการที่โกษา เป็นพระยาราชาศรัยผู้รั้งเมืองปากน้ำพุทไธมาศ เสร็จแล้ว เพลาย่าฮ่องค้ำ ๕ บาท เป็นมหาพิชัยฤกษ์ เสด็จยกพลพยุหบาตทัพหลวงนายไพร่ ๕๐๐๐ เศษ เรือรบ ๖๐ สรรพด้วยปืนหน้าเรือ ปืนรายแคม ปืนคาบศิลา ๒๐๐๐ แลเครื่องคัสตราวุธทั้งปวง ยกจากพุทไธมาศโดยทางชลมารคไปตรีกองกัมพูชาธิบดี

ครั้งถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^{๑๐๗} ประทับแรมพลอยู่ข้างปลิงกูเวนหนึ่ง

ครั้งรุ่ง ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ^{๑๐๘} เสด็จฯ ไปถึงบ้านนักอำรินน้ำเพลาย่า ๓ โมงเศษ ประทับเรือพระที่นั่งหน้าบ้านเขมร ผู้ใหญ่นายบ้านลงมาเฝ้า จึงตรัสถามถึงเล่าเหี้ย^{๑๐๙} ว่ายกหนีมาทางนี้หรือประการใด กราบทูลพระกรุณาว่า เล่าเหี้ยยกไปจากนี้ได้ ๔ วัน เห็นว่าทัพหน้าจะตามทัน เพลาวานนี้ได้ยินเสียงปืนมาถึงนี้ จึงทรงพระกรุณาพระราชทานธงพระราชโองการให้...แล้ว เสด็จฯ ไปประทับแรม ณ บ้านแหลม เวนหนึ่ง

^{๑๐๖} วันพุธที่ ๒๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๐๗} วันพฤหัสบดีที่ ๒๖ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๐๘} วันศุกร์ที่ ๒๗ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๐๙} หมายถึงพระยาราชาศรัย

ครั้งรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ^{๑๑๐} เสด็จฯ ไป จันทาทางไป ผิด ทรงพระวิโรธ ให้ล้างจันทาทางนั้นเสีย เสด็จประทับแรมอยู่กลางทุ่งเวนหนึ่ง

ครั้งรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ^{๑๑๑} เพลาเช้า ๓ โมงเศษ หยุดประทับปากน้ำโพรงกระสัง จัดแจงโยธาทหาร พระราชทานอุบายแล้วให้เร่ง ยกไป

อนึ่งสั่งให้หมื่นศรีภูธรตำรวจในคุมเขมรเชลยคนหนึ่ง ให้นำทางแยกขึ้นไป ทางหนึ่ง ไปเร่งกองทัพเจ้าพระยาจักรี ครั้นถึงเพลายืนเขมรโตคน้ำหนึ หมื่นศรี ภูธรแทงเขมรนั้นตาย ครั้นจะไปขัดสนด้วยหนทางจึงกลับคืนทัพหลวง

อนึ่งทรงพระกรุณาให้จันทา...๒ คน ถือหนังสือโกษาธิบดีไปถึงผู้รั้งกรมการ เมืองปากน้ำเป็นใจความว่า เมืองพุทไธมาศดีได้แล้ว กองทัพซึ่งยกทหาร.....บอก หนังสือมาว่าจะได้เมืองกัมพูชาอยู่แล้ว จึงเสด็จฯ มาทางท้องจินจง หากนายทัพ นายกอง.....มิให้ไปตีปากน้ำหามิได้ ด้วยเมืองปากน้ำเคย ถวายเครื่องบรรณาการ ทูลเกล้าฯถวาย...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯจะเลี้ยงสืบไป อนึ่งเจ้าเมืองพุทไธ มาศหนีมาทางนี้ ให้จับตัวถวายด้วย จะมีความชอบ แลจันทา ๒ คน ไปในเพลากลางคืน พบเรือญวนใหญ่หน่อยประมาณ ๒๐ ลำ ญวนสกัดไว้จะไปในนั้นมิได้ จึง กลับคืนมาหาทัพหลวง

ด้วยนายจ่าเนตรรับสั่งใส่เกล้าฯ หม่อมสั่งว่ามีพระราชกำหนดกฎหมายว่า ไว้แต่ก่อนนั้น...

วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ^{๑๑๒} เพลาเช้า เสด็จฯ ไปพบบ้านจันทาริมน้ำ หยุดประทับ จันทาเข้ามาเฝ้า กราบทูลพระกรุณาว่า เจ้าเมืองกัมพูชาหนีไปแล้ว จึง ทรงพระกรุณาพระราชทานธงสำคัญให้แล้วเสด็จฯไป

วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ^{๑๑๓} เพลา ๕ โมงเศษ หยุดประทับอยู่ ณ กะ พนมเพ็ง^{๑๑๔} เจ้าพระยาจักรีมาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาว่า เจ้าเขมรหนีไปหลายวัน

^{๑๑๐} วันเสาร์ที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. ๑๙๓๑

^{๑๑๑} วันอาทิตย์ที่ ๒๙ กันยายน ค.ศ. ๑๙๓๑

^{๑๑๒} วันจันทร์ที่ ๓๐ กันยายน ค.ศ. ๑๙๓๑

^{๑๑๓} วันพุธที่ ๒ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๓๑

ไปอยู่บ้านบ่อพนมจึงดำรัสสั่งเจ้าพระยาจักรี พระศรีราชเดช พระท่าย่น้ำ ให้ยกไปตาม อยู่ประทับแรมเวนหนึ่ง

ครั้งรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ^{๑๑๕} เพลาบ่าย ๓ โมงเศษ ยกทัพหลวงตามไปเพลาประมาณยามเศษ หนังสือเจ้าพระยาจักรีบอกมากราบทูลพระกรุณา ใจความว่า ญวนลูกหนายรับเอาเจ้าเขมรไปจากกอะพนมแล้ว จึงหยุดประทับแรมอยู่หน้าบ้านตำหนักเวนหนึ่ง

ครั้งรุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ^{๑๑๖} เปลาเช้า โมงเศษ เสด็จกลับคืนมา ถึงปากคลองมักกะสา^{๑๑๗} พบเรือครอบครัว จึงหยุดประทับ ณ ฟากต้นจ้าว จมื่นสรรเพชญ์ภักดีมากราบทูลพระกรุณาว่าพระยาพระเขมรพาครัวแลราษฎรชาวเมืองกัมพูชา หนีอยู่ในคลองนั้นเป็นอันมาก จึงตรัสสั่งให้ทหารกองหน้าเข้ามาตีครัว ได้เรือแลครัวเป็นอันมาก ประทับแรม

รุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ^{๑๑๘} เปลาเช้า ตรัสสั่งให้พระอาลักษณ์ หลวงราชัย หลวงสุรินทร์คุมเรือเครื่องบรรณาการและหญิงเขมรคนหนึ่งซึ่งเขมรมีชื่อทูลเกล้าถวายฯ ขึ้นไปอยู่ ณ กอะพนมเพ็ง จึงสั่งพระอาลักษณ์ หลวงราชัย หลวงสุรินทร์ ให้แต่งคนลงไปเอาข้าว...เมืองปาสัก เมืองพุทไธมาศ ประทับแรมอยู่ ณ ปากคลองบ้านมักกะสา ๔ เวน ให้ทหารเข้าตีครัวล้มฤทธิ์แล้ว

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ^{๑๑๙} เปลาโมงเศษ เสด็จฯ จากบ้านมักกะสามาประทับกอะพนม ทรงพระกรุณาพระราชทานเรือและข้าวปลาอาหารให้แก่พระสงฆ์ไทย ซึ่งสมัครจะเข้าไปเมืองธนบุรี แล้วเสด็จฯ มาประทับอยู่ ณ ปากน้ำถวายเป็นแพฟากตะวันตก หนังสือเจ้าพระยาจักรี บอกมากราบทูลพระ

^{๑๑๕} หมายถึง กรุงพนมเปญในปัจจุบัน

^{๑๑๕} วันพฤหัสบดีที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๓/๑

^{๑๑๖} วันศุกร์ที่ ๔ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๓/๑

^{๑๑๗} สันนิษฐานว่า เป็นที่ตั้งชุมชนชาวมกัสซาร์ ซึ่งอพยพออกจากถิ่นที่อยู่ของตนไปอาศัยอยู่ตามรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓

^{๑๑๘} วันเสาร์ที่ ๕ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๓/๑

^{๑๑๙} วันพุธที่ ๙ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๓/๑

กรุณาเป็นใจความว่า เขมรประมาณ ๑๐๐๐ เศษ ตั้งค่าย ๒ ฟากคลอง คลองนั้น ผูกแพสกัไดไว้ ได้เข้ารบติดพันกันอยู่

รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๔ ค่ำ^{๑๒๐} เพลาเช้าเสด็จฯ ออกโยธา ทหารทั้งปวง ทรงพระกรุณาตำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า บรรดาจีนไทยทั้งปวงซึ่งได้ เขมรเชลยไว้ ให้เอาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย จะพระราชทานให้เจ้าองค์รามราชา ซึ่งอยู่ กินเมืองกัมพูชาธิบดี และกองทัพพระยายมราช พระยาโกษา ให้อยู่ช่วยราชการ พระองค์รามราชากว่าจะสนบสนันก่อน อนึ่งเจ้าพระยาจักรีซึ่งไปตีครัว ณ ปาก พนมนั้น สัมฤทธิ์ราชการแล้ว กลับคืนมายังทัพหลวงซึ่งตั้งอยู่ ณ ปากน้ำถวายเป็น แพ เปลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จฯ ยกพลพยุหทัพจากปากน้ำถวายเป็นแพกลับคืนยัง เมืองพุทไธมาศ เสด็จฯ มาประทับแรมอยู่ ณ กะปากน้ำทางจะไปกัมพูชา คอย โยธาทหารมาพร้อมแล้วจึงทรงวิจารณ์จัดแจงแล้ว

รุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ^{๑๒๑} เปลาเช้า ยกจากอะล่องลงไป ประทับอยู่ฟากตะวันตก ณ ปากสองแควจะไปกัมพูชาจะไปปากสัก อนึ่ง.....นาย ทัพนายกองซึ่งทรงพระกรุณาให้ไปตั้งอยู่ปากน้ำ แล้วจึงให้ไปเกลี้ยกล่อมเมืองปาก สัก มิได้ตั้งอยู่ตามรับสั่ง ล่วงเข้าไปพบเรือญวนประมาณ ๕๐ เศษ รบกัน ลาดทัพ ถอยมาให้เสียพระสิริสวัสดิ์^{๑๒๒} เสียคน เสียเรือ ๑๑ ลำ แล้วเสด็จมาตั้งค่ายอยู่ ณ ปากน้ำโพรงกระสัง บรรดาเรือเชลยซึ่งตีได้มานั้น ให้ล่องไปเมืองพุทไธมาศ ก่อน อนึ่งสั่งให้กองทหารลงไปตั้งอยู่ ณ ปากน้ำปากสัก ครั้นแล้วให้กลับขึ้นมาคิด ราชการ

ครั้นรุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้นค่ำหนึ่ง^{๑๒๓} ยกจากค่ายปากโพรงกระสัง มาประทับท้องจินจง ให้เจ้าพระยาจักรีตั้งมั่นอยู่บ้านจินจง และนายทัพนายกอง ซึ่งลาดทัพมาแต่ปากสักนั้น ให้สมทบอยู่ในกองเจ้าพระยาจักรี

^{๑๒๐} วันพฤหัสบดีที่ ๑๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๓/๑

^{๑๒๑} วันศุกร์ที่ ๑๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๓/๑

^{๑๒๒} หมายถึงเสียหน้า

^{๑๒๓} วันเสาร์ที่ ๑๒ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๓/๑

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๒ ค่ำ^{๑๒๔} ยกจากจินจงมา เพลาคำน้ำ
ในคลองนั้นต้น เรือคร้วจะไปในันมิได้ จึงทรงอุตสาหะเสด็จ...ช่วยบรรดาเรือใหญ่
ซึ่งกินน้ำลึกไปมิได้ ทรงพระกรุณาให้ฝีพายทนายเลือกช่วยขึ้น แล้วสั่งให้ทอดน้ำทั้ง
กลางวันกลางคืน เรือทั้งปวงจึงไปได้พร้อมกัน จินทั้งปวงสรรเสริญว่า เทศกาล
เดือนอ้ายน้ำแห้งคลองขาดทีเดียว จะเดินได้เหมือนฉะนี้หามิได้ นี่หากว่า
บุญญาภาพพระบารมีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมากนักหนา เรือรบเรือชลยใหญ่
น้อยทั้งปวงไปมาได้เทศกาลนี้

วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ^{๑๒๕} เพลาบ่าย ๓ โมง ถึงเมืองพุทไธมาศ
สั่งให้ พระยาพิชัยไศสวรย์ แต่งคนไปเอาข่าวราชการ ณ กรุงเทพมหานคร

รุ่งขึ้นวันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ^{๑๒๖} เพลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระยาทิพ
โกษานำเอาจินบุณเส็ง หลวงสงขลา ซึ่งหนีไปนั้นมาทูลเกล้าฯถวาย จังตรัส
ประภาษว่า จินบุณเส็งคิดอ่านทำการสงครามทั้งปวงด้วยตัวยังมีได้เป็นข้าได้
ละอองฯ โทษถึงตายให้ดไว่ก่อน แลซึ่งหลวงสงขลานั้น ได้กินน้ำพิพัฒน์สัจจา
เป็นข้าได้ละอองฯ แล้วแลมาคิดการอีกเล่า โทษถึงตายอยู่แล้ว จังตรัสถามว่า ตัว
จะพอใจอยู่หรือจะพอใจตาย จึงกราบทูลจะอยู่ทำราชการสนองพระเดช
พระคุณสืบไป จังตรัสว่าราชการสงครามเมืองญวนอน่าก เมืองญวนลูกหนาย
ยังมีสืบไป ถ้าตัวจะใคร่อยู่จงคิดอาสาอุบายทำราชการแก้ตัวสืบไป หลวงสงขลา
กราบทูลพระกรุณารับจะถือหนังสือไปเมืองญวนก็ทรงพระกรุณาให้ตัวไป ให้บุตร
ภรรยาмаาคมไว้แลหลวงสงขลา จินบุณเส็งให้ตำรวจในจำไว้

อนึ่งทนายเลือก ๒ คนเสพสุราแล้วไปวิวาทกับจีน เอาดาบฟันเอาจีน
เจ็บป่วย จังตรัสถามได้เนื้อความเป็นสัจถ่องแท้แล้ว ให้ส่งพระราชอาญาเขียน
๒ หวาย ให้ตัดศีรษะเสีย

^{๑๒๔} วันอาทิตย์ที่ ๑๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๗/๑

^{๑๒๕} วันจันทร์ที่ ๑๔ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๗/๑

^{๑๒๖} วันอังคารที่ ๑๕ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙/๗/๑

ครั้งรุ่งขึ้นวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ^{๑๒๓} เพลาเช้า เสด็จออกโยธาทหาร
สั่งให้ลงพระราชอาชญาหลวงรักษาสมบัติ หลวงราชมนตรีคนละ ๓๐ ที่ ด้วยแต่ง
คนลงมาเอาข่าวราชการ ณ เมืองพุทไธมาศ มิได้เอาข่าวราชการกราบทูลพระ
กรุณาหามิได้ แลป่วย ๒ คนนั้นให้ตัดศีรษะเสีย

อนึ่งจมีนไวยวรรณาท ซึ่งเจ้าพระยาจักรีกราบทูลพระกรุณาว่า ย่อหย่อนแก่
การทำสงครามให้ลงพระราชอาชญาจำลงมาแต่ปากน้ำโพรงกระสังนั้น ปรีक्षा
โทษถึงตายจะไว้มิได้ จะเป็นเยี่ยงอย่างสืบไป จึงสั่งให้ตัดศีรษะเสีย จึงทรงพระ
กรุณาพระราชทานชื่อนายเดช มหาดเล็กเป็นจมีนไวยวรรณาท แลผู้มีชื่อโทษถึง
ตาย ๕ คน เพลงบ้าย ๓ โหมงเศษ ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ๒๒ คน ทำ
เรื่องราวกราบทูลพระกรุณา ในใจความว่า ผู้มีชื่อกระทำความผิดในราชการเป็น
มหันตโทษให้ลงพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต ควรด้วยเกล้าฯ อยู่แล้วฯ ข้าฯ ทั้งปวง
ขอพระราชทานชีวิต ไว้ทำราชการแก้ตัวฉลองพระเดชพระคุณอีกครั้งหนึ่งนั้น จึง
มีพระราชบริหารดำรัสเหนือเกล้าฯ ว่า ผู้จะเป็นกษัตราธิราช ทำนุกบารุงอาณา
ประชาราษฎร์แลแผ่นดินให้สมบูรณ์นั้น มิได้ตั้งอยู่ในขนบธรรมเนียม
พระราชบัญญัติทางพระอุเบกขา ผิดแลมิกระทำความโทษ ชอบแลมิให้ปันบ้านเมืองนั้น
ก็เสียไป แลอ้ายมีชื่อ^{๑๒๔} ๕ คน กระทำบัดนี้ผิดดุจประเวณีอันเป็นธรรม ดุจพญา
เอลาราก็เป็นอย่างอยู่ ไซ้ว่าจมีนไวยเลี้ยงมาจะไม่รักใคร่นั้นหามิได้ มาทว่าไพร่
คนหนึ่งอันเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเสียไปนั้น ก็มีความรักประดุจชีวิต จึงทรงพระ
สัตยาธิษฐานสาบาน ต่อหน้าพระอาจารย์วัดเทวทรวิชัย พระสงฆ์หลายรูป ว่าเป็น
ความสัจแห่งฯ ข้าฯ ๆ ทำความเพียรมิได้คิดแก่กายแลชีวิต ทั้งนี้ จะปรารธนา
สมบัติพัสถานอันใดหามิได้ ปรารธนาแต่จะให้สมณะชีพราหมณ์สัตว์โลกเป็นสุข
อย่าได้เบียดเบียนกัน ให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ เพื่อจะเป็นปัจจัยแก้โพธิญาณสิ่ง
เดียว ถ้าแลผู้ใดอาจสามารถจะอยู่ในราชสมบัติ ให้สมณพราหมณ์ประชาราษฎร์
เป็นสุขได้ จะยกสมบัติทั้งนี้ให้แก่บุคคลผู้นั้น แล้วฯ ข้าฯ จะไปสร้างสมณธรรมแต่
ผู้เดียว ถ้ามิฉะนั้นจะปรารธนาศีรษะแลหทัยวัดอุลึงหนึ่งสิ่งใดก็จะให้แก่ผู้นั้น ถ้า

^{๑๒๓} วันพุธที่ ๑๖ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๒๔} คือ คนที่มีชื่ออยู่ในทะเบียนหางเหว่า

แลมิสัจจะนี้ ข้าฯ มุสาวาท ขอให้ตกไปยังอบายภูมิเถิด เมื่อแลคนทั้งปวงกระทำโทษผิดถึงฉะนี้ ครั้นจะมีเอาโทษ ก็จะไม่เสียชนบทรหมเนียมบ้านเมืองไป ครั้นมิให้บัดนี้เล่าเจ้าพระยาแลพระยาพระหลวงมาขอเป็นอันมาก เป็นมีรู้ที่จะคิด

ตรัสด้วยพระเทอดังนี้แล้ว จึงตรัสแก่ข้าทูลละอองฯ ซึ่งกราบทูลขอโทษนั้นว่า ราชการสงครามเมืองปาลักยังมีอยู่ ถ้าแลผู้ที่เจ้าทั้งปวงจะพร้อมกันไปตีเมืองปาลักถวายให้ได้ ซึ่งคนโทษถึงตายนั้นก็จงดโทษไว้ให้ไปทำราชการแก้ตัว ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ๒๒ คน ก็รับสั่งจะอาสาไปตีเมืองปาลักทูลเกล้าฯ ถวายแลคน ๕ คนซึ่งเป็นมหันตโทษนั้น ก็ทรงพระกรุณาพระราชทานชีวิตให้

อนึ่ง ทรงพระกรุณาให้อาราธนาพระสงฆ์ญวน ทุกอารามแขวงจังหวัดเมือง พุทโธมาศ เข้ามาในราชฐานแล้ว พระราชทานจีวรแพรทุกองค์ที่มีได้จีวรนั้น พระราชทานเงินองค์ละ ๕ ตำลึงแลโภชนาอาหาร ก็พระราชทานให้มีได้ชัดเจน

อนึ่ง เพลา ๒ ยามเศษ เจ้าพระยาจักรี พระยาอภัยรณฤทธิ์ บอกมาให้กราบทูลพระกรุณาใจความว่า นายทัพนายกองซึ่งไปราชการเมืองปาลัก รบกับญวนเสียคนถูกปืนตาย (คือ) หลวงรักษ์มนเทียร ไพร์ ๑๑ เรือ ๘ ลำ ซึ่งรอดมาได้ นาย ๑๑ ไพร์ ๑๗๕ (รวม) ๑๘๖ (คน) ขึ้นบกเดินตามริมน้ำมาถึงบ้านพระยาพิชัยสงคราม เขมรซึ่งเกลี้ยกล่อมไว้นั้นรับเลี้ยงดูไว้ว่าจะส่งเข้ามา

อนึ่ง พระสงฆ์เขมร ๕ รูป ถือนหนังสือพระยาอริกวงศา เจ้าเมืองปาลัก แลพระยาราชสงคราม ให้มาถึงนายทัพนายกองทั้งปวง ในใจความว่า จะสวามิภักดิ์สมัครเป็นข้าใต้ละออง ฯ แลให้นายทัพนายกองช่วยทำนุกบ่ารุงเอาเนื้อความกราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ อย่าให้มีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย พระหลวงขุนหมื่นเขมรจะได้มีชีวิตสืบไป จะได้ทำการสงครามมิได้กลัวแก่ญวนเลย

ครั้นได้ทรงฟังหนังสือบอกนั้นแล้ว จึงตรัสประภาษว่า เจ้าเมืองปาลักนี้มีความชอบอยู่ ซึ่งข้าทูลละออง ฯ จะอาสาไปตีนั้นให้ยกไว้ จึงทรงพระอักษรไปถึงเจ้าพระยาจักรี ในใจความว่าข้าหลวงซึ่งไปราชการเมืองปาลัก ญวนบังอาจตีผู้มีชื่อแตกกระจัดกระจายหนีขึ้นบกได้นั้น พระยาอริกวงศา เจ้าเมืองปาลัก แลพระยาราชสงครามเขมร รับไว้เลี้ยงดูให้กินแล้ว แต่งคนเรือ เสี่ยงส่งมานั้น

เป็นความชอบใหญ่หลวงทรงพระกรุณาพระราชทานเสื้อผ้าคนละสำหรับ เงินคนละชั่ง แก่พระยาอธิตวงศา พระยาราชาสงคราม เขมร แล้วให้เจ้าพระยาจักรีหาลงมาพระราชทาน แล้วให้ห้ามนายทัพนายกองทั้งปวงอย่าให้ไปตีเมืองปาลักเลย ให้พระยาอธิตวงศาไปกินเมืองปาลักสืบไป ทรงพระกรุณา จะฝากพระองค์รามราชา ซึ่งครองกัมพูชาธิบดีให้ทำราชการยิ่ง ๆ ขึ้นไป ถ้าพระยาอธิตวงศา พระยาราชาสงครามจะใคร่ไปถวายบังคมพระองค์รามราชาก็ให้ไป ถ้าจะใคร่มาถวายบังคมล้นเกล้า ฯ ณ เมืองพุทไธมาศ ก็ให้พาตัวลงมา หนังสือแลสิ่งของพระราชทานนั้น ให้พระยาเดโช^{๑๒๙} เขมร นายแก้วน ถือไป

วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ^{๑๓๐} เพลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จ ฯ ไปประพาสเขาเมรี

อนึ่งทรงพระอักษร ๒ ฉบับ เป็นหนังสือพระยาโกษาธิบดี ให้นายวิสูตร ๑ องโตฉาม ๑ ลักเกียด ๑ นาย ๓ ไพรไทย ๕ ญวน ๕ (รวม) ๑๐ คน ถูไป ณ กรุงอนำกก^{๑๓๑} ในเรื่องราวใจความฉบับหนึ่งว่ากล่าวเนื้อความเป็นทางพระราชไมตรีถึงพระเจ้าอนำกก^{๑๓๒} มิให้พิโรธแก่กัน ด้วยจะแบ่งแผ่นดินกันเป็น ๒ ภาค ให้พระองค์อุทัยราชาหนึ่ง ให้พระองค์รามราชาหนึ่ง มิให้พิโรธแก่กัน ในกรุงทั้งสามโดยธรรมราชประเพณี ฉบับหนึ่งว่า ให้เสนาบดีกราบบังคมทูลพระเจ้าอนำกกให้ว่าแก่ญวนลูกหนาย ให้ส่งเรือรบ ๘ ลำ คนไพร่นาย ๑๐๐ เงิน ๑๐๐ ซึ่งซึ่งญวนสังกัดซึ่งข้าหลวงราชการเมืองปาลัก โดยทางพระราชไมตรีแลไมตรีมิให้พิโรธแก่กัน

ครั้นเพลาย่ำ ๕ โมง ให้ลงพระราชอาชญาคนโทษ ๔ คน จมื่นไวยวรนาถ ย่อหย่อนแก่ข้าศึก ขุนศรีราชบุตร หนีดาทัพ ทนายเลือก ๒ คน เสพสุราแล้วเอาดาบฟันจีนป่วยเจ็บสาหัส เสมียนหลวงราชมนตรีกับบ่าวหลวงรักษาสมบัติ ถูหนังสือมาแต่กะพนมเพ็ญ มาเอาข่าวราชการ ณ เมืองพุทไธมาศ มิได้เอา

^{๑๒๙} เจ้าเมืองกำแพงสวาย

^{๑๓๐} วันพฤหัสบดีที่ ๑๗ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๓๑} หมายถึงเมืองไซ่ง่อน

^{๑๓๒} คือ Nguyễn Phúc Thuần ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๕๔ – ๑๗๗๗

หนังสือบอกให้กราบทูลพระกรุณาจนเสด็จ ฯ กลับมาถึงเมืองปากน้ำพุทไธมาศ แลคน ๖ คนนี้จะไว้มิได้ ข้าทูลละออง ฯ ทั้งปวงจะดูเยี่ยงอย่างกัน จะเสียขนบแผ่นดินเมืองไป จึงสั่งให้ประหารชีวิตเสีย

วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ^{๑๓๓} เพลาเช้าโมงมีเศษ เสด็จออกข้าทูลละออง ฯ มีพระราชบริหารตรัสสั่งเจ้าละคร ว่าพระศรีพิพัฒน์ให้เป็นนายกของคุมหลวงขุนหมื่นไทยจีนไปราชการเมืองปาลัก พบเรือญวนเข้ามาได้ช่วยกันรบพุ่งจนเสียหลวงรักษัณณเทียร ไพร แลเรือรบปืนใหญ่น้อยไปเป็นอันมากนั้น จะลงพระราชอาชญาตามโทษแลราชการยังมีอยู่ แลสมกำลัง^{๑๓๔} พระยาจันทบูรหมื่น...หลวงสิทธิสงคราม จีนไทย ให้พระยาจันทบูรคุมเข้าไป แลพระศรีพิพัฒน์สมกำลังพระศรีพิพัฒน์นั้น ให้พระยาทิพโกษาคุมเข้าไป แลหลวงขุนหมื่นแลสมกำลังหลวงขุนหมื่น ในกองซึ่งไปด้วยพระศรีพิพัฒน์นั้น ให้หมื่นสรรเพชญ์ภักดี หมื่นศรีเสาวรักษ์ หมื่นเสมอใจ ให้กองมหาดเล็กคุมเข้าไปให้สิ้น แลทนายเลือกกองนอก ซึ่งไปด้วยพระศรีพิพัฒน์นั้นให้เจ้ากรม ปลัดกรม กรมทนายเลือกรับเอาเข้าไปให้สิ้น อย่าให้ไทยไพร่มีชื่อหลบหนีไปแต่คนหนึ่งได้ ถ้ามีราชการจะให้ทำราชการแก้ตัว ถ้าผู้มีชื่อหลบหนีได้แต่คนหนึ่ง จะเอาผู้รับคุมเข้าไบนั้นเป็นโทษ แลบัญญัติคนซึ่งไปราชการด้วยพระศรีพิพัฒน์นั้นมีอยู่แก่มหาดไทยกลาโหม ให้ผู้ซึ่งจะรับตัวผู้มีชื่อเข้าไบนั้น ให้ลอกเอาบัญญัติต่อมหาดไทยกลาโหม ตรวจเอาตัวพระหลวงขุนหมื่นไพร่ตามบัญชีได้นาย ๑๑๙ ไพร ๔๔๑

อนึ่งเพลา ๓ โมงเศษ หลวงเพชรสงครามกราบทูลพระกรุณาว่า ตัวแลพรรคพวกสมกำลังซึ่งทำราชการเข้าหักค่ายนั้น มิได้รับพระราชทานจึงตรัสสั่งให้พระญาณประสิทธิ์ถามไถ่ความว่า พระญาณประสิทธิ์กระทำความผิด น้อพระราชทรัพย์ของหลวง จึงมีพระราชบริหารดำรัสสั่งพระโหราธิบดี ว่ามีคนบำเหน็จเข้าหน้า (ที่) ปล้นเมืองมีความชอบแต่ ๕ คน พระญาณประสิทธิ์เอาผู้มีความชอบน้อย ตั้งบัญชีว่ากระทำความชอบมาก บังผู้กระทำความชอบมากเสีย บอกบัญชีน้อเอาเงินของหลวงไบนั้น ทรงพระกรุณาให้ลงพระราชอาชญาตีหลัง

^{๑๓๓} วันศุกร์ที่ ๑๘ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๓๔} ไพรสมของบรรดาเจ้าเมือง

๑๐๐ ที่แล้วให้ฆ่าเสีย จึงจะสมควรโดยโทษ แต่ว่าพระญาณประสิทธิ์กระทำตามพระราชดำริกล้าหาญ เอาเมืองพุทไธมาศถวายดูจพระราชดำริได้ มีความชอบอยู่ แต่ให้เรียกเอาทานบนไว้แล้วให้คงทำราชการสืบไป

วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ^{๑๓๕} เพลา ๔ โมงเศษ ตรัสสั่งพระอาลักษณ์ให้หมายบอกกรมนา จ่ายข้าวสาร ๓ เกวียนแลกับปิยะถวายพระสงฆ์ ๕๐ เณร ๕๐ (รวม) ๑๐๐ รูป ซึ่งจะได้รับพระราชทานนั้นกว่าจะไปถึงเมืองธนบุรี

วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ^{๑๓๖} เพลาบ่าย ๒ โมง ทรงพระอักษรดำรัสหลวงราชินิกุลให้ไปถึงเจ้าพระยาจักรี เป็นใจความว่ากองทัพพระศรีพิพัฒน์ซึ่งไปราชการเมืองปาลัก แตกญวนหนีมา เสียเรือรบเรือไล่ นั้น ครั้นจะไม่เอาโทษข้าราชการทั้งปวงก็จะดูเยี่ยงอย่างกันสืบไป ครั้นจะเอาโทษเล่า คนมากกว่า ๓๐๐ นั้น ทรงพระราชดำริจะลงโทษให้..... ก่อกำแพงเมืองธนบุรีแลให้เจ้าพระยาจักรีแต่งคนคุมผู้มีชื่อเป็นหมวดเป็นกองลงมา ณ เมืองพุทไธมาศ จะได้ให้มีนายประกันรับตัวเข้าไปยังเมืองธนบุรี แลให้เจ้าพระยาจักรีแลกองทัพทั้งปวงกลับเข้ามา ณ เมืองพุทไธมาศ จะได้จัดแจงแต่งเรือรบเรือไล่ให้พร้อมไว้

วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะตรีศก เพลาท่มเศษ เสด็จอยู่ ณ พระตำหนักเมืองพุทไธมาศ ขุนวิสูตรแลลาวมีชื่อ กับหนังสือบอกพระยาพิชัย^{๑๓๗} แลหนังสือเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช^{๑๓๘} เป็นหลายฉบับ ในทันใดนั้น ทรงหนังสือบอกเมืองพระพิชัย ในท่ามกลางราชบริพารทั้งปวงในใจความว่า พระยาพิชัยให้ขุนคลังไปสืบข่าวราชการพม่าถึงพระยาศรีสุริวงศ์ ๗ บอกเนื้อความว่าไปสอดแนมราชการ ณ เมืองแพร่ เมืองน่าน พบนายจุด นายตน นายคำมูน ๗ ให้การว่าพม่ามากจะเกณฑ์คนในบ้านงูเห่ล้อม จึงถามนายตุน นายบ้านว่า กะ

^{๑๓๕} วันเสาร์ที่ ๑๙ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๗/๑

^{๑๓๖} วันอาทิตย์ที่ ๒๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๗/๑

^{๑๓๗} พระยาพิชัย (ทองดี) ที่เรียกในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่าพระยาพิชัยดาบหัก

^{๑๓๘} ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นพระยาธิเบศบริรักษ์ ในสมัยกรุงธนบุรี ได้ดำรงตำแหน่งสูงสุดเป็นอัครมหาเสนาธิบดี ดังปรากฏนามในบานแพนกไตรภูมิ พ.ศ. ๒๓๑๙

เกณฑ์ทัพทั้งนี้จะยกไปไหน นายตุนจึงบอกว่า มังมะยุงวน^{๑๓๙} เจ้าเมือง
เชียงใหม่ให้กะเกณฑ์พลทหารเป็นหลายบ้าน ให้ไปพร้อมกัน ณ เมืองเชียงใหม่
กับทัพเมืองเมะตะมะ เป็น ๒ ทัพ จะยกไปเมื่อใด คนมากน้อยเท่าใดมิรู้ได้พระ
ยาพิชัยเกณฑ์คนเมืองลับแล เมืองฝาง เมือง.....กองหลวงพิชัยได้คน ๔๐๐
ตระเตรียมไว้

อนึ่ง พระยากาญจนบุรีบอกเข้ามาว่า ได้แต่งคนออกไปตระเวน ณ
ปลายด่านพบพม่าแลมอญ พระยากาญจนบุรีจึงยกพวกพลทหารก้าวสัถย
พม่าตาย ๒ คน ตัดศีรษะเสียบไว้พม่าแตกพ่ายไป จึงได้หมวกเสื้อปืน แลละว้า
ซึ่งพม่ากวาดเอาไปนั้น คืบมาได้ ๗๐ คน สืบถามรายการในเมืองเมะตะมะ อ้าย
มีชื่อให้การว่าราชการในเมืองเมะตะมะสงบอยู่ แลหนังสือบอกราชการในเมือง
ธนบุรี

ครั้นทรงอ่านสัมฤทธิ์แล้ว จึงทรงจับยามแลอนุมานด้วยญาณตามกระแส
เนื้อความนั้นซึ่งบอกมานั้นแจ้ง จึงตรัสแก่บริษัททั้งปวงว่าพม่าจะยกมานั้นหามิได้
ในทันใดนั้น จึงทรงชักใช้ไต่ถามลาวมีชื่อด้วยภาษาลาว ก็แจ้งตระหนักในพระ
ญาณเป็นแท้ว่า พม่าจะยกมานั้นหามิได้

วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ^{๑๔๐} เพลาเช้าเสด็จ ฯ ไปบำเพ็ญพระราช
กุศล ณ วัดญวน ถวายนมัสการบูชารูปพระปฎิมากร ครั้นแล้วพระสงฆ์ญวน
สวดมนต์ถวายจบแล้ว ทรงพระราชศรัทธาถวายเงินพระสงฆ์เถร เณร ปะชี^{๑๔๑}
แล้วมีพระราชบริหารให้โอวาทแก่พระสงฆ์โดยภาษาญวนให้ตั้งอยู่ในวินัยสิกขา
ว่าอย่าให้คบหาสิ่งองเสพด้วยสีกาให้อุตสาหะทำนุกบารุงพระศาสนารุ่งเรือง ถ้า
จะขัดสนเป็นประการใดก็ให้ไปหาพระราชเศรษฐี แล้วถวายข้าวเปลือก ๑๐
เกวียน อนึ่งสั่งพระอาลักษณ์ว่า รูปพระพุทธรูปปฏิมากร ซึ่งญวนเอามาแต่
กรุงเทพมหานคร ให้อาราธนากลับคืนเข้าไป ณ เมืองธนบุรี ครั้นแล้วจึงถวาย

^{๑๓๙} เจ้าเมืองชาวพม่า ซึ่งปกครองเชียงใหม่ ก่อนที่พระยาจำบ้านหรือพระยาวชิรปราการ
และตระกูลเจ้าเจ็ดตนจะขับไล่ออกไป

^{๑๔๐} วันจันทร์ที่ ๒๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๔๑} บางที่จะหมายเอา ปะชาวและรูปชี

นมัสการลา เสด็จ ฯ ออกมาเห็นยาจกฉวยกตัญญูทั้งปวงเข้ามาเข้ามารับพระราชทานมากกว่า ๑๐๐ ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานปีเงินหนักปีละ ๑ บาท ๒ สลึง คนละปีให้แก่ยาจกทั้งปวงเป็นอันมาก

วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ^{๑๔๒} ปีเถาะตรีศก เพลาเช้าโมงเศษ พระยาโกษาออกราชการทัพบก ยกลงมาแต่กัมพูชาธิบตี มาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาในเนื้อความว่า เมื่อยกทัพลงมาขึ้น เขมรป่าพวกละ ๕๐๐ คน พวกละ ๖๐๐ คน ยกกันมาสกัดทำอันตราย กลางวันบ้าง เข้าตีปล้นกลางคืนบ้าง ได้รับกันเป็นสามารถ เขมรร้องว่ามึงแตกทัพญวนลงมาแล้วหรือ แลกองทัพพระยาโกษา กองทัพเจ้าพระยาอนุรักษภูธรแลกองทัพขุนหมื่นข้าหลวงทั้งปวง ได้ไล่ตะลุมบอนฆ่าฟันเขมรล้มตายเหล่าละ ๓๐ บ้าง เหล่าละ ๔๐ บ้าง เหล่าละ ๕๐ บ้าง ล้มตายเป็นอันมาก ฝ่ายเขมรก็ต่อสู้ยิงกองทัพด้วยธนูหน้าไม้ ถูกไพร่ทหารในกองทัพเจ้าพระยาอนุรักษภูธร ๖๐ เศษ ทัพพระยาโกษา ๒๐ เศษ แต่จะได้อันตรายล้มตายแต่สักคนหนึ่งหามิได้นั้น จึงทรงพระกรุณาตรัสแก่พระยาโกษาว่า เราคิดเอ็นดู^{๑๔๓} ว่าเขมรนี้มีได้แก่ล้าวกล้าในสงครามเราจึงอดลดไว้ บัดนี้มาทำร้ายแก่ไพร่กองทัพนั้น เห็นว่ากัมพูชาธิบตียังมีสงบ จะไว้ชีวิตมิได้ สั่งให้พระยาโกษายกกองทัพขึ้นไปปราบเขมรเหล่าร้ายให้สงบจงได้ ครั้นพระยาโกษาเจ้าพระยาอนุรักษภูธร รับสั่งแล้ว ไปจัดแจงกลับยกไปปราบเขมรเหล่าร้ายตามรับสั่ง

อนึ่งเพลาทุ่มเศษ ทรงแต่งกฎประกาศแก่ข้าพวกละของ ฯ ฝ่ายทหารพลเรือนไทยจีน ให้หลวงราชินิกุลเขียนในใจความว่า.....ทางจะไปญวนนั้นขัดสน.....แลได้มีศุภอักษรไปแก่ญวนแล้ว ถ้าเป็นไมตรีต่อแล้วก็แล้วไป ถ้าตื้อดั่งอยู่ก็จะยกกองทัพบกกองทัพเรือ.....แลให้พระยายมราช พระยาโกษา อยู่ช่วยราชการพระองค์รามราชา ณ เมืองกัมพูชาธิบตี กว่าเขมรจะราบคาบสงบแล้ว จึงจะให้กลับไป เมื่อจะกลับไปนั้น ให้กะเกณฑ์กันตั้งค่ายเป็นทอดไปกว่าจะถึงกรุง อย่าให้เป็นเหตุการณ์อันตรายได้ ถ้าเป็นเหตุการณ์อันตราย จะเอานายทัพ

^{๑๔๒} วันอังคารที่ ๒๒ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๔๓} หมายความว่า สงสาร

นายกongเป็นโทษถึงตาย อนึ่งญวนเขมรอ่อนแก่การสงคราม จะตั้งค่ายก็ตั้งแต่ ๓ ด้าน จะรบเรือก็ลอยเรือยิง เรือใหญ่ช่องป็นนั้นยิ่งจำเพาะแต่ปากป็นนั้นจะยก ย้ายมิได้ ล้อรางไม่รวดเร็วอย่างกับเรือรบกรุง ฯ ถ้าทแกล้วทหารบุกรุกเข้าไป ญวนกระโดดน้ำหนีไป ได้เรือเครื่องศัตราวุธเป็นหลายแห่งหลายตำบล แล กองทัพพระศรีพิพัฒน์รบกับญวน ญวนลอยเรือรบยิงแต่ไกล มิได้ยกเรือบุกรุกจึง เสียคน ๑๐ คน เรือ ๖ ลำ แลพระอุทัยธรรมมิได้ช่วยกัน ลาดถอยหนีมาให้เสีย ราชการนั้น จะเอาตัวเป็นโทษตามโทษานุโทษ แต่หนีไปเมื่อหน้า นายทัพ นายกongทั้งปวงจะรบญวนนั้น ให้เข้าไปเป็นกอง ๑๐ ลำบ้าง ๕ ลำบ้าง ให้ตีแต่เข้าไปให้ชิดได้แคบได้ช้าง ถึงจะยิงปืนช่องป็นจำเพาะแต่ปากบอก จะยกท่าย ขึ้นมิได้ ก็จจะพันไป เสียทางป็นแล้วญวนก็จะโดดน้ำหนี จะได้ช่วยชำนะมา ทูลเกล้า ฯ เป็นความชอบนัก และนายทัพนายกongจะรบด้วยเรือรบญวน ผู้ใดรั้ง รอย่อยหย่อนอยู่ให้เสียราชศรีสวัสดิ์นั้น ให้นายทัพผู้ใหญ่ตัดศีรษะเสียบอย่าได้ดู เยี่ยงอย่างกัน อนึ่งพลรบ พลแจว ถ้ากระโดดน้ำหนีก็ดี ขึ้นบกยกหนีไปก็ดี ให้ ตัดศีรษะเสียเหมือนกัน อนึ่งพลแจวเรือแจวย่อยหย่อน.....ให้ตัดศีรษะเสีย ถ้า นายเรือนายปลัดย่อยหย่อน.....แล้วให้เอาเนื้อความกราบบังคมทูลพระกรุณาจะ ให้ลงพระราชอาชญา บุตรภรรยาโคตรญาติกาเป็นโทษตามบทพระอัยการ..... ญวนตั้งค่ายรบเอาเรือรบเรือล่อ อย่าให้บุกรุกเข้าไปให้ตั้งค่ายมั่นไว้ แล้วตัดทาง วหลังตีบุกรุกเข้าไป ถ้าพอจะเอาเรือรบซ่อนไว้ได้ ก็ให้ซ่อนไว้ให้แต่งกองออกล่อ ให้เสียกลแล้ว ก็ให้ตัดท่ายตัดกลางบุกรุกเข้าไป จึงได้ช่วยชำนะด้วยง่าย..... เชลยไว้จะเอาออกรบกลัวโดดน้ำหนี พลรบจะเสียใจ ก็ให้เอาเชือกผูกเท้าไว้ จึง จะไม่.....ได้

วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ^{๑๔๔} เพลาเช้า ๒ โมง ข้าทูลละออง ฯ ฝาย ทหารพลเรือน ได้เชลยไทยชาวกรุงเทพฯ นำเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายให้ ทอดพระเนตร ทรงพระกรุณาพระราชทานให้เงินชายหญิงคนละบาท ๑ บาท ให้คุมไว้ตามหมวดตามกอง

^{๑๔๔} วันพุธที่ ๒๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

อนึ่งเพลाप่าย ๓ โมงเศษ พระยายมราช พระยากำแหงวิชิต พระอนุชิต
 ราชา พระเนาโชติ นายทัพนายกองทั้งปวง บอกมาแต่ ๙ ล ๙ ลูกขุน ณ ศาลา
 ๆ ได้เอาหนังสือบอกนั้นกราบทูลพระกรุณาในใจความนั้นว่า ยกกองทัพ
 มาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ^{๑๔๕} ถึงบ้านปราสาทเอก ไกลเมือง
 ปัตตบอง ทางประมาณ ๑๕๐ เส้นเศษ ตั้งค่ายมั่นคงแล้ว ณ วันอาทิตย์ เดือน
 ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ^{๑๔๖} ให้แต่งพระหลวง ขุนหมื่น ทแกล้ว ทหารทั้งปวง ๑๐๐๐ มี
 เศษ ยกเข้าตีเมืองปัตตบองดูกำลัง ได้รับกันแต่เพลाप่ายโมงหนึ่งจนเพลาค่ำเขมร
 ยังรบพุ่งด้านทานอยู่ ครั้นเพลาประมาณ ๒ ทุ่มมีเศษ พระอนุชิตราชาแลนาย
 ทัพนายกองทั้งปวง จึงแต่งคนให้ข้ามน้ำวกหลังไปตีเขมรแตก บ่าวพระอนุชิต
 ราชา บ่าวพระวิเศษ ต้องปืนตาย ๒ คน ถูกป่วยลำบาก ๘ คน ถูกไม่เข้า ๓ คน
 จึงไปสอดแนมจับเขมรได้ ให้การว่า ทัพเรือยกมาถึงจันทบูรแล้ว กองทัพเขมร
 ตั้งอยู่บ้าน.....พระเนาโชติ พระวิเศษกองหน้า ได้รับตีทัพเขมรแตกไป จึง
 ยกมาตั้งมั่นอยู่ ณ บ้านปลงกะบู.....

วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ^{๑๔๗} ให้ไปสอดแนมดูรู้ว่าเขมรตั้งค่ายอยู่
 ณ ลำน้ำกระกา ๕ ค่าย.....ครั้นวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ^{๑๔๘} ให้
 พระยากำแหงวิชิตยกกระบัตรทัพอยู่รักษาด่านจึงยกไปตีค่ายลำน้ำกระกา กอง
 หลวง กองหน้า กองเกียกกาย^{๑๔๙} กองยกกระบัตรทัพ กับนายทัพนายกองทั้ง
 ปวงรบพุ่งกัน กับเขมร แต่เพลาเช้า ๒ โมง จนเพลाप่าย ๒ โมง เขมรออกตี
 นอกค่ายประมาณ ๒๐๐๐ มีเศษ จึงให้กองทัพออกรบตะลุมบอนพันแทงเขมร
 ตายประมาณ ๑๐๐๐ มีเศษ เขมรแตก จับได้เป็น ๒๗ คน เข้าค่ายได้ ๆ ปืนแถว
 ๕๐ บอก.....ม้า ๕ ม้า แลเครื่องคัตรอาวุธเป็นอันมาก ถูกปืนตาย พระ
 วิเศษ ๑ บ่าวพระเนาโชติ ๑ (รวม) ๒ คน ป่วยนั้น พระเนาโชติถูกปล้นองซ้าย

^{๑๔๕} วันจันทร์ที่ ๑๖ กันยายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๔๖} วันอังคารที่ ๑๗ กันยายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๔๗} วันเสาร์ที่ ๒๔ กันยายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๔๘} วันอาทิตย์ที่ ๒๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๔๙} มาจากคำว่า จักกาย คือ ปลัดทัพ ต่อมาหมายความว่า กองเสบียง กองสัมภาระ

ตลอด ๑ นายหมวด ๔ ไฟว์ ๑๑ (รวม) ๑๖ คน แลสืบถามเขมรให้การว่าพระยาสังขโลก^{๑๕๐} ให้พระยาสุรินทร์สงคราม พระยาราชสงคราม เขมร ไปตั้งค่ายรบ ณ บ้านตะพงปรัก ๒ ค่าย จึงให้ฟ้าทะละหะ^{๑๕๑} ยกกองทัพเข้ามาตีเอาเมืองโพธิสัตว์ ให้นายเงินน้องพระวิเศษทำราชการแทนพระวิเศษกองหน้าต่อไป เตะพระบรมโพธิสมภารปกเกล้า ฯ เขมรแตกหนีไปจึงตั้งค่ายอยู่พักข้างหาเสปียง ณ เมืองโพธิสัตว์ ๓ วัน แต่งให้กองทัพตั้งอยู่ ณ เมืองโพธิสัตว์ ๒๐๐ คน ให้ยกแยกขึ้นทางเมืองตะคร้อ - ทางหนึ่ง เมืองขลุททางหนึ่ง เมืองลารองทางหนึ่ง เมืองบริบูรณ์ทางหนึ่ง เมือง.....ทางหนึ่ง เป็นคน ๑๐๐๐.....ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ^{๑๕๒} ยกจากเมืองโพธิสัตว์ ตัดตรงจะเข้าตีเมืองพุทไธเพชรครั้นถึงบ้านกำแรง จับเขมรได้ให้การว่า กองทัพหลวงได้เมืองพุทไธเพชรแล้วจึงยกรีบมาตามเสด็จ ฯ พบพระองค์รามราชาบอกว่าเสด็จ ฯ กลับไปเมืองพุทไธมาศแล้ว แลเมืองพุทไธเพชรมันข้าวปลาอาหารขาดสน เขมรกลัวกองทัพไทยนัก ฯ ข้า ฯ ยกลงมาตั้ง ณ เมืองโพธิสัตว์ เมืองปัตบอง ข้าวปลาอาหารผู้คนค่อยมั่งคั่ง ให้ฟ้าทะละหะอยู่เกลี้ยกล่อม.....จะได้ช่วยราชการไปกว่าจะสงบ

ครั้นได้ทรงฟังในหนังสือบอกนั้นแล้ว จึงทรง ฯ ตรัสสั่งว่าฟ้าทะละหะนั้นจะให้อยู่เกลี้ยกล่อม ณ เมืองโพธิสัตว์ เมืองปัตบอง ที่ข้าวปลาอาหาร ผู้คนมากทาง ซึ่งจะไปกรุง ฯ ตามกฎหมายซึ่งให้พระยาโกษาเถื่อนมานั้น และให้พระราชทานดินประสีว ดินบุก ส่งให้พระยาโกษาเอามาด้วยแล้ว แลซึ่งพระวิเศษฤาษีถูกปืนตายในที่รบ มีความชอบอยู่ แลน้องพระวิเศษได้ทำราชการมา ให้เป็นที่พระวิเศษทำราชการสืบไปให้พระยายมราช พระยากำแหงวิชิต ทำตามกฎหมายนั้นเถิด

อนึ่ง ให้มีหนังสือไปถึงพระองค์รามราชาว่าได้ให้กองทัพพระยายมราช พระยาโกษา อยู่ช่วยราชการพระองค์รามราชา ถ้าวรชการกรุงกัมพูชาธิบดีสงบ

^{๑๕๐} คือ เจ้าเมืองโพธิสัตว์

^{๑๕๑} เมื่อเสร็จศึกเขมรแล้ว โปรด ฯ ให้คงอยู่ในตำแหน่งฟ้าทะละหะต่อมา

^{๑๕๒} วันพุธที่ ๙ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓/๓/๑

แล้ว จึงให้กองทัพพระยายมราช พระยาโกษา กลับเข้าไปกรุง ฯ แลพระราชทานข้าว ๑๐๐ เกวียน ดินประสิ่ว ๕ หาบ ดิบก ๕ หาบ ไว้แก่พระองค์รามราชาสำหรับราชการ

อนึ่งฟ้าทะละหะ ครั้นสงบราชการแล้ว ให้คงที่เป็นฟ้าทะละหะทำราชการด้วยพระองค์รามราชา ทำนุกบ่ารุงแผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดีสืบไป

แล้วทรงพระกรุณาพระราชทานข้าวไว้สำหรับเมือง ให้พระองค์รามราชา ๑๐๐ เกวียน พระยาราชาศรัยฐี ๑๐๐ เกวียน ไว้เมืองพุทไธมาศ ถ้าพระองค์รามราชาขัดสน ก็ให้แต่งคนลงไปรับเอาต่อพระยาราชาศรัยฐีเมืองปากน้ำพุทไธมาศ

วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๑๓ ค่ำ^{๑๕๓} เพลาเช้า ๔ โมงเศษ ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินคนละ ๑ บาท แก่ญวน เขมร เป็นอันมาก แล้วทรงปรายเงินในเมืองพุทไธมาศ

วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๔ ค่ำ^{๑๕๔} เพลาเช้าเสด็จ ฯ ออกขุนนาง ณ พระตำหนักเมืองพุทไธมาศ ตรัสสั่งเจ้าพระยาสรประสิทธิ์ว่า ณ วันเดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ จะเสด็จกลับไปเมืองธนบุรี ให้ตั้งพิธีไปแต่วันนี้ให้เป็นลมว่าว ลมตะวันออก กว่าจะเสด็จ ฯ กลับไปถึงเมืองธนบุรี อย่าให้เป็นเหตุการณ์แก่พิริยโยธาทั้งปวง

อนึ่งเพลาย่ำแล้ว ๔ โมงเศษ พระยาราชาศรัยฐี มาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาว่า กรมนาจ่ายข้าวให้ ๕๐ เกวียนเศษ ยังมีได้ครบ ๒๐๐ เกวียน ครั้นได้ทรงฟัง จึงสั่งให้พระยาประชาชีพมาเฝ้า ตรัสถามว่าข้าวซึ่งพระราชทานไว้สำหรับเมืองกัมพูชา เมืองพุทไธมาศ ๒๐๐ เกวียน จ่ายไว้ครบแล้วหรือประการใด พระยาประชาชีพกราบทูลพระกรุณาว่า ได้จ่ายให้ไปแล้ว ๕๐ เกวียนเศษยังเหลือข้าวอยู่ ณ ฉางประมาณ ๒ เกวียน เมื่อข้าวมิครบ ๒๐๐ เกวียนฉะนี้ ตัวเอายักย้ายขายเสียหรือประการใด จึงกราบทูลพระกรุณาว่า จะได้ยักย้ายขายเสียหามิได้ จึงตรัสว่าไม่เห็นความจริงด้วย เพลาวานนี้ตรัสถามตัว ๆ กราบทูลว่าดวงจ่ายให้พระยาราชาศรัยฐีไป ๑๐๐ เกวียนแล้ว เพลาวานนี้จะแล้วครบ

^{๑๕๓} วันพฤหัสบดีที่ ๒๔ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๕๔} วันศุกร์ที่ ๒๕ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

๒๐๐ เกวียน แลตัวจ่ายไปแต่ ๕๐ เกวียน มากราบทูลว่า ๑๐๐ เกวียนก็เห็นว่า
ตัวพูดเท็จอยู่แล้ว จึงตรัสถามข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย เพื่อให้เป็นสักขี
พยานว่าเมื่อตรัสถามและกราบทูลนั้น ผู้ใดได้ยินบ้าง เจ้าพระยาจักรีกราบทูล
พระกรุณาว่า เมื่อตรัสถามนั้น พระยาประจำชีพกราบทูลพระ ฯ ว่าได้ตรงจ่าย
ไปแก่พระยาราชเศรษฐี ๑๐๐ เกวียนแล้ว ครั้นทรง ฯ ตรัสถามได้พยานเป็นถ้อง
แท้แล้วจะนี้ ก็เห็นว่าพระยาประจำชีพฉ้อเอาข้าวหลวง แล้วเท็จจริงมากราบ
ทูลพระกรุณาเป็นสัจแล้วจะละเว้นมิได้ ข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยจะดู
เยี่ยงอย่างกันสืบไป จึงสั่งให้เอาพระยาประจำชีพ หมื่นศรีทิพโกษา หมื่นเทพ
โกษา เสมียนเซน ๔ คนนี้ ไปทะเวนบกทะเวนเรือตามธรรมเนียม แล้วตัวศีรษะ
เสีย อย่าให้ข้าราชการดูเยี่ยงอย่างกันสืบไป

อนึ่ง เพลาย่ำคำแล้ว ทรงพระอักษรสั่งให้นายเล่ห์อาวุธ ให้มหาดไทย
หมายบอกข้าทูลละออง ฯ ฝ่ายทหารพลเรือนทแกล้วทหารทั้งปวงในใจความว่า
จะเสด็จ ฯ กลับไปโดยทางชลมารคนั้น ให้นายทัพนายกองเรือกำชับว่ากล่าวกัน
ให้ไปเป็นหมวดเป็นกอง อย่าให้พลัดหมวดพลัดกองมีราชการจะได้หากันสะดวก
แลฤดูนี้เป็นเทศกาลลมว่าพัดด้านข้างเรือ ลมตะวันออกพัดข้างเรือ ห้ามอย่าให้
ออกไปไกลฝั่ง ให้เลียบริมฝั่งไป ถ้าจะข้ามอ่าว ลมพัดข้างเรือนัก คลื่นใหญ่จะ
ไปมิได้ให้หยุดอยู่กว่าคลื่นจะสงบราบก่อน จึงไปให้ได้อ่าวอาศัย ถ้าเห็นว่าเรือ
เปล่าโปร่งดี ก็ให้ไปทั้งกลางวันกลางคืน อย่าให้หยุดอยู่ที่ใดที่หนึ่ง แลให้นาย
ทัพนายกองกำชับว่ากล่าวกัน อย่าให้เป็นเหตุการณ์แต่สิ่งใดได้ อนึ่งลูกเรือนั้นให้
ดูโคมนายเรือ^{๑๕๕} เป็นสำคัญ ให้ไปเป็นหมวดเป็นกองกันตามรับสั่ง

วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ^{๑๕๖} เปลาเช้าเสด็จ ฯ ทรงม้าพระที่นั่งไป
บำเพ็ญการกุศล ณ วัดญวน ให้สังฆการี^{๑๕๗} ธรรมการนิมนต์พระสงฆ์ไทย จีน
ญวน เป็นอันมาก มาพร้อมกัน ณ วัดญวนแล้วสวดพระพุทธมนต์ตามภาษา

^{๑๕๕} สัญญาณไฟ

^{๑๕๖} วันเสาร์ที่ ๒๖ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๗๑

^{๑๕๗} ต้นฉบับเป็นสังกริ

ครั้นจบแล้วถวายไทยทาน^{๑๕๘} พระสงฆ์ไทย เงินองค์ละ ๑ บาท แพรองค์ละสาย พระสงฆ์ญวน พระสงฆ์จีนเงินเสมองค์ละ ๑ บาท สามเณรองค์ละ ๑ บาท แล้วตรัสประกาศให้โอวาทพระสงฆ์ญวนโดยภาษาญวน พระสงฆ์จีนโดยภาษาจีน ในพระราชขอธิบายว่า ให้ตั้งอยู่ในพระวินัยสังวรศีล อย่าให้เสียเมณุต่อสีกา สามเณร คฤหัสถ์ ถ้ามิได้ตั้งอยู่ในบัญญัติฉะนี้ จะให้ตัดศีรษะเสีย ครั้นให้โอวาทแล้วเสด็จ ฯ ออกจากพระวิหาร ยาจกวงนิพกจีนญวน มารับพระราชทานเป็นอันมากนักราช จึงพระราชทานเงินเสมคนละ ๑ บาทแจกด้วยพระหัตถ์

วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ เพลาบ่าย ๓ โมงเศษ ให้หาพระยาประชาศิพซึ่งอยู่ในเวรจำเข้ามาเฝ้า จึงตรัสว่า ถ้าจะใช้ข้าวลงให้ครบพันได้ มีผู้รับรองเป็นมั่นคงแล้ว โทษถึงตายให้ยกไว้จะเอาตัวไปลงพระราชอาชญาเสีย ๓ ยก ณ กรุง ฯ ถ้ามิได้จะตัดศีรษะเสีย พระยาประชาศิพจึงให้พระยาสุรเสนาหมื่นศรี พระยาวิจิตณรงค์ให้หลวงพรหมธิบาล หลวงอินทรเทพ รับตัวต่อเจ้าพระยาจักรี

วันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๑ ค่ำ^{๑๕๙} เพลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระยาพิชณโลก^{๑๖๐} เจ้าเมืองเชิงกะซุม พระยาโยธาภักดี เจ้าเมืองมะลิกัน พระยาราวีโยธาธิบตี เจ้าเมืองนครบุรี เจ้าพระยาจักรีพามาเฝ้า ทรงพระกรุณาพระราชทานเสื้อผ้าคนละสำหรับ พระราชทานปืนใหญ่ ๒ บอก ให้พระยาพิชณโลกรักษาค่ายปากน้ำโพรงกระสัง ฝากไปพระองค์ราม ปืนใหญ่ ๕ บอก อนึ่ง เจ้าพระยาจักรีให้มีหนังสือไปถึงพระองค์รามราชาใจความว่า ทรงพระกรุณาพระราชทานปืนใหญ่ไว้สำหรับเมือง ๕ บอก แลเมืองซึ่งขึ้นแก่กัมพูชาธิบตีอย่าเพิ่งให้เรียกส่วยไรก่อน ด้วยว่ากองทัพมาย่ำยีผู้คนยังขัดสนอยู่ แลให้โอบอ้อมเกลี้ยกล่อมเอาไว้ใช้โดยไมตรี อย่าให้เสียน้ำใจได้ แล้วให้พระองค์รามราชา

^{๑๕๘} ต้นฉบับเป็นไทยทาน

^{๑๕๙} วันอาทิตย์ที่ ๒๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๖๐} หมายถึง พระยาสุรสีห์ ต่อมาคือ สมเด็จพระราชวังบวร มหาสุรสีหนาท

สืบดูหนทาง ซึ่งจะไปดูเมืองอนำกก, เมืองลูกหนาย, เมือง.....(ต้นฉบับ
ลบ) ให้สรรพไว้

วันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๒ ค่ำ^{๑๖๑} เพลาเช้าเสด็จออกเสนาบดีผู้ใหญ่
ผู้น้อย จึงตรัสสั่งเจ้าพระยาจักรีให้กฎหมายไว้ ใจความว่า พระยาพิชัย
ไอศวรรย์ พระยาศรีราชเดโช พระท่ายน้ำมหาดเล็ก เป็นกองหน้า มิได้ตีเมือง
พุทไธมาศให้แตกหามิได้ ให้รอนถึงทัพหลวงทรงพระดำริให้ตีเมืองพุทไธมาศได้
แลพระยาพิชัยไอศวรรย์ พระศรีราชเดโช พระท่ายน้ำ กองมหาดเล็ก ก็มีได้ปิด
พระราชวัง ซึ่งจะได้เป็นหลวงหามิได้ แลเข้าเก็บเป็นอาณาประโยชน์แก่ตนแล้ว
ทุบตอยสับฟันสิ่งของเสียเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาจะเอาตัวเป็นโทษให้ก่อ
กำแพงโดยยาว ๑๐ ศอกโดยสูง.....ให้แล้วแต่ใน ๒ เดือนถ้ามิแล้วจะตัด
ศีรษะเสีย

อนึ่ง เพลาย่ำร้องคำแล้วท่มเศษ พระองค์รามราชาบอกหนังสือมาถึง ฯ
ล ฯ ณ ศาลา ฯ เอาหนังสือบอกกราบทูลพระ ฯ ใจความว่า พระองค์อุทัย, เจ้า
เสสัง, หนีไปแคว้นเมืองญวน ฯ ไม่ให้เข้าไปจึงยกทัพกลับมา พระองค์รามราชา
ให้ทหารไปเกลี้ยกล่อม พบกองทัพพระองค์อุทัยได้รบกัน กองทัพพระองค์อุทัย
แตก แลขัดสนด้วยปืน จะขอปืนคาบศิลาซึ่งเบิกไปสำหรับทัพ ๓๐ บอก จะขอ
ใหม่ ๗๐ เป็น ๑๐๐ บอก

ครั้นได้ทรงฟังหนังสือบอกนั้นแล้ว จึงสั่งเจ้าพระยาจักรีให้พระราชทานปืน
คาบศิลา ๑๐๐ บอก ตามหนังสือบอก จึงสั่งให้จัดปืนคาบชุด ๑๒ บอก
พระราชทานไปเป็น ๑๑๒ บอก แล้วทรงพระอักษรให้เจ้าพระยาจักรี บอกไปถึง
พระองค์รามราชา ใจความว่าปืนใหญ่ ๕ บอกฝากพระยาพิชฌุโลกขึ้นไปถึง
พระองค์รามราชา แลพระราชทานปืนใหญ่ให้พระยาพิชฌุโลก ๒ สำหรับรักษา
ค่ายปากน้ำโพรงกระสัง ถ้าเข้าไปก็ให้พระองค์รามราชาแต่งคนลงมารับเอาต่อ
พระยาพิชฌุโลก อนึ่ง ดีบุก ๕๐ หาบ ดินประสิว ๕๐ หาบฝากโกษา^{๑๖๒}ไป
พระราชทานพระองค์รามราชา ถ้าขัดสนด้วยลูกกระสุนดินประสิว ทรงพระ

^{๑๖๑} วันจันทร์ที่ ๒๔ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๗๑

^{๑๖๒} พระยาโกษา นอกราชการ ที่โปรดให้ไปอยู่ช่วยราชการกรุงกัมพูชา

กรุณาพระราชทานพระยาราชเศรษฐีไว้เป็นอันมากให้พระองค์รามแต่งคนมาเยี่ยม
เอาต่อพระยาราชเศรษฐี อนึ่ง ข้าวเปลือก ๓/๐ เกวียน มอบพระยาราช
เศรษฐีไว้ ถ้าพระองค์รามขัดสนด้วยอาหาร ก็ให้แต่งคน แต่งเกวียนลงไปรับเอา
ต่อพระยาราชเศรษฐี แลซึ่งเสด็จอยู่ชานักมิได้ด้วยเจ้าพระยาศรีธรรมมาราช^{๑๖๓}
แลข้าหลวงมีชื่อผู้รักษา บอกหนังสือส่งคน ข้าว ลาว ละว้า พะม่า หน้าด่าน
มา พะม่าเสียแก่หื้อแล้ว แลพะม่าแตกตื่นมาหน้าด่าน จะเสด็จ ฯ พระดำเนียง
ยังกรุง ฯ แต่งกองทัพขึ้นไปจัดแจงเมืองเชียงใหม่ เมืองมัตมะ เมืองหงสา

ณ วันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ^{๑๖๔} ยกโยธาทัพหลวงจากเมืองพุท
โธมาศ กลับคืนพระนคร เสด็จโดยทางชลมารคมาในท้องทะเลหลวงเดชะด้วย
ปัญญาบารมีปกแผ่เชื้อไปแกโยธิตหารทั้งปวงมาเป็นสุขสบาย หาอันตรายมิได้
เสด็จ ฯ มา ๑๓ เวล วันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ เพลา.....ถึง เมือง
ธนบุรี

วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ^{๑๖๕} ปีเถาะตรีศกพระราชทานญวนข้างใน
ให้แก่เจ้าพระยาศรีธรรมมาราช เจ้าพระยาจักรี^{๑๖๖} เจ้าพระยามหาเสนา
เจ้าพระยามหาสมบัติ เจ้าพระยามหามนเทียรให้โขนนำไปพระราชทานถึงเรือน

วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^{๑๖๗} ปีเถาะตรีศกเพลาเช้า ๒ โมงเศษ
หลวงราช จิน ซึ่งอยู่ช่วยราชการพระยาราชเศรษฐี ณ เมืองปากน้ำพุทโธมาศ
ถือหนังสือบอกข้อราชการเมืองกัมพูชาธิบดีแลหนังสือบอกเมืองพุทโธมาศ
แลศุภอักษร^{๑๖๘} พระยาราชเศรษฐี ญวน แลคุมตัวพระยาจันทบุรี^{๑๖๙} ซึ่งเป็นกบฏ
ส่งเข้ามากับบุตรหญิงคนหนึ่ง พระยาพิพัฒน์โกษาได้เอาหนังสือบอกแลศุภอักษร

^{๑๖๓} ข้าหลวงรักษาพระนคร ต่อมาเป็นอัครมหาเสนาบดี

^{๑๖๔} วันอังคารที่ ๒๙ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๖๕} วันจันทร์ที่ ๑๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๖๖} เจ้าพระยาจักรี (หมุด)

^{๑๖๗} วันเสาร์ที่ ๒๓ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗/๓/๑

^{๑๖๘} หนังสือของเจ้าเมืองพุทโธมาศเรียกศุภอักษร

^{๑๖๙} พระยาจันทบุรี ที่คบกับขุนราม หมื่นส้อง ไม่ยอมรวมกำลังเข้ากับสมเด็จพระเจ้ากรุง
ธนบุรี เมื่อแรกจะกู้ชาติ ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ หน้า ๑๘ (ดูเล่มนี้หน้า๔๗)

นั่น กราบบังคมทูลพระกรุณา ครั้นทรงฟังหนังสือบอกนั้นแล้ว จึงตรัสให้หา
 ลูกขุน(คือ) พระครูพิเชษ ขุนหลวงพระไกรศรี พระเกษม และผู้มีชื่อ (คือ) เจ้า
 จุ้ย ๑ หลวงสงขลา ๑ พระยาจันทบูร ๑ จินบุนเล็ง ๑ ขุน..... ๑(รวม) ๕ เข้ามา
 เฝ้าพร้อมกัน จึงตรัสสั่งให้ลูกขุนปรึกษาโทษผู้มีชื่อ ๔ คน ลูกขุนเอาคำปรึกษา
 กราบบังคมทูลพระกรุณา ใจความให้ประหารชีวิตสิ้นทั้งโคตรโดยบทพระอัยการ
 จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้ออกไปปรึกษากันก่อน ว่าอย่างไรที่รอด
 จากความตายนั้น ให้.....ถ้าผู้ใดคิดได้อย่างไร ก็ให้ทำฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวาย
 ถ้าเห็นชอบด้วยจะพระราชทานชีวิตให้ทำราชการแก้ตัวสืบไป ถ้าไม่เห็นชอบด้วย
 ก็ตามโทษานุโทษโดยลูกขุนปรึกษา

ตารางเหตุการณ์

เวลา	เหตุการณ์
๒๒ สิงหาคม ๑๓/๓/๑	พระยายมราชออกเดินทางไปตีกรุงกัมพูชาทางบก
๙ กันยายน	ทัพเรือสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีออกไปตีเมืองพุทไธมาศ
๑๖ กันยายน	ทัพพระยายมราชยกมาที่บ้านปราสาทเอก
๑๓ กันยายน	ทัพพระยายมราชตีเมืองพระตะบองแตก
๒๑ กันยายน	กองทัพเรือสยามเข้าโจมตีเมืองพุทไธมาศ
๒๒ กันยายน	เมืองพุทไธมาศแตก แต่พระยาราชเศรษฐีหนีไปได้
๒๓ กันยายน	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเข้าไปยังวังพระยาราชเศรษฐี - สั่งลงโทษทหารที่ขัดคำสั่งในการรบ - จับเจ้าจ้อยได้
๒๔ กันยายน	ลงโทษพระยาพิพิธและป่าวคนสนิท
๒๕ กันยายน	ทัพเรือสยามออกไปตีกรุงกัมพูชา
๒๖ กันยายน	ทัพเรืออยู่ที่ปลิงกู
๒๗ กันยายน	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับที่บ้านแหลม
๒๘ กันยายน	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีลงโทษชาวจีนที่นำทางไปผิด - พระยายมราชทราบบว่า เขมรตั้งค่ายอยู่ ณ สำนักกระกา
๒๙ กันยายน	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับ ณ บ้านโพรงกระสัง และมีหนังสือราชการไปยังเจ้าเมืองปาลัก - พระยายมราชตีเมืองโพธิสัตว์ได้
๓๐ กันยายน	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า สมเด็จพระนารายณ์ราชา ทรงหนีไปแล้ว
๒ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ไปจับสมเด็จพระนารายณ์ราชา ที่บ่อพนม
๓ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า ญวนลูกหนายมารับตัวสมเด็จพระนารายณ์ราชา ไปแล้ว
๔ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จมาถึงปากคลองมะกะสา
๕ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับที่ก่อกวนมเพ็ง

เวลา	เหตุการณ์
๙ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานเรือและข้าวปลาอาหารให้สงฆ์ไทยที่ต้องการไปอยู่ที่กรุงธนบุรี - ท้าพระยายมราชมาถึงบ้านกำแรง ทราบว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยึดกรุงกัมพูชาได้ และกลับไปเมืองพุทไธมาศแล้ว
๑๐ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับเมืองพุทไธมาศ
๑๑ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับที่บ้านโพรงกระลัง
๑๒ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า กองทัพที่ส่งไปตีเมืองปาลักถูกตีแตก
๑๔ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้พระยาพิไชยไธศวรร์ยแต่งคนไปถามข่าวที่กรุงธนบุรี
๑๕ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตัดสินลงโทษจีนบุญเลี้ยง
๑๖ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตัดสินลงโทษนายทหารที่กระทำผิดและย่อหย่อนราชการ - ถวายอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ - พระยาอธิกาวงศา เจ้าเมืองปาลักยอมสวามิภักดิ์
๑๗ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประพาสเขาเมรี - ส่งทูตไปโคชินจีน
๑๘ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชโองการให้ลงโทษขุนนางที่กระทำความผิด
๑๙ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสสั่งอาลักษณ์ให้แจ้งกรมनाव่าจะมอบเสบียงอาหารแก่ภิกษุให้พอเดินทางไปกรุงธนบุรี
๒๐ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสสั่งลงโทษขุนนางที่กระทำผิด - มีรายงานข่าวเรื่องกองทัพพม่า
๒๑ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบำเพ็ญพระราชกุศล

เวลา	เหตุการณ์
๒๒ ตุลาคม	พระยาโกษาณอกราชการมารายงานข่าวว่า สถานการณ์ที่ กรุงกัมพูชายังไม่สงบ
๒๓ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานเงินให้แก่เชลยชาว ไทย - มีรับสั่งให้องค์รามราชาครองกรุงกัมพูชา และให้พระยา ยมราชและพระยาโกษาอยู่ช่วยราชการ
๒๔ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานเงินให้แก่ชาวเมือง พุทไธมาศ
๒๕ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสร ประสิทธิ์ตั้งพิธีก่อนเสด็จกลับกรุงธนบุรี - มีรับสั่งลงโทษพระยาประชาชีพ
๒๖ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัด ญวน
๒๗ ตุลาคม	ขุนพลทัพบกมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
๒๘ ตุลาคม	- สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งลงโทษพระยาพิชัย ไธศวรร์ พระยาศรีราชเดชและพระทำยนน้ำ - สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าวสมเด็จพระ นารายณ์ราชา
๒๙ ตุลาคม	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพกลับกรุงธนบุรี
๑๘ พฤศจิกายน	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานญวนช้างในให้แก่ขุน นางชั้นผู้ใหญ่
๒๓ พฤศจิกายน	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตัดสินลงโทษประหารชีวิตเจ้า จ้อย หลวงสงขลา พระยาจันทบูรณ์ (เดิม) และจีนบุญเลี้ยง

บรรณานุกรม

เอกสารไทย

คำให้การชาวกรุงเก่า. นนทบุรี: จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔.

จันทร์ฉาย ภัคอุทิศ. “พระราชพิธีปลุกเสกพระพุทธรูปใน พ.ศ. ๒๑๒๓ ข้อโต้แย้งในประวัติศาสตร์ไทย, ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, พระนเรศวรตีเมืองละแวก แต่ไม่ได้ “ฆ่า” พระยาละแวก. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔, ๓ – ๖๔.

ชูลีพร วิรุณหะ. บุญงารายา ประวัติศาสตร์คำบอกเล่าของชาวมลายู. กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๑.

ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกโท เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์), ๒๕๖๕.

ธีรวัต ฌ บ่อมเพชร, “จดหมายออกพระพิพัทธโกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ค.ศ. ๑๗๖๙.” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๕, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๒๙ – ๕๓.

นิติ เอื้อยศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

_____. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๓.

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่นๆ. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๑.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๓.

พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. สำเภาสยาม ตำนานเจ้าบางกอก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๔.

มองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์. **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม.**
สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

วสันต์ มหากาญจนะ. “ตำราพิไชยสงครามในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ภูมิ
ปัญญาไทย พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๘.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท
สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙.

สายชล สัตยานุรักษ์. **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๒).**
กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัชอาจ. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (ฉบับ
ปรับปรุง).** เชียงใหม่: ชिल्ด์วอร์มบุคส์, ๒๕๔๓.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Bhawan Ruangsilp. **Dutch East India Company Merchants at the Court
of Ayutthaya: Dutch Perception of the Thai Kingdom, c. 1604 –
1765.** Leiden: Brill, 2004.

Boudet, Paul. “La conquête de la Cochinchine par les Nguâyêns et le rôle des
émigrés chinois.” **BFEQ.** 42 (1942): 115 – 132.

Boxer, C.R. **Dutch Seaborne Empire 1600 – 1800.** Essex: Anchor Press,
1977.

Caron, François and Schouten, Joost. **A True Description of the Mighty
Kingdoms of Japan and Siam.** trans. Roger Manley, introduction
and Notes. John Villiers Bangkok: The Siam Society, 1986.

Chen, Chingho A. “Mac Thien Tu and Phrayataksin, A Survey on their Political
Stand, Conflicts and Background,” **Proceeding Seventh IAHA
Conference, Vol. II,** Chulalongkorn University Press, 22 – 26 August
1977, 1,534 – 1,575.

De Jong, P.F. Le Josselin, and Van Wijk, H.L.A. “Malacca Sultanate (An
account from a hitherto untranslated Portuguese source).” **JSEAH** 1, 2
(September 1960): 20–29.

- Launay, Adrien. **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II.** Paris: Anciennes Maisons Charles Douniol et Retaux, 1920.
- Pavie, Auguste. **Atlas of Pavie Mission, Laos, Cambodia, Siam, Yunnan and Vietnam.** edited Walter E. J. Tips. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Puangthong Rungswasdisab. “Siam and the Contest for Control of the Trans – Mekong Trading Networks from Late Eighteenth to the Mid – Nineteenth Century ,” **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880**, Nola Cooke and Li Tana edited Oxford: Rowman & Littlefield, 2004, 101 – 118.
- Reid, Anthony. **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450 – 1680, Volume Two: Expansion and Crisis.** Chiang Mai: Silkworm Books, 1993.
- Sakurai, Yumio. “Eighteenth – Century Chinese Pioneers on the Water Frontier of Indochina.” **Water Frontier, Commerce and the Chinese in the Lower Mekong Region 1750 – 1880.** Nola Cooke and Li Tana edited. Oxford: Rowman & Littlefield, 2004, 35 – 52.
- Sakurai, Yumio and Kitagana, Takako. “Ha Tien of Banteay Meas in the time of the fall of Ayutthaya. In **From Japan to Arabia: Ayutthya ‘s Maritime Relations with Asia.** Bangkok: Toyota Foundation, 1999, 150 – 220.
- Santanee Phasuk and Stott, Philip. **Royal Siamese Maps, War and Trade in Nineteenth Century Thailand.** Bangkok: River Books, 2004.
- Sok, Khin. **Le Cambodge entre le Siam et le Viêtnam (de 1775 à 1860).** Paris: École Française d’Extrême–Orient, 1991.
- Sun – Tzu, the Art of War.** trans and commentary by Ralph D. Sawyer. Oxford: Westview Press, 1994.

Van Vliet, Jeremias. **Van Vliet's Siam**. Christ Baker, ed. Chiang Mai: Silkworm Books, 2005.

Winai Pongsripian. "Traditional Thai Historiography and the Nineteenth – Century Decline." Ph. D. Dissertation, University of Bristol, 1983.

Woods, Shelton. **Vietnam an Illustrated History**. New York: Hippocrene Books, 2002.

เอกสารลำดับที่ ๖๖

นิราศกวางตั้งของหลวงนายคักติ พ.ศ. ๒๓๒๔ : วรรณกรรม ประวัติศาสตร์ในบริบทความสัมพันธ์ไทย–จีนสมัยกรุงธนบุรี^๑

ศุภการ สิริไพศาล

๑. ความสำคัญของเอกสาร

วรรณกรรมเรื่อง“นิราศกวางตั้ง”หรือ“นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน”นี้ พระยามหานุภาพ(อัน)ขณะดำรงตำแหน่งเป็นหลวงนายคักติได้ประพันธ์ขึ้นเมื่อครั้งร่วมเดินทางเป็นคณะราชทูตไปเมืองจีนสมัยแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ.๒๓๒๔ คณะทูตชุดนี้ประกอบด้วยทูต ๒ คณะ^๒ คือคณะของพระยาสุนทรธรรมาธิราชทำหน้าที่อัญเชิญเครื่องราชบรรณาการและพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปถวายจักรพรรดิเฉียนหลงที่กรุงปักกิ่ง ส่วนคณะทูตอีกชุดมีพระยาศรีธรรมมาธิราชเป็นราชทูต ทำหน้าที่คุมเครื่องบรรณาการและพระราชสาส์นไปมอบแก่ข้าหลวงเมืองกวางตั้งและทำการค้าขายสินค้ารวมถึงซื้อสิ่งของจำเป็นตามรายการที่กำหนดไว้ คณะทูตทั้งหมดออกเดินทางพร้อมกันจาก

^๑ขอขอบพระคุณ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว.ศ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร รศ.เสมอ บุญมาที่กรุณาให้คำแนะนำและตรวจแก้ไขรายละเอียดงานวิจัย ขอขอบคุณคุณธิษณา วีระเกียรติสุนทรและนักวิจัยโครงการ๑๐๐เอกสารสำคัญทุกท่านที่ช่วยชี้แนะวิจารณ์ข้อบกพร่องและร่วมถกเถียงประเด็นทางประวัติศาสตร์ในงานวิจัยนี้

^๒คณะของพระยาสุนทรธรรมาธิราชเป็นคณะเรือ“กั่ง”หรือ“ก๊อง”ที่เดินทางต่อไปกรุงปักกิ่งเพื่อถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการส่วนคณะของพระยาศรีธรรมมาธิราชเป็นคณะเรือ“ฟู่กั่ง”เป็นเรือบรรทุกสิ่งของนอกบรรณาการทำหน้าที่ขายของและซื้อสินค้าในเมืองกวางตั้ง รายละเอียดเพิ่มเติมใน“พระราชสาส์นของสยามถึงข้าหลวงมณฑลกวางตุ้ง กว่างซี” ประพจน์ ศุภรัตน์เมธี (แปล)(เอกสารประวัติศาสตร์จีนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย–จีนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก)”ใน“ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์” วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ(กรุงเทพ: กองทุนดำเนิร เลอะกุลเพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒), ๑๒๕.

กรุงธนบุรีไปเมืองกวางตุ้งก่อนที่จะแยกย้ายกันไปปฏิบัติหน้าที่ โดยหลวงนายคักติเป็นคนะทูตที่ทำการค้าอยู่ในเมืองกวางตุ้ง ดังที่ได้ระบุจุดหมายปลายทางในนิราศไว้ว่า “ไปประเทศกวางตุ้งกรุงศรี”

ตลอดระยะเวลา ๓๓ วันของการเดินทางรวมทั้งช่วงที่พำนักอยู่ในเมืองกวางตุ้งอีก ๓ เดือนกว่า^๓ หลวงนายคักติ(อัน)ได้เขียนบันทึกการเดินทางและสิ่งที่พบเห็นต่างๆเป็นกลอนนิราศ^๔ ความยาว ๓๖๙ คำกลอนมีวรรณศิลป์ในการใช้คำและภาษาที่เรียบง่ายแต่สละสลวย มีสัมผัสอักษรอย่างกลอนในสมัยอยุธยา ทั้งยังมีบทบรรยายและพรรณนาละเอียดเด่นชัดโดยเฉพาะการเล่าเรื่องที่ใช้ต่างประเทศเป็นฉากหลังทำให้เนื้อเรื่องแปลกใหม่กว่าวรรณคดีไทยทั่วไปในสมัยนั้น

นิราศกวางตุ้งน่าจะเป็นวรรณคดีที่สำคัญเรื่องหนึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้นอกจากเนื้อหาที่แปลกใหม่แล้ว หลวงนายคักติผู้ประพันธ์ยังรับราชการสืบต่อมาแม้จะเปลี่ยนแผ่นดินจากกรุงธนบุรีเป็นราชวงศ์จักรีแล้ว โดยได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยามหานุภาพ” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และมีผลงานวรรณกรรมประเภทเพลงยาวอีกหลายเรื่อง^๕ นับเป็นกวีที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งในยุคสมัยนั้น

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายว่านิราศกวางตุ้ง เป็นวรรณกรรมเก่าแก่ที่มีอายุถึงสองร้อยกว่าปี แต่เพิ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ สมัยรัชกาลที่ ๖ หลังจากนั้นนิราศกวางตุ้งได้ถูกจัดพิมพ์เป็นหนังสือขึ้นอีก

^๓ ออกเดินทางจากกรุงธนบุรีวันอังคารเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๒๔ และกลับถึงกรุงเทพในฤดูใบไม้ผลิ ปี ๒๓๒๕ (ประมาณปลายเดือน เมษายน หลังการเปลี่ยนแผ่นดินแล้ว) รวมระยะเวลาทั้งสิ้น ๕ เดือนเศษ ส่วนคณะของทูตบรรณาการของพระยาสุนทรภักย์เดินทางกลับถึงกรุงเทพช่วงต้นปี ๒๓๒๖

^๔ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๕ ได้ให้ความหมายของคำว่า “วรรณคดีนิราศ” ไว้ว่า “เป็นหนังสือที่พรรณนาถึงการจากไปอยู่กันที่ต่างๆ มักแต่งเป็นบทกลอน” ลักษณะการแต่งนิราศยุคแรกส่วนใหญ่มีแก่นของเรื่องเป็นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกโศกเศร้าที่ต้องเดินทางพลัดพรากจากบ้านเมืองและนางอันเป็นที่รัก ในสมัยต่อๆ มาจึงได้เพิ่มบทบรรยายประสบการณ์การเดินทางและสิ่งที่ได้พบเห็นรอบตัวสลับกับการกล่าวถึงตัวนางเป็นบางส่วน ซึ่งถือเป็นลักษณะเฉพาะของงานเขียนประเภทนิราศ

^๕ เพลงยาวของพระยามหานุภาพ

หลายคราว ได้แก่ พ.ศ. ๒๔๙๘ พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ**สิบสองกวี**ของ พ.ณ ประมวญมารค ต่อมาในปี ๒๕๐๐ กองวรรณคดีประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร^๖ ได้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่โดยมีการตรวจสอบชำระภาษาเนื้อความและทำเชิงอรรถอธิบาย พ.ศ. ๒๕๐๓ กรมศิลปากรอนุญาตให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายฉลุมาส อักษรมัต โดยยึดถือจากต้นฉบับของกรมศิลปากร ในพ.ศ. ๒๕๐๕ ถูกจัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้ง โดยรวมอยู่ใน **จดหมายเหตุเรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน และ กายคฤหะหรือเรือนคือกาย**เป็นหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ หลวงศักรินทร์ภักดี(ใต้เห่า เตชะกำพุต) และฉบับปัจจุบัน พ.ศ.๒๕๕๑ สำนักพิมพ์ ศรีปัญญาพิมพ์รวมอยู่ใน**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายเหตุทัพรายวัน อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่นๆ**

แม้ว่าจะมีการจัดพิมพ์นิราศกว้างดั่งออกเผยแพร่หลายครั้ง รวมทั้งมีการอธิบายเนื้อหาและความสำคัญในทางวรรณกรรมที่ถือกันว่าเป็นนิราศเดินทางไกลไปต่างแดนเรื่องแรกของไทย^๗ แต่สังคมไทยได้รู้จักนิราศกว้างดั่งในนิยามจำกัดความแค่“เป็นบันทึกการเดินทางของทูตไทยไปเมืองจีนเพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการ”^๘โดยไม่ได้มีการศึกษาค้นคว้าหรือวิเคราะห์บริบทความรู้เพิ่มเติมอย่างจริงจังแต่อย่างใด ความรู้และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏในนิราศกว้างดั่งได้ถูกมองข้ามและขาดการพิเคราะห์พิจารณาอย่างถี่ถ้วน ทั้งที่เหตุการณ์ในช่วงเวลานั้นถือเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-

^๖ชื่อเรียกหน่วยงานในสมัยนั้น

^๗เป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการและสังคมทั่วไป กระทั่งเมื่อปี ๒๕๔๓ ปรีดี พิศภูมิวิถีได้พบเอกสารสมุดไทยดำเรื่อง“ต้นทางฝรั่งเศส”ที่แผนกเอกสารตะวันออกหอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เนื้อหาพรรณนาถึงการเดินทางไปฝรั่งเศสสมัยสมเด็จพระนารายณ์ของคณะทูตชุดออกพระวิสุทธสุนทรหรือที่รู้จักกันในนามของ “โกษาปาน” ซึ่งหากตรวจสอบอย่างแน่ชัดแล้วว่าเป็นเอกสารที่บันทึกขึ้นในสมัยอยุธยาจะถือว่าเป็น“นิราศเดินทางไกลไปต่างแดนเรื่องแรกของไทย”

^๘บรรเทา กิตติศักดิ์.**หนังสือเรียนภาษาไทย ท.๐๓๒ ประวัติวรรณคดีไทย**. (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๕), ๑๙

จีน ยุคปลายอยุธยา-ธนบุรี ถึงต้นรัตนโกสินทร์ ที่น่าเสียดายอย่างยิ่งคือบรรดานักประวัติศาสตร์ นักวรรณคดีและบุคคลทั่วไปต่างรู้จักและใช้ประโยชน์ความรู้จากวรรณกรรมประวัติศาสตร์อันทรงคุณค่าชิ้นนี้น้อยมาก มีงานวิชาการที่อ้างอิงและกล่าวถึงนิราศกวางตุ้งไว้บ้างได้แก่ บทความเกี่ยวกับการส่งทูตไปเมืองจีนของ **สุทธิศักดิ์ สุขสุวานนท์** บทความของต้วน ลี เซิงแปงโดยประพจน์ ศุภรัตน์เมธี (๒๕๒๖) เรื่อง **สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน** งานวิจัยระดับปริญญาเอกของสืบแสง พรหมบุญ (๒๕๒๕) เรื่อง **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. ๑๒๘๒-๑๘๕๓** สารสิน วีระผล (๒๕๔๘) เรื่อง **จิ้มก้องและกำไร การค้าไทย-จีน ๒๑๙๕-๒๓๙๖** ซึ่งงานทุกชิ้นที่กล่าวมานี้ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายในการศึกษานิราศกวางตุ้งโดยตรง แต่ได้ใช้นิราศกวางตุ้งเป็นหลักฐานหนึ่งในการอ้างอิงถึงความสัมพันธ์ไทย-จีนที่เกิดขึ้นในอดีต จึงน่าแปลกใจอย่างยิ่งที่เอกสารชิ้นนี้ได้ถูกมองข้ามโดยไม่มีนักวิชาการคนใดได้ศึกษาโดยตรงทั้งในด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดี

ความสำคัญของนิราศกวางตุ้งประการแรกที่ควรกล่าวถึง คือ คุณค่ามหาศาลสำหรับนักประวัติศาสตร์ผู้สนใจ “บริบทความสัมพันธ์ไทย-จีน” เพราะวรรณกรรมเรื่องนี้เป็นจดหมายเหตุการเดินทางไกลจากกรุงธนบุรีสู่เมืองกวางตุ้งที่ยืนยันถึงความต่อเนื่องของความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยกับจีนสมัยโบราณ และเป็นคลังข้อมูลสำหรับรายละเอียดแบบแผน ธรรมเนียมและพิธีการทางการทูต ทศนคติมุมมองที่มีต่อกันของชนชั้นปกครองฝ่ายไทยและจีน รวมทั้งความเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการติดต่อสัมพันธ์กับจีนใน “ระบบบรรณาการ” ที่ดำเนินมาหลายร้อยปีตลอดช่วงเวลาประวัติศาสตร์ไทย ถือเป็นคู่มือการทูตที่สำคัญสำหรับการทำความเข้าใจบริบทสัมพันธ์ไทย-จีนที่มีรากเหง้าพื้นฐานยาวนานจากอดีต

ประการที่สอง นิราศกวางตั้งเป็นบันทึกภูมิ-ประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่มองผ่านสายตาของคนไทยที่ได้พบเห็นเมืองจีนในช่วงเวลาที่รุ่งเรืองและสงบสุขที่สุดยุคหนึ่ง^๙ ตลอดเวลาการเดินทางรวมทั้งช่วงที่พำนักอยู่ในเมืองกวางตั้งเป็นเวลาหลายเดือน หลวงนายคักได้บันทึกสิ่งที่พบเห็นทั้งสภาพการเดินทาง สภาพภูมิประเทศภูมิอากาศ พิธีกรรมความเชื่อ บ้านเมือง ผู้คน วิถีชีวิต สภาพเศรษฐกิจและสังคมของชาวจีนในเมืองกวางตั้งอย่างละเอียดพอสังเขป ซึ่งบันทึกส่วนตัวที่ฉายภาพบ้านเมืองและสะท้อนวิถีชีวิตชาวบ้านดังกล่าวนี้ไม่สามารถพบเห็นได้จากเอกสารทางการของฝ่ายไทยและจีนซึ่งมุ่งเน้นแต่เรื่องราวการงานเมืองเป็นหลัก นิราศกวางตั้งจึงเป็นประวัติศาสตร์สังคมที่สะท้อนภาพเมืองจีนช่วงปลายศตวรรษที่ ๑๘ ได้เป็นอย่างดี

ประการสุดท้าย คุณค่าทางวรรณกรรมในฐานะวรรณคดีนิราศเดินทางไกลเรื่องแรกและบรรยายโดยใช้ฉากต่างประเทศเป็นเรื่องแรกในวรรณคดีไทย^{๑๐} ความตื่นเตนและประสบการณ์แปลกใหม่ของกวีทำให้นิราศเรื่องนี้เต็มเปี่ยมไปด้วยชีวิตชีวาและจินตนาการ มีวรรณศิลป์ในการใช้คำและภาษาที่เรียบง่ายแต่สละสลวย บทบรรยายและพรรณนาละเอียดเด่นชัด มีสัมผัสอักษรอย่างกลอนในสมัยอยุธยา ที่โดดเด่นสุดคือบทร่ำพึงถึงหญิงสาวชาวจีนที่แสดงความละเอียดอ่อนซึ่งปลูกเร้าอารมณ์ได้อย่างละเมียดละไมแต่ไร้ความหยาบโผน

^๙ ยุคคัง-เฉียน (พ.ศ.๒๒๐๕-๒๓๓๔) ระยะเวลากว่า ๑๓๐ ปี ตั้งแต่รัชสมัยจักรพรรดิคังซี (พ.ศ.๒๒๐๕-๒๒๖๕) จักรพรรดิหยงเจิ้น (พ.ศ.๒๒๖๕-๒๒๗๔) และจักรพรรดิเฉียนหลง (พ.ศ.๒๒๗๔-๒๓๓๔) ถือเป็นช่วงเวลาที่เจริญรุ่งเรืองสูงสุดของจีนสมัยราชวงศ์ชิง หลังจากนั้นจีนจะเผชิญกับภัยคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมและความไม่สงบจากกลุ่มกบฏต่างๆ ที่มุ่งโค่นล้มราชวงศ์ชิง

^{๑๐} ในความเห็นของผู้วิจัย นิราศกวางตั้งเป็นนิราศเดินทางไกลไปต่างแดนที่หลงเหลืออยู่เพียงเรื่องเดียว แต่อาจไม่นิราศเรื่องแรกที่กล่าวถึงการเดินทางไปต่างแดน ทั้งนี้เป็นที่ทราบกันดีว่าไทยมีการติดต่อค้าขายกับต่างชาติมาเป็นเวลานานแล้วตั้งแต่อ่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา มีการส่งคณะทูตและพ่อค้าออกไปต่างแดนหลายชุดหลายคราวซึ่งน่าจะได้มีการบันทึกพรรณนาการเดินทางในรูปแบบกลอนนิราศซึ่งเป็นขนบนิยมของยุคสมัยไว้บ้าง แต่ไม่ปรากฏเอกสารหลงเหลือสืบทอดมา จึงทำให้นิราศกวางตั้งกลายเป็นนิราศเดินทางไกลไปต่างแดนเรื่องแรกโดยปริยาย

ถ้อยคำที่ร้อยเรียงขึ้นจึงทำให้ผู้อ่านสัมผัสอารมณ์ส่วนลึกของกวีได้อีกด้วย ความพิเศษอีกประการที่แตกต่างไปจากนิราศเรื่องอื่นๆ คือไม่ปรากฏบทพรรณนาที่คร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักไว้เลย^{๑๑}

ความสำคัญดังที่กล่าวมาข้างต้น งานวิจัยนี้จึงต้องการศึกษาเนื้อหาและบริบทของนิราศกวางตุ้งในมิติประวัติศาสตร์ โดยวิเคราะห์ตีความร่วมกับหลักฐานสำคัญร่วมสมัยที่มีความน่าเชื่อถือ อาทิ จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง (ชิงสื่อลู่) พระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี รวมทั้งเอกสารสำคัญอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อเทียบเคียงสอบทานความถูกต้องและอธิบายเหตุการณ์ต่างๆ ที่นิราศบันทึกไว้ รวมถึงการขยายความบริบทประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-จีนอย่างละเอียด และนำเสนออรรถรสด้านวรรณศิลป์ที่หลากหลาย ถือเป็นงานวิจัยวรรณกรรมจากแง่มุมประวัติศาสตร์โดยเน้นสภาพแวดล้อมของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในอดีต

สำหรับชื่อนิราศที่ปรากฏสองข้อความคู่กันมาตลอดนั้น ในงานวิจัยนี้จะใช้ “นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักติ” เพราะสอดคล้องกับเหตุการณ์ในเมืองกวางตุ้งที่ผู้ประพันธ์กล่าวถึงเป็นหลัก และขณะที่แตงนิราศเรื่องนี้หลวงนายคักติ(อัน)ยังมิได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยา” ในราชทินนาม “พระยามหาอนุภาพ” แต่อย่างใด

^{๑๑} วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบายความหมาย “นิราศ” ไว้ว่า เป็นคำบาลี-สันสกฤต (นิร+อค) แปลว่า ไม่มีที่อยู่ หรือพลัดพรากจากที่อยู่ คำนี้นำมาใช้เรียกวรรณกรรมที่กวีเขียนขึ้นเมื่อต้องออกจากเรือนไปด้วยธุระกังวลต่างๆ จุดประสงค์ไม่ใช่เป็นเพียงแค่ฆ่าเวลาที่ต้องเดินทางนานๆ หากยังเป็นโอกาสให้ชนชั้นผู้ดีและกวีได้แสดงความสารถในเชิงกลอนและวรรณศิลป์ โดยเฉพาะการพรรณนาอันละเอียดอ่อนและลึกซึ้งผ่านถ้อยคำและจังหวะลีลาของกระบวนกลอน จนทำให้ผู้อ่านไม่เพียงเห็นภาพพจน์ แต่สามารถเข้าถึงและสัมผัสอารมณ์ละเอียดละไมที่กวีพยายามสื่อออกมา คำว่า นิราศ ในทางรูปธรรมแปลอย่างชัดเจนว่า พลัดพรากจากเรือนไป แต่ในทางนามธรรม หมายถึงการพลัดพรากจาก “แม่ศรีเรือน” หรือนางที่รักไปเพราะฉะนั้น นิราศจึงเป็นเอกลักษณ์ของจารีตวรรณกรรมไทย ในการยกนางที่รักให้เป็นศูนย์กลางของเรื่องโดยใช้นามสถานที่ต่างๆ เป็นบริบทที่ทำให้ภาพของนางที่รักกลับมาปรากฏเพื่อเตือนให้กวีได้ใช้ถ้อยคำสื่อถึงความรัก ความคิดถึง ความทุกข์ทรมานที่จากมาและความหวังที่จะได้กลับไปพบกลับนางที่รักอีก วินัย พงศ์ศรีเพียร. **กำสรวลสมุทร สูดยอดกำสรวลศิลป์**. (กรุงเทพฯ: คักติโสภาการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๖-๗.

๒. “หลวงนายศักดิ์”ผู้ประพันธ์นิราศกวางดั่ง

เมื่อคราวหอพระสมุดวชิรญาณได้จัดพิมพ์นิราศกวางดั่ง พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้อธิบายประวัติผู้แต่งไว้ว่า “...คราวนั้นพระยามหานุภาพ จะเป็นตำแหน่งใดอยู่หาทราบไม่ ได้ไปในคณะทูตด้วย ได้แต่งกลอนนิราศเรื่องนี้ไว้ เรียกว่านิราศเมืองกวางดั่ง...” นับแต่นั้นเป็นต้นมาสังคมไทยได้รับรู้และถ่ายทอดต่อกันมาว่าพระยามหานุภาพ (อ้น) คือผู้แต่งนิราศกวางดั่งหรือนิราศพระยามหานุภาพ แต่ตำแหน่งพระยามหานุภาพนี้เป็นบรรดาศักดิ์ที่เพิ่งได้รับการแต่งตั้งในสมัยรัชกาลที่ ๑ หลังจากที่นายอ้นเดินทางกลับจากเมืองกวางดั่งแล้ว ดังนั้นปริศนาลำคัญที่จำเป็นต้องสืบค้นและนำเสนอในงานวิจัยเรื่องนี้ คือ ใครคือนายอ้น? หรือนายอ้นที่ได้ร่วมเดินทางเป็นคณะทูตไปเมืองจีนสมัยกรุงธนบุรีคือขุนนางตำแหน่งใด? การรับรู้ประวัติศาสตร์ส่วนที่ขาดหายไปนี้จึงเป็นการเติมเต็มความรู้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นทั้งในทางประวัติศาสตร์และวรรณคดี

เอกสารสำคัญ ๒ ฉบับ คือพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่มีไปถึงจักรพรรดิจีนและพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงข้าหลวงเมืองกวางดั่ง ได้ระบุชื่อตำแหน่งขุนนางหลักที่เป็นคณะราชทูตร่วมเดินทางไปเมืองจีน พ.ศ. ๒๓๒๔ ประกอบด้วย

พระยาสุนทรภักย์ ^{๑๒}	ตำแหน่งราชทูต
หลวงพิไชยเสน่หา	ตำแหน่งอุปทูต
หลวงพจนามิมล	ตำแหน่งตรีทูต
ขุนพจนามิจิตร	ตำแหน่งท่องส์
หมื่นพินิธวาจา	ตำแหน่งบันสือ

ขุนนางชุดนี้เป็นคณะทูตที่เดินทางต่อจากเมืองกวางดั่งไปถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการที่กรุงปักกิ่ง ส่วนขุนนางอีกชุดที่ทำหน้าที่ค้าขาย

^{๑๒}ถึงแก่กรรมวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ขณะปฏิบัติหน้าที่ราชทูตอยู่ที่กรุงปักกิ่ง หลวงพิไชยเสน่หาจึงทำหน้าที่หัวหน้าคณะแทน

ในเมืองกวางตุ้ง ปรากฏชื่อในพระราชสาส์นถึงข้าหลวงเมืองกวางตุ้ง
ประกอบด้วย

เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช^{๑๓} ตำแหน่งหัวหน้าคณะ

พระยาราชสุภาวดี ไม่ปรากฏตำแหน่ง

หลวงราชมนตรี ไม่ปรากฏตำแหน่ง

หลวงศรียศ ไม่ปรากฏตำแหน่ง

หลวงนายฤทธิ^{๑๔} ไม่ปรากฏตำแหน่ง

หลวงนายคักติ^{๑๕} ไม่ปรากฏตำแหน่ง

หลวงราไชย^{๑๖} ไม่ปรากฏตำแหน่ง

ในบรรดารายชื่อขุนนางทั้งหมดที่ปรากฏอยู่ในเอกสารนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐาน
ว่านายอันผู้แต่งนิราศกวางตุ้งเป็นคณะทูตชุดที่ทำการค้าขายในเมืองกวางตุ้งและ
ไม่ได้เดินทางไปกรุงปักกิ่ง ข้อที่ยืนยันสมมุติฐานนี้ คือ เนื้อความในนิราศที่ระบุ
ไว้ในโคลงวรรคที่ห้า ระบุถึงจุดหมายปลายทางว่า “ไปประเทศกวางตุ้งกรุงศรี”
ส่วนเนื้อความโดยรวมในนิราศก็กล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์ต่างๆในเมืองกวางตุ้ง
เท่านั้น นอกจากนี้ยังมีบทพรรณนาคิดถึงอาลัยที่จำต้องแยกจากคณะทูตอีกชุดที่
ต้องเดินทางไปกรุงปักกิ่ง ดังความว่า

“...ขึ้นนครราชคฤห์คราวดี อันโดยทางที่จะไปนั้นไฉนมาส จึงถึงราชปักกิ่ง
กรุงศรี ฝ่ายทูตเขาจะไปเห็นได้ดี เพราะรู้ลี้บาทคัมคูลุมไป...แต่นับวารคอย
เศร้าทุกเช้าเย็น อันเหล่าไทยที่ได้ไปเป็นเพื่อยาก ข้ามทะเลลำบากนั้นแสน
เข็ญ แต่ตรากน้ำตร้าฝนแล้วทนเย็น จะนั่งนอนแต่เขม้นไม่เว้นวาง อันที่ท่าน

^{๑๓} หมายความว่าเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีระบุว่าเป็น“ผู้เฒ่า”(เฒ่าแก่)ทำหน้าที่ผู้
ขอติดาพระเจ้ากรุงจีน

^{๑๔} หมายความว่าเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีระบุว่าเป็น“ราชทูต”

^{๑๕} หมายความว่าเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีระบุว่าเป็น“ราชทูต”

^{๑๖} ไม่ปรากฏชื่อในพระราชสาส์นแต่มีชื่อระบุอยู่ในนิราศกวางตุ้ง

สี่ลำภาหลวง นั้นพุ่มพวงสารพัดไม้ขัดขวาง จะแสนยากอยู่แต่เหล่าที่เข้า
ระวาง ปีมปางจะไม่เห็นว่าเป็นกาย...”

เมื่อพิจารณารายชื่อคณะทูตชุดที่ทำการค้าในเมืองกวางตุ้ง ทั้งเจ้าพระยา
ศรีธรรมมาธิราชและพระยาราชสุภาวดี ย่อมไม่ใช่ผู้แต่งนิราศกวางตุ้งอย่างแน่นอน
เพราะภายหลังนายอันผู้แต่งนิราศกวางตุ้งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น
“พระยา” ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ส่วน “หลวงนายฤทธิ” ก็เป็นที่ทราบโดยทั่วกันว่าเป็น
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณ์เรศวร “หลวงราชไชย” คือบุคคล
ที่ถูกกล่าวตำหนิติเตียนในนิราศ ซึ่งย่อมมิใช่วิสัยของผู้ประพันธ์ที่จะตำหนิติเตียน
ตนเอง จึงเหลือเพียงหลวงศรียศ หลวงราชมนตรีและหลวงนายคักดิเท่านั้น
เหตุผลที่เป็นไปได้มากที่สุดว่าพระยามหานุภาพ(อัน)น่าจะเป็นหลวงนายคักดิ
ไม่สามารถเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยอื่นๆที่ไม่ปรากฏชื่อแต่อาจจะร่วมเดินทางไปด้วย
เนื่องจากลักษณะความรู้และภาษาที่ใช้ในการประพันธ์นิราศที่ต้องเป็นผู้มีความ
เข้าใจเรื่องธรรมเนียมกฎเกณฑ์ในวังหลวงเป็นอย่างดี การพรรณนาที่ให้
รายละเอียดของพิธีเสด็จออกท้องพระโรงเพื่อจารึกพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ
ทองคำ และการจัดเตรียมเครื่องราชบรรณาการต่างๆซึ่งเป็นพิธีหลวงหน้า
พระที่นั่ง ผู้ประพันธ์ยังได้พรรณนาถึงพระสุรเสียงตรัสว่าราชการ รวมทั้งกล่าวถึง
พระพักตร์ที่ทรงพระสรวลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขณะเสด็จออก
ท้องพระโรง ความสามารถในการให้รายละเอียดในพระราชพิธีหลวงนี้ย่อมแสดง
ว่าผู้ประพันธ์นิราศต้องเป็นขุนนางศักดินาชั้นยศที่บรรดาศักดิ์ไม่ต่ำกว่า “หลวง”
จึงสามารถเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดในท้องพระโรงได้ และอาจมีตำแหน่งเป็น
“มหาดเล็ก” รับใช้เบื้องพระยุคลบาทอย่างใกล้ชิดและมีความจงรักภักดีอย่างยิ่ง
เห็นได้จากบทพรรณนาหลายตอนในนิราศกวางตุ้งที่สรรเสริญยกพระเกียรติและ
แสดงความภักดีอย่างสูงสุดรวมทั้งขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ในยามตกทุกข์ได้ยาก

ข้อสังเกตอีกประการคือการพรรณนาเปรียบเปรยในนิราศว่า “ให้ไปรบทัพ
จับศึกยังง่ายกว่าให้มาทำการค้าขาย” ย่อมแสดงว่าผู้ประพันธ์ได้เคยร่วมออกศึก
หรือทำราชการสงครามมาแล้ว ขุนนางตำแหน่งหลวงคนสำคัญที่เคยมีประวัติทำ
ราชการสงครามในสมัยกรุงธนบุรีคือ หลวงนายคักดิ(หมุด)ซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่

ปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราชและต่อมาได้รับการโปรดเกล้าฯเลื่อนขึ้นเป็น “เจ้าพระยาจักรีคนแรกในสมัยกรุงธนบุรี”^{๑๗} ตำแหน่งหลวงนายคักติจึงไม่ได้ทำหน้าที่มหาดเล็กเพียงอย่างเดียว แต่ทำหน้าที่อื่นตามที่ได้รับมอบหมายด้วย นอกจากนี้ยังมีหลักฐานชิ้นสำคัญที่สรุปว่าหลวงนายคักติคือผู้แต่งนิราศกวางตั้ง คือ พระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ทรงมีไปถึงข้าหลวงมณฑลกวางตั้งกวางซี ค.ศ. ๑๗๘๒ หรือ พ.ศ. ๒๓๒๕ (ต่อไปนี้จะใช้ย่อว่า ๑๗๘๒/๒๓๒๕) ที่แจ้งให้ฝ่ายจีนทราบถึงการปลดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ในกรุงเทพ โดยในพระราชสาส์นตอนหนึ่งได้กล่าวอ้างถึงคณะทูตชุดทำการค้าที่ได้เดินทางกลับมาถึงกรุงเทพแล้ว มีการระบุชื่อ “นายคักติ อัน มหาดเล็ก” หรือ “ไห่ซงไห่ฮวน หม่าเห่อสี” ผู้คุมเครื่องบรรณาการไปเมืองกวางตั้งสมัยกรุงธนบุรี^{๑๘} ในปีเดียวกันได้มีการแต่งตั้งขุนนางใหญ่หลายตำแหน่งรวมถึงตำแหน่ง “นายคักติมหาดเล็ก” แสดงว่าหลวงนายคักติคนเดิมได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นหรือไม่ได้รับราชการในตำแหน่งดังกล่าวแล้ว ส่วนหลวงศรียศ หลวงราชมนตรีนั้นไม่ปรากฏชื่ออยู่ในบัญชีการแต่งตั้งขุนนางสมัยรัชกาลที่ ๑ และเอกสารอื่นๆ^{๑๙}

^{๑๗} เจ้าพระยาจักรี (หมุด) หรือ เจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์เป็นเจ้าพระยาจักรีคนแรกในแผ่นดินกรุงธนบุรี คนทั้งหลายมักเรียกกันว่า “เจ้าพระจักรีแขก” เป็นบิดาของพระยาอมราช (หมัด) หรือจ้อยและพระยาราชวังสัน(หวัง) เป็นทหารเอกคนสำคัญคนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ชาตินักเดินเรือเดิมของเจ้าพระยาจักรี(หมุด)เป็นมุสลิมมีชื่อจริงว่า “มะหะหมุด” (มะฮฺมุด) เป็นบุตรขุนลักษมณา(บุญยัง) เชื้อสายสกุลตานสุลัยมานและหม่อมดาวเกิดราว พ.ศ. ๒๒๗๐ สมัยกรุงศรีอยุธยา ได้ถวายตัวรับราชการเป็นมหาดเล็กของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร (พระเจ้าเอกทัศ) ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พระเจ้าเอกทัศ) ได้สวรรคตเป็นหลวงนายคักติคนแรกหรือเรียกกันโดยทั่วไปว่า “หลวงนายคักติ”

^{๑๘} “พระราชสาส์นของสยามถึงข้าหลวงมณฑลกวางตั้งกวางซี” ประพฤทธิ ศุภรัตน์เมธิ (แปล) (เอกสารประวัติศาสตร์จีนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-จีนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ใน “ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์” วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ (กรุงเทพ: กองทุนดำเนียร เลขะกุลเพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒), ๑๒๕-๑๒๖.

^{๑๙} **จดหมายเหตุ. ๑ จศ. ๑๑๗/๑** เรื่องแต่งตั้งข้าราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า กรมเมือง กรมวัง ตำแหน่งเสนาบดีรัชกาลที่ ๑ (เอกสารคัดลอกด้วยลายมือ)

การเลื่อนตำแหน่งของหลวงนายคักดิสอดรับกับการแต่งตั้งพระยามหานุภาพ(อัน) ในสมัยรัชกาลที่๑ จากข้อมูลและบริบทประวัติศาสตร์ทั้งหมดจึงสรุปได้ว่าหลวงนายคักดิ คือ พระยามหานุภาพ(อัน)ผู้แตงนิราศกวางตั้ง

๓. สารัตถวิพากษ์

นิราศกวางตั้งเป็นบันทึกการเดินทางและบันทึกเหตุการณ์ที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัวที่หลากหลาย ทั้งนี้สามารถแบ่งเนื้อหาออกได้เป็น ๔ ส่วนสำคัญ คือ

ตอนที่ ๑ กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการแตงนิราศ ชมการจัดขบวนเรือคณะทูต เครื่องราชบรรณาการ พระราชสาส์น ความอาลัยบ้านเมือง

ตอนที่ ๒ กล่าวถึงการเดินทางผ่านสถานที่สำคัญต่างๆ จากปากน้ำ ผ่านเขาสามยอก เมืองพุทไธมาส เมืองป่าสัก เมืองญวน จนถึงเกาะมาเก๊าและปากแม่น้ำจูเจียงเข้าสู่เมืองกวางตั้งรวมเวลา ๓๓ วัน

ตอนที่ ๓ กล่าวชมเมืองกวางตั้งและประเพณีของจีน

ตอนที่ ๔ กล่าวถึงการค้าขาย การเดินทางกลับและขอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในฐานะบันทึกการเดินทางไปเมืองจีนสมัยกรุงธนบุรีเพียงฉบับเดียวที่หลงเหลืออยู่ นิราศกวางตั้งจึงนับเป็นเอกสารที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะนิราศกวางตั้งได้ให้รายละเอียดการเดินทางและสิ่งต่างๆที่ผู้ประพันธ์ได้พบเห็นมากมายนับตั้งแต่เริ่มต้นเดินทางออกจากกรุงธนบุรีจนไปพำนักอยู่ในเมืองกวางตั้งเป็นเวลาหลายเดือน รายละเอียดดังกล่าวนี้ถือเป็นการเติมเต็มภาพความเข้าใจเมืองจีนสมัยต้นราชวงศ์ชิงในสายตาคนไทยที่สมบูรณ์และเป็นพื้นฐานของการศึกษาทำความเข้าใจบริบทความสัมพันธ์ไทย-จีนที่เกิดขึ้นตั้งแต่ในยุคอดีต ในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์นิราศกวางตั้งได้ให้ข้อมูลที่สำคัญ ดังนี้

๓.๑ บริบทความสัมพันธ์ไทย-จีนสมัยกรุงธนบุรี

นิราศกวางตุ้งเป็นหลักฐานยืนยันถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทย-จีนในระบบ
บรรณาการที่ดำเนินต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ความสัมพันธ์ดังกล่าว
นี้ได้หยุดชะงักไปช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา อันเนื่องมาจากศึกสงครามที่เกิดขึ้น
ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอู่หม่มพรตถึงสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ อย่างไรก็ตาม
ก็ตามแม้ว่าทางกรุงศรีอยุธยาจะไม่ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการแบบเป็นทางการ
ไปเมืองจีนเป็นเวลาหลายปี^{๒๐} แต่ฝ่ายจีนได้ติดตามข่าวสารเกี่ยวกับอยุธยาโดย
ตลอด ทั้งนี้เนื่องจากจีนกำลังทำศึกกับพม่าตามแนวชายแดนมณฑลยูนนาน จึง
ทำให้จีนต้องติดตามสถานการณ์ในภูมิภาคนี้อย่างใกล้ชิด โดยปรากฏหนังสือสั่ง
การจากราชสำนักจีนให้ข้าหลวงมณฑลกวางตุ้ง-กวางซีมีหนังสือแจ้งเข้ามาที่
อยุธยาในการสืบข่าวและจับกุมเชลยศึกพม่าที่อาจจะหลบหนีเข้ามาในเขตแดน
ของอยุธยา ครั้นเมื่อจีนทราบข่าวกรุงอยุธยาเสียแก่พม่าแล้วก็ยังสั่งการให้ขุนนางที่
เมืองกวางตุ้งและเจ้าเมืองพุทไธมาศติดตามข่าวสารความเป็นไปของสยามรวมทั้ง
ให้เขียนแผนที่ภูมิประเทศจากสยามไปพม่าทั้งทางบกทางน้ำส่งกลับไปให้จีนอีก
ด้วย^{๒๑} จักรพรรดิเฉียนหลงยังมีพระราชโองการดำหนิการทำงานของข้าหลวง
มณฑลกวางตุ้งที่ได้รับมอบหมายให้สืบข่าวเกี่ยวกับสยาม แต่ได้ทำงานล่าช้าไม่
เป็นที่พอพระทัย^{๒๒} แสดงให้เห็นถึงความสนใจของราชสำนักจีนที่มีต่อภูมิภาคแห่ง
นี้เป็นอย่างยิ่ง

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบดาภิเษกแล้วพระองค์ทรงพยายาม
ติดต่อกับจีนในระบบบรรณาการอีกครั้งโดยปรากฏหลักฐานการส่งพระราชสาส์น
และเครื่องราชบรรณาการไปเมืองกวางตุ้งเพื่อขอพระราชทานอนุญาตเดินทางไป
เข้าเฝ้าจักรพรรดิจีนที่กรุงปักกิ่ง ๒ ครั้ง ในปี ๑๓๖๘/๒๓๑๑ และอีกครั้งในปี

^{๒๐} สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ส่งคณะทูตไปเมืองกวางตุ้ง ๓ ครั้ง ในปี ค.ศ. ๑๓๖๒ ,
๑๓๖๕ และ ๑๓๖๖ รายละเอียดเพิ่มเติม สืบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบ
บรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. ๑๒๘๒-๑๘๕๓.** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕), ๑๑๖

^{๒๑} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสี่อู่) “เกาจงสี่อู่” บรรพ ๑๔๑ หน้า ๒-๓.

^{๒๒} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสี่อู่) “เกาจงสี่อู่” บรรพ ๑๖๔ หน้า ๒-๕.

๑๓/๓/๑/๒๓๑๔ แต่ฝ่ายจีนปฏิเสธที่จะพระราชทานตราตั้งและยังไม่ให้การรับรอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งนี้จีนยังคงเชื่อข้อมูลจากม่อซือหลิน^{๒๓} เจ้าเมืองพุทไธ มาศ^{๒๔} ที่ว่า“พระยากำแพงเพชร(กันเอินซือ)ชาติกำเนิดเป็นคนต่ำต้อย ทำผิดทำนองคลองธรรมคิดตั้งตัวเป็นใหญ่ ไม่อุปถัมภ์ค้ำชูเชื้อสายราชวงศ์เดิมที่ยังเหลืออยู่” อย่างไรก็ตามแม้ว่าราชสำนักจีนยังไม่ให้การรับรองสถานะของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ก็ปรากฏหลักฐานว่าสำเภาสินค้าของเอกชนยังคงได้รับอนุญาตให้ค้าขายสินค้าได้ตามปกติ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เพียรพยายามติดต่อกับจีนอีกหลายครั้งรวมถึงการวาดแผนที่เส้นทางจากกรุงธนบุรีถึงเมืองอังวะส่งไปให้ราชสำนักจีน^{๒๕} ท่าทีของจีนได้เริ่มเปลี่ยนไปโดยจีนไม่สามารถปฏิเสธถึงอำนาจอันสมบูรณ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและความอ่อนแอของก๊กต่างๆที่ถูกรุกรานจนผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร ดังเห็นได้จากชื่อเรียกพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เปลี่ยนไปในเชิงให้การยอมรับมากขึ้นจาก“กันเอินซือ”^{๒๖} เป็น“ฟิหย่าซิน”^{๒๗} และ“เจิ้งเจา”^{๒๘} สถานะความเป็นผู้นำที่เด่นชัดนี้ได้ทำให้พ่อค้าจีนและขุนนางจีนที่เมืองกวางตุ้งให้ความเห็นที่เป็นผลดีกับฝ่ายไทย ดังมีบันทึกปรากฏในจดหมายเหตุนครราชวงศ์ชิง ที่กล่าวถึงความเห็นของจุนจีต้า เณรอุปราชกวางตุ้งที่ส่งสารตอบกลับมายังกรุงธนบุรี ความว่า

^{๒๓} ญวนเรียก“มักเทียนตู”ตรงกับภาษาจีนว่า “ม่อเทียนซือ”เป็นขุนนางฝ่ายไทยชื่อ“พระยาราชาเศรษฐี”แต่มักใช้นามว่า “ม่อซือหลิน”ในการติดต่อกับจีน ภายหลังถูกจับมากักขังไว้ที่กรุงธนบุรีและถูกบังคับให้กระทำอัตวินิบาตกรรม รายละเอียดเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์.

การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.(กรุงเทพฯ:มติชน,๒๕๔๓)

^{๒๔} เป็นเมืองประเทศราชตั้งแต่สมัยอยุธยา ปัจจุบันคือเมืองฮาเตียนในเวียดนาม

^{๒๕} แผนที่ฉบับนี้คงวาดขึ้นและส่งไปให้จีนช่วงปี ๒๓๑๔-๒๓๒๐ ซึ่งเป็นช่วงที่จีนยังมีปัญหากับพม่าบริเวณชายแดนญวนนาน และไม่ได้ส่งไปในคราวเดียวกับคณะทูตที่ไปเมืองจีน พ.ศ. ๒๓๒๔ เพราะไม่ปรากฏในบัญชีรายการสิ่งของในเอกสารของฝ่ายไทยและจีน ปัจจุบันแผนที่ฉบับจริงถูกจัดเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์พระราชวัง กรุงไทเป (ไท่เป) ไต้หวัน

^{๒๖} จีนเรียก“พระยากำแพงเพชร”ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๑๓

^{๒๗} จีนเรียก“พระยาสิน”ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๓-๒๓๑๕

^{๒๘} ปรากฏในเอกสารจีนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๕ เป็นต้นมา

“ทางฝ่ายเราได้อ่านสาส์นที่ท่านส่งมาแล้ว ตามที่เขียนหัวเคยถวายเครื่อง
ราชบรรณาการมาทูลรัชกาลนั้น นับตั้งแต่ถูกพม่าทรรชนย่ำยีปีทา ราชสกุล
เจ้าก็ขาดรัชทายาท จึงได้ละเว้นเครื่องราชบรรณาการไปพักหนึ่ง บัดนี้
บรรดาขุนนางอำมาตย์และอาณาประชาราษฎร์ต่างยกย่องให้ท่านเป็นใหญ่
ในแผ่นดินและได้แต่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายตามธรรมเนียม ฝ่าย
เราเห็นว่าท่านมีความเคารพบนอบและจงรักภักดีต่อองค์พระจักรพรรดิ
ซึ่งได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบแล้ว หากพระองค์ทรงเห็น
ความจงรักภักดีของท่านก็คงจะมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดให้ท่านถวาย
เครื่องราชบรรณาการเป็นการพิเศษ ทางฝ่ายเราก็จะจัดเจ้าหน้าที่พาขุน
นางของประเทศท่านเข้าเมืองหลวงมาเข้าเฝ้า...”^{๒๙}

ตั้งแต่ปี ๑๓/๓/๘/๒๓๒๑ เป็นต้นมา จีนให้การยอมรับสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน เพราะเห็นว่าคุณไม่สามารถสนับสนุนเชื้อพระวงศ์
เดิมให้กลับขึ้นครองราชย์ได้อีกทั้งที่เวลาผ่านมานานแล้ว ทั้งเพราะความพยายาม
หลายครั้งหลายหนที่แสดงถึงความนอบน้อมจริงใจของฝ่ายไทย ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระ
เจ้ากรุงธนบุรีทรงแจ้งแก่ทางฝ่ายจีนว่าจะส่งคณะทูตและเครื่อง
ราชบรรณาการมาเจริญพระราชไมตรีกับจีนในปี ๑๓/๘/๑/๒๓๒๔ จักรพรรดิ
เขียนลงจึงมีพระราชานุญาตให้เดินทางเข้ามาได้^{๓๐} แต่ไทยต้องปฏิบัติตามแบบ
แผนธรรมเนียมการทูตจีน คือ ต้องส่งเรือนำเข้ามาที่เมืองกวางตุ้งเพื่อแจ้งการ
เดินทาง จากนั้นจึงเป็นเรือทูตที่นำพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามา
หยุดรอที่เมืองกวางตุ้ง เพื่อให้ข้าหลวงเมืองกวางตุ้งมีหนังสือแจ้งไปยังกรุงปักกิ่ง
เพื่อทรงมีพระราชานุญาต เมื่อได้รับอนุญาตแล้วคณะทูตจึงจะเดินทางต่อไปกรุง
ปักกิ่งเพื่อเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นแด่พระเจ้ากรุงจีน สิ่งของนอกบัญชี
บรรณาการหลักและบัญชีบรรณาการรองที่นำเข้ามาจะต้องหยุดรออยู่ที่เมือง
กวางตุ้งเพื่อให้จักรพรรดิจีนมีพระราชวินิจฉัย^{๓๑} ซึ่งจะมีขุนนางอีกชุดทำหน้าที่

^{๒๙} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่) “เกาจงสื่อลู่” บรรพ ๑๑๓๗ หน้า ๑๖-๑๙.

^{๓๐} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่) “เกาจงสื่อลู่” บรรพ ๑๑๔๙ หน้า ๑๒.

^{๓๑} สิ่งของตามบัญชีบรรณาการหลักนำขึ้นถวายองค์จักรพรรดิ บรรณาการรองถวายแต่
ฝ่ายใน ส่วนสิ่งของนอกบัญชีจะมีพระราชวินิจฉัยเป็นคราวๆไป

ค้าขายซื้อสินค้าอยู่ที่เมืองกวางตุ้งและจะเดินทางกลับก่อนคณะทูตชุดที่ถวายพระราชสาส์น การส่งคณะทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการตามแบบแผนที่จีนกำหนดนี้ฝ่ายจีนกำหนดให้ดำเนินการ ๓ ปีต่อครั้งซึ่งเป็นแบบแผนเดิมตั้งแต่สมัยราชวงศ์หมิง^{๓๒} อย่างไรก็ตามมีหลักฐานปรากฏว่าฝ่ายไทยได้อ้างเหตุวาระพิเศษต่างๆในการขอส่งบรรณาการไปเมืองจีนก่อนกำหนดมาโดยตลอด กระทั่งสำเภาจากสยามเป็นที่รู้จักของขุนนางจีนเป็นอย่างดี ดังปรากฏในบันทึกขุนนางเมืองกวางตุ้งที่กล่าวไว้ว่า “...สืบสนอลม่าน เรือลำหนึ่งแล่นจากไปยังไม่ทันลับตาอีกลำก็ลอยเข้ามาจอดเทียบเป็นขบวนใหญ่ เป็นอย่างนี้ประจำทุกๆปี...”^{๓๓}

การส่งคณะทูตและอัญเชิญเครื่องราชบรรณาการไปเมืองจีนนั้นมีความหมายสำหรับฝ่ายไทยเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะไทยได้รับประโยชน์มหาศาลจากการติดต่อสัมพันธ์กับจีนในระบบบรรณาการดังกล่าว ประโยชน์สำคัญประการแรกคือ เรื่องเศรษฐกิจการค้าขายที่ไทยสามารถแต่งสำเภาไปค้าขายและซื้อสินค้าจากจีนโดยได้รับการผ่อนปรนระเบียบกฎเกณฑ์อันเข้มงวดและได้รับการยกเว้นภาษีรวมทั้งได้รับของบรรณาการตอบแทนจำนวนมากจากจักรพรรดิจีนตามธรรมเนียม^{๓๔}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายสรุปถึงความสัมพันธ์ระบบบรรณาการไทย-จีนอย่างชัดเจนว่า “คณะทูตบรรณาการเป็นเพียงรูปแบบหนึ่งของการลงทุนทางการพาณิชย์ และบรรณาการนั้นแยกไม่ได้จากภาษีเพื่ออภิสิทธิ์ในการค้ากับจีน”^{๓๕} ข้อเท็จจริงดังกล่าวสอดคล้องกับทัศนะและความเข้าใจของชนชั้นปกครองไทยอีกหลายคนในสมัยต่อมาเป็นข้อยืนยันได้ว่าระบบบรรณาการไทย-จีนดำเนินไปภายใต้ผลประโยชน์ทางการค้าที่ไทยจะได้รับเป็น

^{๓๒} สารสิน วีระผล. *จัมก้องและกำไรการค้าไทย-จีน ๒๑๙๕-๒๓๙๖*. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘), ๓๐-๓๑.

^{๓๓} สืบแสง พรหมบุญ. *ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. ๑๒๘๒-๑๘๕๓*. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕)

^{๓๔} ประมาณ ๑๐๐ กว่ารายการ อาทิ ผ้าไหม ผ้าแพร ผ้าม้วน เครื่องลายคราม เป็นต้น

^{๓๕} เรื่องเดิม, ๓.

สำคัญ^{๓๖} รวมถึงในหลายคราวที่ไทยขออนุญาตซื้อสินค้าจำเป็นด้านยุทธภัณฑ์ เช่น กำมะถัน ทองแดงและเหล็กซึ่งเป็นของต้องห้ามนำออกนอกประเทศ จักรพรรดิจีนก็พระราชทานอนุญาตเกือบทุกครั้งและให้มากกว่าที่ทางฝ่ายไทยร้องขอไป^{๓๗} ความใจกว้างของจีนตั้งอยู่บนสถานะความเป็น“ผู้ใหญ่”ที่ยกตนอยู่เหนือชนชาติอื่น ทั้งนี้เพราะความเป็นประเทศที่กว้างใหญ่ มีประวัติศาสตร์และอารยธรรมความเจริญที่สืบเนื่องยาวนาน มีทรัพยากรมหาศาลและมีรัฐบาลที่จีนควบคุมอย่างใกล้ชิดโดยตรงหลายรัฐ^{๓๘} ท้องพระคลังหลวงของจีนจึงเต็มไปด้วยทรัพย์สมบัติบรรณาการมากมายมหาศาลที่พร้อมจะพระราชทานให้แก่ผู้ที่เข้ามาขอผ่อนต่อจีน ซึ่งประโยชน์มหาศาลที่ฝ่ายไทยได้รับดังกล่าวมาโดยตลอดนี้ถือเป็นเหตุผลสำคัญของการติดต่อเจริญพระราชไมตรี

^{๓๖} พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงอธิบายความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการไทย-จีนไว้ว่า “...แท้จริงเป็นอุบายอย่างหนึ่งที่จะหลีกเลี่ยงระเบียบแบบแผนและกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดของเจ้าหน้าที่ท่าเรือจีนที่สินค้าไทยต้องผ่านเข้ามา ข้อพิสูจน์นั้นตั้งอยู่บนข้อเท็จจริงที่ว่า ทั้งๆที่จีนอ้างสิทธิเหนือไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่จีนก็ไม่เคยเข้าแทรกแซงกิจการภายในและภายนอกของไทยแม้แต่ครั้งเดียว”รายละเอียดเพิ่มเติมใน พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. **เจ้าชีวิต**. (กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์, ๒๕๔๑)

^{๓๗} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่)ได้ระบุไว้ว่า “รัชศกเฉียนหลงปีที่๑ เขียนหัวขอซื้อทองแดง ๗๐๐-๘๐๐ ชั่งเพื่อไปสร้างวัด แต่ข้าหลวงกวางตุ้งได้ให้ความเห็นคัดค้าน เพราะเป็นของต้องห้ามนำออกนอกประเทศ แต่จักรพรรดิเฉียนหลงได้มีพระราชวินิจฉัยพระราชทานทองแดงให้แก่เขียนหัว ๘๐๐ ชั่งเป็นกรณีพิเศษ แต่มิให้ถือเป็นธรรมเนียม

^{๓๘} ดินแดนในอารักขาโดยตรงได้แก่ มองโกล เกาหลี อุกุ่ ซินเกียง ทิเบตและเวียตนาม รายละเอียดเพิ่มเติมใน John K .Fairbank. **The Chinese World Order**. (Cambridge, Mass. Harvard University Press.1968)

เงื่อนไขเดียวที่จีนกำหนดสำหรับการติดต่อสัมพันธ์ในระบบบรรณาการ คือ การต้องยอมรับความเป็นใหญ่กว่าของจีนภายใต้อุดมการณ์อาณาจักรกลาง (จ่งกั๋ว)^{๓๙} และจักรพรรดิจีนถือเป็นโอรสสวรรค์ผู้ปกครองสูงสุดเพียงหนึ่งเดียว ดังที่ขงจื้อได้อธิบายเชิงสนับสนุนไว้ว่า “บนสวรรค์ไม่มีพระอาทิตย์สองดวง บนพิภพย่อมไม่มีจักรพรรดิสององค์”^{๔๐} ฝ่ายไทยมิได้ขัดข้องต่อความต้องการของจีน ดังกล่าว เพราะในความเป็นจริงแล้วจีนมิได้เคยเข้ามายุ่งเกี่ยวหรือก้าวก้าวกายกิจการภายในของไทยเลย โดยจีนมองว่าไทยเป็นดินแดนล้าหลังห่างไกลและมีได้มีประโยชน์อันใดต่อจีนมากนัก เหตุการณ์ที่อาจนับได้ว่าจีนเคยพยายามแสดงอิทธิพลโดยตรงต่อไทย คือ เมื่อครั้งจักรพรรดิหยงเล่อแห่งราชวงศ์หมิงได้ส่งทูตเข้ามาที่อยุธยาหลายครั้งในปี ๑๔๐๔/๑๔๔๗, ๑๔๐๘/๑๔๕๑ และ ๑๔๑๙/๑๔๖๒ เพื่อแจ้งมิให้ไทยทำการรุกรานมะละกา^{๔๑} แต่เหตุการณ์ครั้งนั้นก็เป็นเพียงคำเตือนที่มิได้มีการแทรกแซงใดๆเกิดขึ้นตามมา

^{๓๙}จีนเรียกประเทศของตนว่า “มัธยมประเทศ” หรือ “จ่งกั๋ว” มาตั้งแต่สมัยราชวงศ์โจว โดยถือว่าโลกนี้หมายถึงโลกของอารยธรรมจีนซึ่งกำหนดไม่ได้ว่ามีขอบเขตติดต่อกับใครเพราะจีนไม่รู้จักรายธรรมของชนชาติอื่นที่สูงส่งเท่าเทียมกัน จีนจึงเปรียบตนเองเป็นศูนย์กลางของโลก รายละเอียดเพิ่มเติมใน วินัย พงศ์ศรีเพียร “อารยธรรมและปรัชญาจีน”. ไม้เอก กอ.(กรุงเทพฯ: คัดติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๑๔๐-๑๔๒.

^{๔๐}จีนไม่ถือว่ากษัตริย์เมืองอื่นมีฐานะเทียบเท่าจักรพรรดิจีน โดยจีนเรียกกษัตริย์เมืองอื่นๆว่า “อ๋อง” (หวาง) ซึ่งเป็นตำแหน่งเทียบเท่าเชื้อพระวงศ์เท่านั้น รายละเอียดเพิ่มเติมใน เขียน อีระวิทย์. **วิวัฒนาการการปกครองของจีน**. (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓)

^{๔๑}มะละกาขอความช่วยเหลือไปที่จีนจากการที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถส่งกองทัพเข้ารุกรานมะละกาหลายครั้งและบังคับให้มะละกาส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองและเครื่องราชบรรณาการแก่อยุธยา สืบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. ๑๒๘๒-๑๔๕๓**. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์, ๒๕๒๕), ๙๖-๑๐๒.

นอกจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ไทยได้รับจากการติดต่อกับจีนแล้ว การได้รับพระราชทานตราตั้งพระราชลัญจกรมหาโลโต^{๔๒} และพระราชสาส์นจาก จักรพรรดิจีนถือว่ามีนัยยะสำคัญทางการเมืองสำหรับผู้ปกครองไทยเป็นอย่างมาก นับเป็นหนึ่งในเหตุผลการอ้างสิทธิความชอบธรรมของการเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อดินแดนภายนอกโดยสมบูรณ์ ดังปรากฏได้ว่าตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อสิ้นรัชกาลเดิม พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่จะส่งคณะราชทูตไปเมืองจีนเพื่อ ถวายรายงานเหตุการณ์การผลิตแผ่นดินและขอรับพระราชทานตราตั้ง^{๔๓} ซึ่งถือ เป็นการให้จีนรับรองสถานะการเป็นผู้ปกครองใหม่ การที่ราชทูตไปเมืองจีนตาม วาระดังกล่าวนี้ถือเป็นคณะทูตชุดพิเศษนอกเหนือจากที่ทางการจีนกำหนดให้ส่ง บรรณาการตามปกติสามปีต่อครั้ง ซึ่งไทยมักถูกจีนตักเตือนอยู่เสมอในการส่งเรือ บรรณาการมาก่อนกำหนด^{๔๔} ดังนั้นภายหลังจากการสิ้นสุดของอาณาจักรอยุธยา บรรดาผู้นำก็ต่าง ๆ ที่ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่จึงได้แข่งขันกันส่งทูตไปเมืองจีนเพื่อให้ ทางการจีนรับรอง รวมทั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ได้แต่งเครื่องราชบรรณาการ ไปจีนเพื่อขอพระราชทานตราตั้งหลายครั้ง กระทั่งจีนพึงให้การยอมรับและ อนุญาตให้ไทยแต่งทูตเข้ามาถวายเครื่องพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ในปี ๑๗๘๑/๒๓๒๔ เป็นครั้งแรกและครั้งสุดท้ายในสมัยกรุงธนบุรี

^{๔๒} คำว่า“โลโต”หมายถึง อัฐหรือการหมอบ เป็นสัญลักษณ์ของความภักดี ซึ่งจีนมอบตรา อัฐนี้ให้เฉพาะแก่ไทยเท่านั้น โดยไทยเรียกว่า“พระราชลัญจกรมหาโลโต”หรือ “ตราอัฐหยก/ อัฐทอง”ส่วนประเทศอื่นๆจีนจะมอบตราสัญลักษณ์แบบต่างๆให้โดยไม่ซ้ำกันเช่น ทิเบต ได้รับเป็นตรารูปดอกบัวทองคำ เป็นต้น รายละเอียดเกี่ยวกับตราพระราชลัญจกรค้นคว้า เพิ่มเติมได้ใน ส. พลายน้อย. **ความรู้เรื่องตราต่างๆพระราชลัญจกร**. (กรุงเทพฯ: อักษร พิทยา, ๒๕๒๓).

^{๔๓} ปรากฏเนื้อความในพระราชพงศาวดารหลายฉบับรวมทั้งในเอกสารจดหมายเหตุจีน

^{๔๔} เรื่องเดิม, ๕๙-๓๒.

การส่งทูตไปเมืองจีนเพื่อ“จิ้มก้อง-เชิญทอง”อันเป็นธรรมเนียมโบราณที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงกรุงศรีอยุธยา นับเป็นเหตุการณ์สำคัญที่มี การบันทึกไว้เป็นหลักฐานมาโดยตลอด การส่งทูตไปเมืองจีนอย่างเป็นทางการ ครั้งแรกและครั้งสุดท้ายในสมัยกรุงธนบุรี ปรากฏเนื้อความในพระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ความว่า

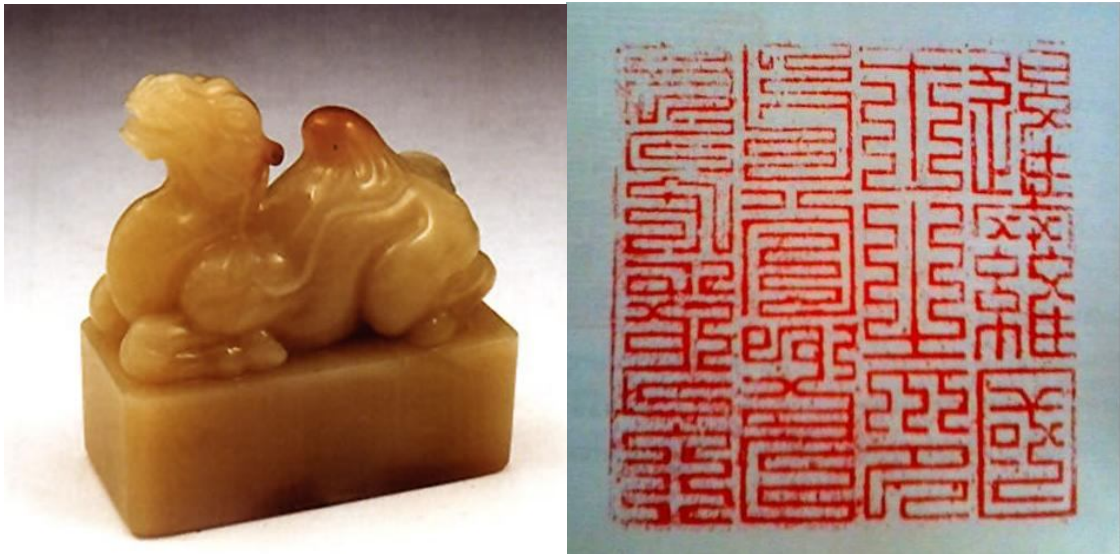
“ ณ วันจันทร์ เดือน๓ขึ้น ๖ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ปีฉลูตรีศก เพลาเช้า เสด็จออกท้องพระโรง เจ้าพะยาแลพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น ข้าทูล ละออกฯ เข้าเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่ง เสด็จฯออกทรงแต่งตั้งพระราชสาร ออกไปจิ้มก้องสมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิ่งเมืองปักกิ่งฉบับหนึ่ง พระยาพิพัฒน์โกษาเป็นผู้รับสั่ง แลกรมท่าได้จดหมายบอกเจ้าพนักงาน ทั้งปวงทุกพนักงาน”^{๔๕}

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวไว้ว่า

“ครั้นจุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลูตรีศก ทรงพระกรุณาให้แต่งทูตานุทูตจำทูล พระราชสาสน์ คุมเครื่องราชบรรณาการลงสำเภาออกไป ณ เมืองจีน เหมือนตามเคยมาแต่ก่อน และปีนั้นโปรดให้ หลวงนายฤทธิ์เป็นอุปทูต ออกไปด้วย”^{๔๖}

^{๔๕} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม).(กรุงเทพฯ: ชัยวิโรจน์การพิมพ์, ๒๕๓๕), ๖๙.

^{๔๖} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.(กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๖), ๔๓๙.

ตราพระราชลัญจกรมหาโลโต

หลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งที่กล่าวถึงการแต่งทูตไปเมืองจีนสมัยกรุงธนบุรี คือ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี^{๔๗} กล่าวถึงไว้ว่า

“...ให้แต่งสำเภาส่งพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้าปักกิ่งว่าจะขอลูกสาวพระเจ้าปักกิ่ง ให้เจ้าพระยาตรีธรรมาธิราชผู้เฒ่า กับหลวงนายฤทธิ หลวงนายคักติ เป็นราชทูต หุ้มแพรมหาดเล็กเลวไปมาก แต่งเครื่องบรรณาการไปกล่าวขอลูกสาวเจ้าปักกิ่ง...”

ข้อความพิศดารในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีที่กล่าวไว้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่งทูตเพื่อไปขอพระธิดาพระเจ้ากรุงจีนเป็นเพียง “พงศาวดารกระซิบ” ที่เล่าต่อกันมาโดยขาดหลักฐานยืนยัน แม้มีความพยายามเชื่อมโยงเรื่องเล่าดังกล่าวกับข้อความนำส่งสัณทีกวามในนิราศกวางตุ้งที่กล่าวทะลุขึ้นกลางปล้องถึงพระธิดาพระเจ้ากรุงจีนว่าทรงพระสิริโฉมปานใด ซึ่งไม่ได้

^{๔๗} พระองค์เจ้ากุ พระน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขาววังเรียก “เจ้าครอกวัดโพธิ์” ดำรงพระชนม์ชีพจนถึงสมัยต้นรัชกาลที่ ๓ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฉลิมพระอิสริยยศขึ้นเป็น “พระเจ้าปดุงกาเธอกรมหลวงนรินทรเทวี”

เป็นข้อยืนยันถึงความน่าเชื่อถือของเรื่องเล่าดังกล่าว นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ประเด็นเรื่องการขอติดาพระเจ้ากรุงจีนว่าเป็นไปไม่ได้และไม่เคยปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ว่ามีพระเจ้าแผ่นดินไทยพระองค์ใดคิดอาจเอื้อมหรือไฝฝั่นกระทำการดังกล่าว รวมทั้งเป็นไปไม่ได้อย่างยิ่งที่ทูตไทยจะกราบทูลขอพระติดาจักรพรรดิจีนด้วยวาจาโดยไม่มีข้อความปรากฏในพระราชสาส์นซึ่งถือว่าผิดธรรมเนียมการทูตอย่างร้ายแรง^{๔๘} อย่างไรก็ตามแม้เรื่องการขอติดาพระเจ้ากรุงจีนจะขาดหลักฐานแวดล้อมที่น่าเชื่อถือ แต่เรื่องเล่าในจดหมายเหตุความทรงจำดังกล่าวก็เป็นสิ่งยืนยันได้ว่าการแต่งทูตไปเมืองจีนในสมัยกรุงธนบุรีได้เกิดขึ้นจริง

ทั้งนี้เมื่อตรวจสอบหลักฐานจากฝ่ายจีนก็ปรากฏเหตุการณ์ในจดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่) รัชสมัยเฉียนหลง ปีที่๑๖ (ตรงกับพ.ศ.๒๓๒๔)ที่บันทึกเรื่องราวคณะทูตสยามมาเมืองจีนเพื่อเจริญพระราชไมตรี ถวายเครื่องราชบรรณาการ ถวายพระราชสาส์น ขอพระราชทานตราตั้ง และทำการค้า นอกจากนี้ยังมีหลักฐานชิ้นสำคัญหลงเหลืออยู่ คือพระราชสาส์นฉบับจริงของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่คณะทูตไทยอัญเชิญมาถวายจักรพรรดิเฉียนหลงในครั้งนั้น^{๔๙} รวมทั้งยังมีสำเนาพระราชสาส์นฉบับดังกล่าวอีกชุดซึ่งเขียนลงบนสมุดไทยดำ^{๕๐} เอกสารทั้งสองฉบับนี้ยืนยันได้ว่าบันทึกการเดินทางไปเมืองจีนตามเนื้อความในนิราศกวางตุ้งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์

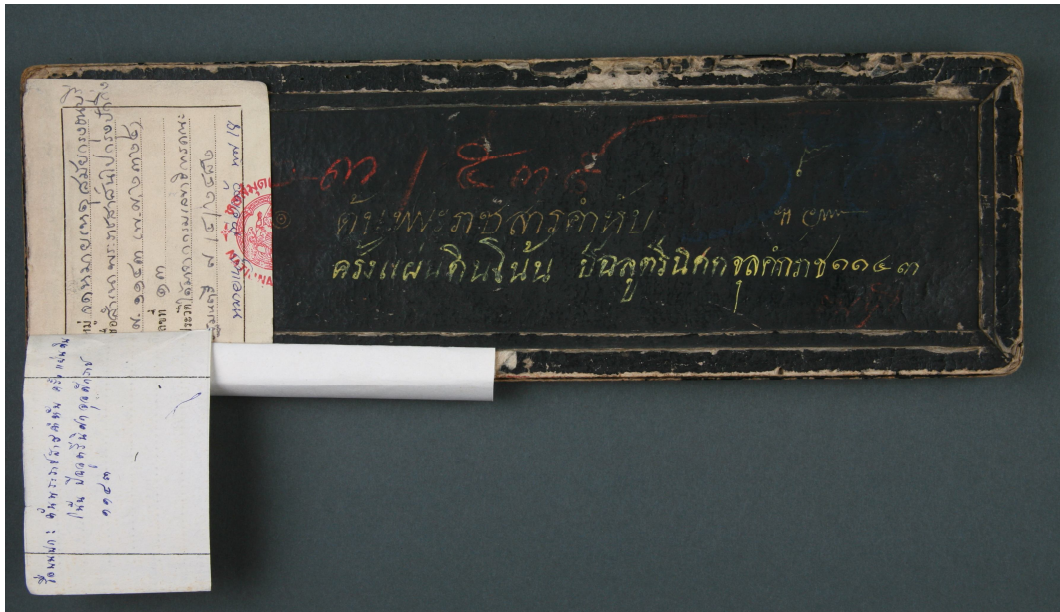
^{๔๘}รายละเอียดเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์.การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.

(กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), ๓๘๖-๓๘๗.

^{๔๙}ปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์พระราชวัง กรุงไทเป ประเทศไต้หวัน

^{๕๐}ปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ที่ห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

๑๒๐ นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักดิฯ

สำเนาพระราชสาส์นไปกรุงปักกิ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๔

เมื่อพิจารณาเนื้อความในนิราศกวางตุ้งโดยสอบทานกับจดหมายเหตุจีนซึ่งเป็นบันทึกหลักฐานร่วมสมัย พบว่าข้อความหลายส่วนถูกต้องตรงตามประวัติศาสตร์ที่มีการบันทึกไว้ อาทิ วรรคที่กล่าวถึงการเจริญพระราชไมตรีที่หยุดลงมาเป็นเวลานานของทั้งสองพระนคร ดังความว่า

“...แต่นิราเสื่อมเศร้ามานาน เสื่อมสนองโดยครองกระษัตริย์ชาติ
เสื่อมราชไมตรีไม่มีสมาน เสื่อมสวาทขาดมากี่ช้านาน จะประมาณยี่สิบสี่ปี
ปลาย...”

ความข้างต้นที่กล่าวไว้ว่าไทยและจีนได้ขาดการติดต่อกันอย่างเป็นทางการ
เป็นเวลานานถึงยี่สิบสี่ปี ซึ่งเป็นช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาขณะนั้นบ้านเมืองอยู่ใน
ภาวะศึกสงครามที่คับขัน เมื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลดังกล่าวทั้งจาก
หลักฐานฝ่ายไทยและจดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง พบว่าครั้งสุดท้ายที่มีการ
เจริญพระราชไมตรีแต่พระเจ้าราชสวสันไปถวายพระเจ้ากรุงจีนอย่างเป็นทางการมี
ขึ้นในปี ๑๗๕๓/๒๓๐๐ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งนับ
ย้อนหลังไปได้เป็นเวลาสี่สิบสี่ปีตรงตามที่นิราศกวางตั้งได้กล่าวไว้ ในครั้งนั้น
จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง ได้บันทึกการเดินทางมาของราชทูตอยุธยาตรงกับวันที่
๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๐๐ ไว้ว่า

“วันเกิงหยิน เดือนสี่ ปีที่ยี่สิบสอง รัชศกเฉียนหลง เซินเลี้ยพายจ้าวกวาง
ชื่อพายหมาฮู่ลู่คนชื่อไหยวถิหย่าผู้ถวาย กษัตริย์ประเทศเซียนหลัวแต่ง
ราชทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง พระราชทาน
เลี้ยงแลสิ่งของกำนัลตามธรรมเนียม”^{๕๑}

หลังจากรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นต้นมา ก็ไม่ปรากฏการ
เจริญพระราชไมตรีอย่างเป็นทางการ แม้ว่าได้มีการส่งทูตบรรณาการไปเมือง
กวางตั้งอีกหลายครั้งในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ซึ่งจีนถือว่ามิใช่คณะราชทูตแบบ
เป็นทางการจึงไม่สามารถเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีนได้ ความพยายามจากฝ่ายไทยได้
เกิดขึ้นอีกหลายครั้งในสมัยกรุงธนบุรี แต่ทางฝ่ายจีนปฏิเสธไม่ให้การรับรอง
เรื่อยมา กระทั่งเพิ่งได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการในช่วงปลายสมัยกรุงธนบุรี
ดังที่พระราชพงศาวดารและนิราศกวางตั้งของหลวงนายคักติได้กล่าวไว้ข้างต้น

^{๕๑} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสี่อู่)เกาจงสี่อู่”บรรพ ๕๓๗ หน้า ๓๖

จักรพรรดิเกาจง รัชสมัย“เฉียนหลง”มหาราชแห่งราชวงศ์ชิง
จักรพรรดิแมนจูองค์ที่ ๔^{๕๒} ครองราชย์ ๒๒๓/๘/๑๓/๓๕-๒๓๓๘/๑๓/๙๕

^{๕๒} นับจากเมื่อราชวงศ์ชิงเข้าปกครองจีน ปี ๒๑๘๓/๑๖๔๔(รัชสมัยซุ่นจื้อ) ก่อนหน้านี้มีจักรพรรดิชิง ๒ องค์ คือ นูร์ฮาซี และหวงไท่จี ปกครองดินแดนแมนจูเรีย (มณฑลเหอเป่ย์)

๓.๒ เส้นทางเดินเรือและประสบการณ์เดินทางไปเมืองจีน

นิราศกวางตั้งเป็นบันทึกการเดินทางไกลไปต่างแดนที่มีลักษณะการพรรณนาที่เหมือนและต่างไปจากขนบการเขียนนิราศอื่นๆ ส่วนที่เหมือนกัน คือ เป็นบันทึกการเดินทางจากบ้านเกิดเมืองนอนของตนที่แฝงไปด้วยอารมณ์ความรู้สึกโศกเศร้าของการพลัดพราก ขณะเดียวกันก็มีการพรรณนาด้วยความรู้สึกตื่นเต้นถึงสิ่งที่ได้พบเห็นอันเป็นประสบการณ์แปลกใหม่ของกวีในส่วนที่แตกต่างไปจากนิราศเรื่องอื่นอย่างเด่นชัด คือ เนื้อเรื่องที่บันทึกงานราชการและพิธีการต่างๆเป็นหลักโดยไม่กล่าวถึงนางอันเป็นที่รักเสมือนหนึ่งว่าผู้เขียนอยู่คนเดียวเพียงลำพัง ขณะเดียวกันกลับมีการสอดแทรกอารมณ์สุนทรีย์อันละเอียดอ่อนของกวีที่ได้พบเห็นหญิงสาวชาวจีนและสิ่งสวยงามต่างๆอันเป็นความบรรเทิงใจที่ผู้อ่านจะสัมผัสอารมณ์ส่วนลึกของกวีได้กระทั่งกลายเป็นลักษณะเด่นเฉพาะที่ต้องนึกถึง“เมืองจีนและผู้หญิง”เมื่อกล่าวถึงนิราศกวางตั้ง

การเดินทางในนิราศกวางตั้งเริ่มต้นด้วยบทอาเศียรวาทกราบถวายบังคมลาและขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้แคล้วคลาดปลอดภัยในการเดินทางไปเมืองจีน ดังความว่า

“ สรวมชีพบังคมบรมนารถ ด้วยภักดีซุสืลบาบท อภิวัตขอเบื้องพระบารมี
เป็นร่มโพธิ์สุวรรณกันเกิด ไปประเทศกวางตั้งกรุงศรี...”

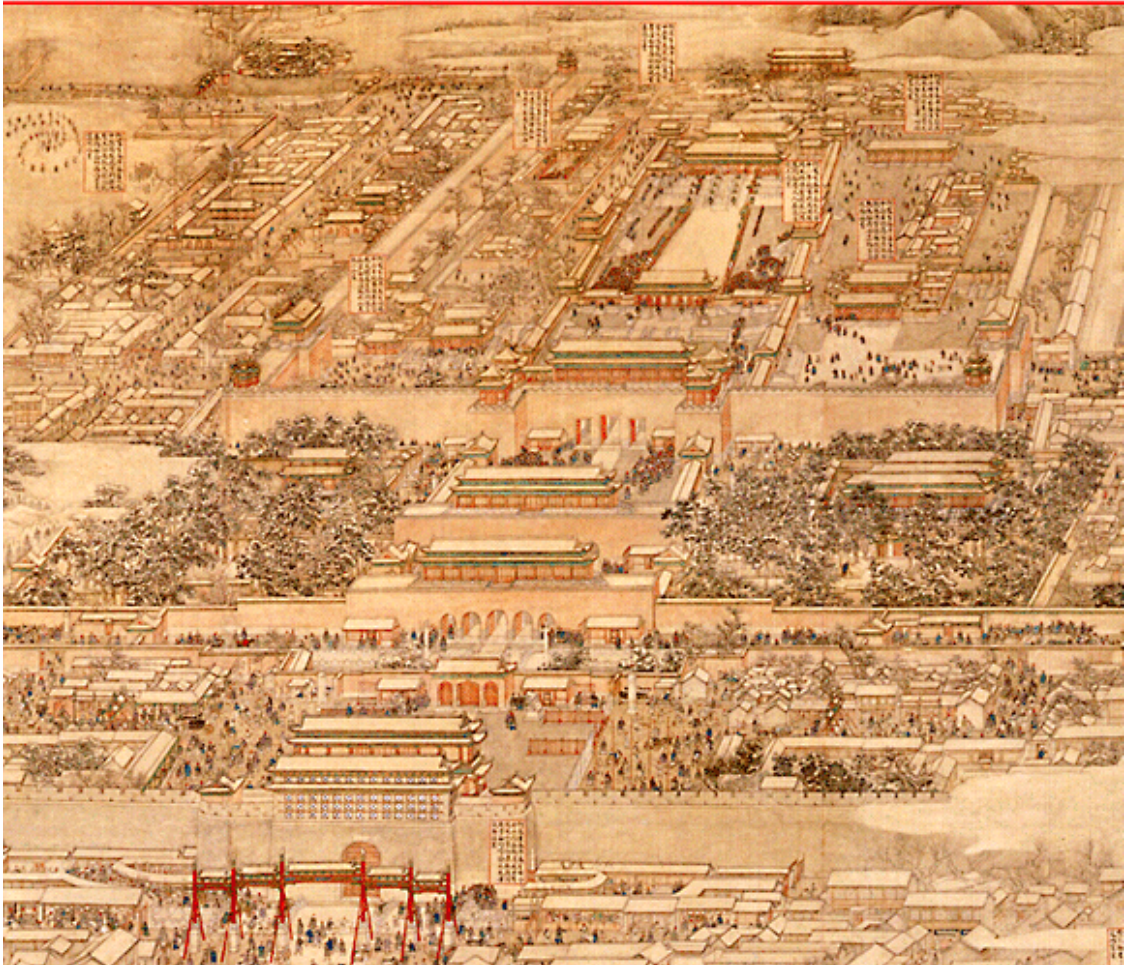
บทอาเศียรวาทขอพระเกียรติองค์พระมหากษัตริย์หรือบูชาพระรัตนตรัยถือเป็นขนบของการแต่งวรรณคดีไทยเกือบทุกประเภท ทั้งชาดก นิราศ โคลง กาพย์กลอน บทละคร วรรณคดีพุทธศาสนา หรือแม้กระทั่งนิทานพื้นบ้านที่ต่างก็มีบทสอดแทรกกล่าวถึงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นจักรพรรดิราชาและพระโพธิสัตว์ผู้อยู่เหนือหัวสูงสุดในแผ่นดิน

เมื่อถวายบังคมลาเรียบร้อยแล้ว ผู้ประพันธ์ได้กล่าวถึงจุดประสงค์ของการเดินทางไปเมืองกวางตั้งครั้งนี้ว่าเพื่อเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงจีนตามโบราณราชประเพณีที่เคยปฏิบัติสืบมา ดังความที่ว่า

“...ไปประเทศกวางตุ้งกรุงศรี เป็นจดหมายมาถวายด้วยรักดี ตามที่ไปสดับ
เดิมความ แรกราชดำริตริตรองถวิล จะเหยียบพื้นปัดพินให้งามสนาม
จะสร้างสรรค์ดังสวรรค์ที่เรืองราม จึงจะงามมกฏอยู่ชยา เมื่อไอศุรย์
สมบุรณ์ด้วยสมบัติ กับกษัตริย์ราชคฤคฤหา เคยร่วมพื้นยืนแผ่นสุวรรณ
มา แต่นิราเลื่อมเศร้ามาเนานาน เลื่อมสนองโดยครองกระษัตริย์ชาติ
เลื่อมราชไมตรีไม่มีสมาน เลื่อมสวาทขาดมากี่ช้านาน จะประมาณยี่สิบสี่ปี
ปลาย จึงทรงคิดจะติดความตามปฐม สำหรับราชบรมกระษัตริย์สาย
จึงแผ่พื้นสุวรรณพรรณราย เอาแบบค้ายพื้นเพื่อเป็นเครือวัลย์...”

หลวงนายคักติได้เรียกเมืองกวางตุ้งว่า “กวางตุ้งกรุงศรี” และเรียก
จักรพรรดิจีนว่า “กษัตริย์ราชคฤคฤหา” ซึ่งการเปรียบเทียบในเชิงยกย่องเช่นนี้
เป็นคติการเขียนแบบเก่าที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเก่าและวรรณคดีไทยหลายเรื่อง
เช่น เรียกกรุงญวนว่าจุฬี เรียกเมืองคุนหมิงว่าวิเทหราช เรียกเมืองมาวหลวงว่า
กรุงโกสัมพี เป็นต้น^{๕๓} นครใหญ่ๆ ในชมพูทวีปเป็นสัญลักษณ์ของความ
เจริญรุ่งเรืองและมีความสำคัญในทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรุง
ราชคฤห์หรือปฏิปุตระซึ่งเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมพุทธโบราณในอินเดียได้
ถูกนำมาเรียกนครปักกิ่งและจักรพรรดิจีน ถือเป็นการยกย่องปักกิ่งว่าเป็น
มหานครศูนย์กลางของความเจริญทางอารยธรรมและจักรพรรดิจีนมีอำนาจ
บารมีแผ่ไพศาลเปรียบได้ดั่งจอมจักรพรรดิราชย์แห่งกรุงราชคฤห์ในอดีต

^{๕๓} กรมศิลปากร. วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑-๓. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐)

ภาพวาดกรุงปักกิ่งสถานที่ตั้งของพระราชวังหลวง

ศูนย์กลางแห่งการปกครองจักรวรรดิจีน

คติความเชื่อเรื่องการเป็นมหานครอันศักดิ์สิทธิ์นี้คงเป็นที่รับรู้อย่างแพร่หลายในหมู่ชาวจีนในยุคศักดินาโดยเฉพาะชาวเมืองปักกิ่ง ดังที่ขุนเยาวถึงชั้นที่คนสุดท้ายของราชวงศ์ชิง ได้บันทึกความทรงจำเมื่อตอนที่ทหารคอมมิวนิสต์กำลังจะบุกเข้ากรุงปักกิ่งในปี ๑๙๔๙/๒๔๙๒ ชาวจีนสูงอายุในเมืองปักกิ่งหลายคนยืนยันกรานไม่อพยพหนีไปไหนโดยมีความเชื่อมั่นว่าปักกิ่งเป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์

“...ปักกิ่งเป็นเมืองมงคล ไม่เคยโดนไฟสงครามทำลาย ปักกิ่งเป็นที่ตั้งของวังหลวง...”^{๕๔}

^{๕๔} หลังให้เฉิง. *บันทึกคนสุดท้าย*. (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๔๘), ๓๔๓.

๑๒๖ นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักติฯ

หลวงนายคักติได้บรรยายถึงการเสด็จออกท้องพระโรงเพื่อประกอบพระราชพิธีจารึกพระราชสาส์นสุพรรณบัฏทองคำ และเครื่องราชบรรณาการต่างๆ ดังความว่า

“แล้วเสด็จบัลลังก์อาสน์ออกสนาม แยมพระโขนงรู้ประดิพัทธแล้วตรัสความ อำมาตย์หมู่มีนามประนมพิง ได้ยินพร้อมยอมอวยแล้วอภิวาทกราบบาทด้วยค่านับแล้วรับสั่ง ทูลโดยลำดับมาเป็นตราตรึง ที่หยุดแล้วจะยั้งยืนควร จึงพระบาททรงราชนิพนธ์สาร เป็นตะพานนพคุณควรสงวนให้เขียนสารลงลานทองทวน จัดส่วนบรรณาการละลานตา อนึ่งนอกจิมก้องเป็นของถวาย ก็ไปรยปรายประทานไปหนักหนา ทั้งนายห้างขุนนางในนครา ให้มีตราบัวแก้วสำคัญกัน...”

การเสด็จออกท้องพระโรงว่าราชการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
(ภาพจัดแสดงอยู่ที่พระราชวังเดิม)

พระราชสาส์นที่จารึกบนแผ่นทองคำของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ส่งไปถวายจักรพรรดิเฉียนหลง ปี ๒๓๒๔

หลังจากนั้นเป็นการจัดเตรียมสิ่งของบรรณาการโดยแบ่งเป็นเครื่องราชบรรณาการสำหรับพระเจ้ากรุงจีนหนึ่งชุดและเครื่องบรรณาการแก่ข้าหลวงมณฑลกวางตุ้งอีกหนึ่งชุดออกเดินทางด้วยขบวนเรือ ๑๑ ลำ ในวันอังคาร ขึ้นสิบสามค่ำเดือนแปด เวลาบ่ายสามโมง ดังความว่า

“...แล้วทรงสั่งสิ่งของเป็นสองเหล่า อย่าควบเข้าแบ่งพร้อมเป็นสองฐาน ฝ่ายทูตนั้นให้ว่าบรรณาการ โดยฉบับบูรณรวดมา อนึ่งนอกจิมก้องเป็นของถวาย รับสั่งยกให้หนายข้าหลวงว่า บรรทุกเสร็จทั้งสิบเอ็ดเกตรา มาทอดท่าคอยฤกษ์เรียงลำ ครั้นถึงวันกุมเชษฐมาลี กาพย์กษัตริย์สิบสามค่ำ เมื่อโมงสองบาทเช้าพองเง้า สิบเอ็ดลำบังคมลาแล้วคลาไคล...”

เนื้อความนี้ได้กล่าวถึงการเตรียมเครื่องราชบรรณาการและได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าขบวนเรือที่ไปเมืองจีนในครั้งนี้มีจำนวนทั้งหมด ๑๑ ลำ ตามความที่ว่า “บรรทุกเสร็จทั้งสิบเอ็ดเกวรา มาทอดท่าคอยฤกษ์เรียงลำ...” หลังจากขบวนเรือทั้งหมดแล่นออกจากกรุงธนบุรีล่องไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา หลวงนายคักติได้มีความรู้สึกโศกเศร้าอาลัยคิดถึงบ้านเกิดเมืองนอนซึ่งเป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมประเภทนิราศ ดังความว่า

“...ครั้นเรือล่องคล้อยคลองตลาดเลี้ยว ตลิ่งเหลียวแล้วชลนัยน์ไหล
จะจากเรือนจากเพื่อนภิรมย์ไกล ดังสายใจนี้จะขาดจากอาตมา โอ้ความ
ปรีดีเปรมเกษมสันต์ ตั้งแต่จะนับวันคอยหา จะนับเดือนเคลื่อนสังวัจจรา
จะก้มหน้านั่งชำระกำไป ชะรอยพรากเหือนกวิหคขัง บำราศรังริบลูกเขา
เป็นโชน มาตามทันทันร้างไว้กลางใจ ให้จำไกลจากราชธานี...”

ภาพเขียนจินตนาการเรือสำเภากิจในแม่น้ำเจ้าพระยาสันนิษฐานว่าคงเป็นสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เพราะปรากฏภาพพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและพระบรมมหาราชวังอย่างชัดเจน

เมื่อความยังได้กล่าวต่อเนื่องถึงการขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ช่วยคุ้มครองให้เดินทางปลอดภัยในภาวะอารมณ์ที่ผู้เดินทางยังรู้สึกหวั่นไหวเกรงต่อการพลัดพรากบ้านเกิดเมืองนอน แสดงถึงความผูกพันรักดีของกวีที่มีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังความว่า

“...แล้วยอกรรม์สการขึ้นเพียงผม พระบรมไตรรัตน์เรืองศรี เดชะศีลสัจจา
บารมี ทั้งชั้นดือดอ้อมอำนวยทาน ขอเป็นชายเจ็ดชั้นไปกันเกศ สรรพเภท
ทุกภัยในชลฉาน ให้ปลอดภัยสารพัดกำจัดมาร มัสการแล้วล่องครรไลไป
...”

ขบวนเรือได้ไปหยุดที่เมืองปากน้ำเป็นเวลาสองวันเพื่อรอให้น้ำขึ้นจึงจะแล่นออกสู่ปากอ่าวได้ จากเนื้อหาที่บันทึกไว้แสดงว่า ขบวนเรือทั้งหมดซึ่งเป็นเรือสำเภากินได้บรรทุกสิ่งของที่มีน้ำหนักมากเรือจึงกินน้ำลึก ดังนั้นบริเวณปากอ่าวไทยซึ่งเป็นปากแม่น้ำที่มีดินตะกอนไหลมาทับถมเป็นเวลานานจึงมีความตื้นเขิน ดังนั้นจึงต้องอาศัยผู้ที่มีความชำนาญในการเดินเรือที่ทราบถึงช่วงเวลาน้ำขึ้นน้ำลงซึ่งส่วนใหญ่กับต้นเรือชาวจีนจะมีความชำนาญเป็นอย่างดีและในขบวนเรือคณะราชทูตชุดนี้ก็ได้ใช้เรือจากต่างชาติ ๒ ลำและเรือจากพ่อค้ากวางตุ้ง ๙ ลำ^{๕๕} การหยุดรอที่ปากน้ำนี้ได้มีการบันทึกไว้ว่า

“...ครั้นถึงเมืองปากน้ำพอย้ำซ้อง ดูเหว้าร้องเพลาประจวบสมัย ทอดสมอ
รอรั้งประทังใจ อยู่ที่ปากชลาลัยนั้นสองวัน ต่อน้ำขึ้นจึงได้ถอยออกกลอย
ล่อง จำเพาะร้องสำเภาผายผัน แต่จุดซากลากเข็นอยู่เป็นคว้น หวังให้ทัน
มรสุมสำเภาไป...”

หลังจากเดินทางพ้นปากอ่าวไทยแล้ว นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงเมืองและสถานที่ต่างๆที่กองเรือได้แล่นผ่านรวมทั้งได้ระบุระยะเวลาการเดินทางจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่งไว้ด้วย ได้แก่ เมืองสามร้อยยอดแล่นต่อข้ามทะเลไปอีก ๒ วันถึงหน้าเมืองพุทไธมาศ ผ่านเกาะมัน จากนั้นใช้เวลาอีก ๒ วันถึงเขากุ่มต้นเข้าสู่เขตญวนที่เมืองป่าสัก เดินทางต่ออีก ๒ วันครึ่งผ่านภูเขาใหญ่(ไศล) ลัดเลาะชายฝั่งญวนไปจนสุดเขตที่วังน้ำวนกลางทะเล(วาโหล) แล้วแล่นเรือต่อไปเข้าเขตเมืองจีน

^{๕๕} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสี่อู่)เกาจงสี่อู่”บรรพ๑๑๓๓/ หน้า๑๖-๑๙

จนถึงปากแม่น้ำจูเจียง (Zhujiang) ปรากฏชื่อเรียกสถานที่หลายแห่ง ได้แก่ อันโหลบาน ซึ่งเป็นด่านช่องเขากั้นแม่น้ำที่จะเข้าสู่เมืองกวางตุ้ง เกาะมะเกาสถาน คือเกาะมาเก๊าที่ตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำ จากปากแม่น้ำล่องเรือต่อไปอีก ๒ วัน จึงถึงเมืองกวางตุ้ง ใช้เวลารวมทั้งหมด ๓๓ วันในการเดินทาง

ตลอดช่วงระยะเวลาการเดินทางมาเมืองกวางตุ้ง ขบวนเรือทูตไทยที่หลวง นายคักติฯร่วมเดินทางมาด้วยได้พบเจออุปสรรคพายุคลื่นลมในทะเลหลายครั้ง หลายหน รวมทั้งพบเห็นสัตว์ทะเลพิศดารตามความเชื่อของลูกเรือ ทำให้คณะผู้ เดินทางต้องประกอบพิธีเช่นไหว้หลายครั้งรวมทั้งขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรีเพื่อให้ผ่านพ้นอันตรายทั้งปวง นับเป็นประสบการณ์สำคัญที่ทำให้ เราทราบถึงคติความเชื่อต่างๆของคนไทย คนจีนและชาวเรือคนในยุคสมัย ดังที่ นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงความยากลำบากทุกขุทรมานและวิธีการเช่นไหว้เพื่อให้ พ้นภัย ดังนี้

ตอนผจญพายุหลังจากที่แล่นออกจากปากน้ำไปเมืองสามร้อยยอด

“...ครั้นข้ามโขดหลังเต่าออกตกลีก ก็ตั้งตริตรอมจนกมลไหม้ เขาผูกจัด เชือกเสาแลเพลาใบ แล้วคอยลมที่จะได้ไคลคลา ครั้นเขาชักใบรุคขึ้นสุด เสา ก็ปลาบเปล้าทรงไทรมนนัสสา คลื่นท่มกุ่มทึงเทมา เกตราคลิ่ง กลอกกระหนอกกาย กระทบปัดพัดปั่นที่พันคลื่น แลพู่พินพุ่มพองนองสาย แสนทเวศแต่ชบเซาเมามาย ระกำกายมิได้กินโภชนา แต่กำวเสียดค่อย ละเอียดด้วยลมขัด พระพายพัดสลาตันตรานหน้า แต่แล่นกำวกลับใบไปมา แล้วยก็ลอยคอยท่าลมดี...”

ในการเผชิญพายุลมแรงเป็นครั้งแรกขณะแล่นออกจากปากอ่าวไปเมือง สามร้อยยอดนี้ หลวงนายคักติได้อธิษฐานขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระเจ้า กรุงธนบุรีให้ช่วยปกป้องรักษาขบวนเรือ ดังนิราศพรรณนาไว้ว่า

“...พระพายพัดสลาตันตรานหน้า แต่แล่นกำวกลับใบไปมา แล้วยก็ลอยคอย ท่าลมดี สุดคิดจึงอุทิศถึงพระบาท แล้วยอกรอภิวาทเหนือเกดี่ ขอเดชะ ตะบะบุญพระบารมี จะแทนที่วรพุทธโพธิญาณ กับอนึ่งซึ่งพระองค์ได้ทรง ศิล อันผ่องภิญโญยอดพระกรรมฐาน มาช่วยป้องลมขัดอย่าพัดตราน

ขอบันดาลมส่งให้ตรงไป อนึ่งเขาในชลามัจฉาชาติ ทั้งปีศาจพวกพราย
อย่ากรายใกล้ ให้ปลอดเหตุสารพัดกำจัดภัย จำเรณูชัยชมชื่นจนคืนมา
ครั้นสิ้นคำบรรยายพระพายุพัด พอดำลัดยส่งท้ายก็ย้ายหา ได้เห็นเหตุใน
พระเดชเดชา ก็แล่นไปได้ทวาทสวัน...”

ขบวนเรือของคณะทูตยังได้เผชิญมรสุมพายุอีกหลายครั้ง และได้จัด
เครื่องเช่นไหว้กลางทะเลตามแบบจีน(มีการเผากระดาษเงินกระดาษทอง)
หลายหน ได้แก่ การเช่นไหว้หน้าเขาสามร้อยยอด การเช่นไหว้หน้าเมือง
พุทโธมาศ การเช่นไหว้เทวดาอารักษ์ การเช่นไหว้ผืนน้ำ ดังพรรณนาไว้ว่า

“...จึงถึงที่ว่สามร้อยยอด เขาหยุดทอดไหว้เทวทำขวัญ ตามเคยสังเวแก่
เทวัญ ที่สำคัญหลักคามเคยมา แล้วใช้ใบปากข้ามไปตามเข็ม ค่อยเก็บเล็ม
ลมไปด้วยใบผ้า ได้สองวันแต่สัญจรคลา ครั้นถึงกึ่งกลางมหาสมุทรไท
จึงบูชาตรงหน้าพุทโธมาศ เช่นสดลงท้องทะเลใหญ่ กระดาษเผารินเหล้า
แล้วลอยไป เขาว่าไหว้ผืนน้ำในท่ามกลาง...”

นอกเหนือจากการเช่นไหว้ที่เกิดขึ้นตลอดเป็นระยะๆแล้ว หลวงนายคักติ
ไม่ได้บันทึกรายละเอียดสิ่งที่พบเห็นในการเดินทางช่วงแรกจากอ่าวไทยผ่านเขา
สามร้อยยอดถึงเมืองพุทโธมาศเท่าใดนัก ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากยังเป็นบริเวณ
ดินแดนที่คนไทยคุ้นเคยเป็นอย่างดีทั้งบ้านเรือนผู้คนและสภาพแวดล้อมต่างๆ
รวมถึงยังเป็นเขตประเทศราชของไทย กระทั่งเข้าเขตเวียดนาม (นิราศเรียกญวน)
ที่เมืองปาลัก^{๕๖} หลวงนายคักติได้พบชาวญวนแล่นเรือออกหาปลาเป็นจำนวนมาก
ดังที่ได้กล่าวพรรณนาไว้ว่า

“...ถึงแหลมเลี้ยวหน้าเมืองปาลัก ก็ประจักษ์ปากน้ำพอจำได้
เห็นเรือญวนยี่นแจวเป็นแถวไป เขาใช้ใบเล็มล่าออกหากิน...”

^{๕๖} เป็นเมืองประเทศราชของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ เดิมอยู่ในอาณาเขต
ของเขมรดั้งปรากฏชื่อเจ้าเมืองในทำเนียบขุนนางเขมรว่า“พระยาอาธิการวงศา”และในคราว
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพหลวงไปตีเมืองพุทโธมาศได้ทรงเลยเข้าไปปราบหัวเมือง
น้อยใหญ่ในบริเวณนี้รวมทั้งยกกองทัพไปถึงเมืองปาดักด้วย ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัด Soc
Trang ของเวียดนาม

เมื่อความข้างต้นได้เป็นเครื่องยืนยันว่าชาวเวียดนามที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งทะเลได้ประกอบอาชีพประมงโดยใช้เรือใบขนาดเล็กมาเป็นเวลานานหลายร้อยปีแล้ว และในปัจจุบันยังคงพบเห็นวิถีชีวิตแบบนี้ของชาวเวียดนามได้ในเมืองเตินเซินญี๊ต เกิมแรง ดานัง จุลาย ฝูบ่าย^{๕๗}

เมื่อขบวนเรือแล่นออกจากหน้าเมืองพุทโธมาศก่อนแล่นเข้าเขตเวียดนามได้มีการเซ็นไหว้กลางทะเลอีกครั้งบริเวณที่ผู้คนสมัยนั้นเรียกว่าเกาะกุ่มตุน ดังที่นิราศพรรณนาไว้ว่า

“...เกาะกุ่มตุนภูผา เป็นสองเกาะน้อยใหญ่แต่ไกลตา กับขอบฝั่งนั้นสักห้าโยชน์ปลาย ก็ใช้ใบไปกลางที่หว่างนั้น ถึงสลับกำปั่นไปค้าขาย จะแล่นนอกนั้นไม่ได้ใกล้เกาะทราย จำเพาะบายเข้าหว่างเป็นทางจร เขาล้มไถ่ลงไหว้เทเวศร ตามเพศที่สถิตอยู่สิงขร บรรดาพวกเรือค้าเภตราจร ถวายกรตามตำแหน่งทุกแห่งไป...”

การเดินทางเป็นไปอย่างราบเรียบตั้งแต่เกาะกุ่มตุนผ่านเมืองปาลักไม่มีพายุคลื่นลมใดๆ แต่ได้มีการหยุดทำพิธีเซ็นไหว้อีกครั้ง ณ ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของท้องถิ่นมีชื่อเรียกว่าเขาซังซำมคีรีศรี เป็นสถานที่มีตำนานเรื่องเล่าเชิงอภินิหารเป็นที่เคารพสักการะของผู้ที่เดินเรือสัญจรผ่านไปมา เมื่อพิจารณาจากเส้นทางเดินเรือและระยะทางที่ใช้เวลา ๕ วันครึ่งจากเมืองปาลัก สันนิษฐานว่าคือ ปราสาทโพธิ์นคร(Po Nagar) ที่ตั้งตระหง่านอยู่เชิงเขาริมฝั่งทะเลปากแม่น้ำCai ในจังหวัดญูตรัง (Nha Trang) ของเวียดนามและอยู่ในทัศนวิสัยที่มองเห็นจากทะเลได้อย่างชัดเจน ขบวนเรือหยุดทำพิธีเซ็นไหว้หน้าภูเขาแห่งนี้ ดังความว่า

“...แล้วก็ไปสามวันถึงบรรพต นามกำหนดซังซำมคีรีศรี ตระหง่านเขาง้าเงาชลธิ เขาวามีเป็นนิทานบุราณมา ว่าเขานี้อัศจรรย์กาลวาด เมื่อไฟฟ้าผ่าฟาดลงภูผา แล้วลูกไหม้ไล่เลียลามศิลา พฤษภาจึงไม่ลัดระบัดใบดูก็เหมือนหนึ่งจะต้องทำนองกล่าว ด้วยเรื่องรารอยมีอยู่ที่ใด แล้วแล่นผ่านพ้นสถานที่นั้นไป จนอุทัยแจ่มแจ้งโพยมบน ก็ลุ่มยังอินตั้งตัวบุตร สูงสุด

^{๕๗} ธีัญญาทิพย์ ศรีพนา. **เวียดนามหลากหลายมิติ**. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

เทิดเทียมพระเวหน ตระหง่านเขาเงาดำลงจ้ำซล ฝ่ายบนเปื่องจอมคีรินราย
 มีศิลาหนึ่งปักเป็นกำหนด ประหลาดหลากกว่าบรรพตทั้งหลาย ฟังแกลง
 หลายปากมามากมาย ว่าเป็นศรณารายณ์อวตาร เมื่อเสด็จออกคงไปทรง
 พรต ยังบรรพตศาลาลัยไพโรสานต์ ทรงแผลงสารทศโรปรอนราญ พิฆาต
 มารซึ่งแปลงเป็นกวางมา แล้วสาปศรให้เป็นท่อนศิลาปัก จึงประจักษ์อยู่ที่
 จอมภูผา ทรงสถานที่ประมาณสมมุติมา ก็หมายตาเหมือนจะต้องบุราณ
 กาล ฝ่ายฝูงคณาอารักษ์ สิทธิศักดิ์เข้าสู่สิงสถาน ผู้ไปมาบูชาเชียวชาญ
 วิสัยพาลพาณิชนิยมมา แต่แปลกอย่างออกที่ทำสำเภาน้อย กระจ้อยร่อย
 พอฟังเสนาหา เอาเชือกเสาเพลาใบใส่เกตรา แล้วเย็บผ้าถุงเสียบึงเรียงราย
 บรรดามีเงินทองของเอนไอช สรรพโภชนใส่ลงบรรจุถวาย เอากระดาษ
 วาตรูปทุกตัวนาย ทั้งนายท้ายต้นหนทุกคนไป แล้วยกสำเภาน้อยลงลอยน้ำ
 เหมือนถ้ายลำที่ร้ายให้คลายได้ เผากระดาษฟาดเคราะห์สะเดาะไป
 ตามวิสัยสัญจรแต่ก่อนมา...”

เทวสถานฮินดูโพธิ์นคร (โพนาการ์ : Po Nagar)
 สร้างราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘-๙ สมัยอาณาจักรจามปา

หลวงนายคักติได้พรรณนาการเช่นไหว้ครั้งสุดท้ายไว้เมื่อตอนเดินเรือออกจากเขตเมืองญวนเข้าสู่่านน้ำจีน โดยขบวนเรือได้เจอพายุลูกใหญ่โหมกระหน่ำ ผู้คนมีอาการเมาเรือและอาเจียนกันอย่างหนักทุกคน กระทั่งตัวหลวงนายคักติเองก็ไม่แน่ใจว่าตนเองจะมีชีวิตรอดพ้นไปได้ จึงได้อธิษฐานขอพึ่งพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกครั้ง ในที่สุดขบวนเรือสามารถรอดพ้นจากพายุใหญ่ได้ หลังจากนั้นได้มีเหตุการณ์ตื่นเต้นเกิดขึ้น คือ มีปลาวาฬตัวใหญ่ว่ายปรากฏขึ้นทางกบขวาของเรือ แม้หลวงนายคักติจะไม่ตื่นตระหนกต่อการพบเห็นปลาวาฬ แต่บรรดาลูกเรือชาวจีนมีความเชื่อว่าปลาวาฬคืออาเพศ จึงได้จัดเครื่องเช่นไหว้ปลาวาฬ รวมทั้งเช่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์กันอย่างวุ่นวาย ดังที่นิราศพรรณนาไว้ว่า

“แล้วบังเกิดพายุใหญ่จนใบกลับ ทั้งคลื่นทับเทฟองทั้งนองฝน เป็นพายุยับ
 ทั่วหม่นมน กำลังฝนแลบพรายกระจายไป เสียงคลื่นประหนึ่งพื้นสุธาวาศ จะ
 วินาศไปด้วยชลไม่ทนได้ ตลิ่งนิ่งเห็นเขานิ่งวุ่นวายไป บ้างร้องไห้รักตนอยู่
 ลนลาน บ้างก็ยึดมัดไม้ใบเก๋า บ้างก็เฝ้าถ้ำน้ำแลลำบ้าน เห็นการผิดแล้วก็
 คิดนั้สการ สละพาลภาวนารักษามาตน จะแลฝั่งที่หยุดก็สุดเนตร
 จะสังเกตพึ่งพนักก็ขัดสน แต่นั่งแลดูตากันห้าคน เห็นจะจนเสียในท้อง
 ทะเลลาน สุดคิดจึงอุทิศถึงพระเดช มาปกเกศช่วยชีพสังขาร เดชะตะบะ
 บุญพระคุณณาน ลมพาลก็ค่อยเปลาบรรเทาพลัน เกตราจึงค่อยฟื้นขึ้น
 คลื่นได้ จึงชักใบขึ้นรอไว้พอผัน ครั้นลมหายค่อยสบายอารมณ์ครั้น
 ถึงกระนั้นยังไม่สุขสักราตรี ถ้ากลางคืนก็ได้ขึ้นแต่แสงจันทร์ ทิววันก็ได้
 ชมแต่รังษี กับจะดูมัจฉาในวาริ แต่ก็มีพวกพรรคจะอันตราย ที่ตามล้อม
 ตอมว่ายนั่นหลายหมู่ ก็เหลือรู้จะกำหนดจดหมาย ชลาดำด้วยน้ำเค็มพราย
 ทั้งสุดสายดิ่งร้อยห้าสิบวา จะดูโดยทิศใดก็ใจหวาด วิปลาสเห็นวาฟขึ้นข้าง
 ขวา ประมาณยาวราวสามสิบห้าวา ที่ท่อนหน้าไม่ตระหนกประจักษ์ใจ
 เห็นคลื่นกึ่งที่กระฟุ้งแพนหาง ประมาณกว้างนั้นสิบห้าวาได้ แต่โดยลมอม
 ชลที่ฟ่นไป ก็สูงได้โดยหมายกับปลายตาล เขาก็กลับใบปากออกจากที่
 คะเนหนีจะให้พ้นแถวสถาน เอาธูปเทียนบวงบนขึ้นลนลาน วันทนา
 ปลาวาฬวุ่นวาย แล้วเขาทำเปิดไก่อไหว้เทเวศร ตามเพศที่ทะเลแล้วเทถวาย
 แต่ชล้วยชลูกแล้วลูกขึ้นไปรยปลาย กระดาศพรายเฝ้าเพลิงเถกิงเรือ

เย็นเช้าไหว้เจ้าด้วยม้าฟ่อ พระมหาจอฟังอิงคิ่งเนื่อง ครั้นค่ำแขวนโคม
เคียงเรียงเรียง ตลอดเบื้องหน้าท้ายที่รายไป...”

เนื้อความตอนนี้ได้กล่าวถึงลักการะขอพรจาก“พระมหาจอ”(ออกเสียง
สำเนียงจีนถิ่นว่า“มาจ้อ”) หรือ“เจ้าแม่ทับทิม”เป็นเทพเจ้าที่ชาวจีนไหหลำ
ฮกเกี้ยนและชาวเวียดนาม โดยเฉพาะกลุ่มชาวประมงและพ่อค้าเดินเรือเคารพนับ
ถือเป็นอย่างยิ่ง เพราะเชื่อว่าเป็นเทพที่คุ้มครองผู้เดินทางทางเรือให้แคล้วคลาด
ปลอดภัย นิราศได้กล่าวถึงการบูชาเจ้าแม่ทับทิมและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งเข้าและเย็น
โดยใช้เครื่องประกอบพิธีแบบจีนโบราณคือ “ม้าฟ่อ”เป็นเครื่องทองเหลืองใช้ตีให้
เกิดเสียงดังกังวาลซึ่งจะพบเฉพาะการประกอบพิธีกรรมแบบจีนเท่านั้น

ภาพวาดจินตนาการจากหนังสือกำสรวลสมุทรสุดยอดกำสรวลศิลป์
ให้จินตนาการคล้ายกับนิราศกวางตุ้งพรรณนาถึงการพบปลาวาฬ

การต้องพลัดพรากจากบ้านเกิดเมืองนอน การเผชิญพายุมรสุมครั้งแล้วครั้งเล่า ทำให้เกิดภาวะความแปรปรวนทางร่างกายและจิตใจ รวมถึงการเดินทางผ่านสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่น การพบเห็นเหตุการณ์แปลกประหลาด เช่น ปลาวาฬ นำมาสู่การอธิษฐานขอพึ่งพระบารมีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และการจัดเครื่องเช่นไหว้ประกอบพิธีของบรรดาลูกเรือชาวจีนหลายครั้งตลอดการเดินทาง ทำให้เราทราบถึงอารมณ์ความรู้สึกหวาดกลัวของคณะผู้เดินทาง ทั้งนี้ในสมัยโบราณการเดินทางทางทะเลถือเป็นการเสี่ยงชีวิตที่อันตรายและมีโอกาสที่จะไม่รอดชีวิตกลับมา ดังเช่นเรือคณะทูตไทยไปยุโรปสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งอับปางลงระหว่างทางถึง ๒ ครั้ง^{๕๘} ดังนั้นผู้ที่ต้องออกเดินทางทางเรือจึงอาศัยสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่พึ่งพิงทางใจเป็นสำคัญ สำหรับการเดินทางไปเมืองจีนครั้งนี้ผู้ร่วมเดินทางส่วนใหญ่คงเป็นลูกเรือชาวจีนที่ทำงานในกรมท่าซ้าย อีกทั้งมีบรรดาพ่อค้าชาวจีนจำนวนมากติดตามไปค้าขายโดยอาศัยความเป็นเรือบรรณาการทูตบังหน้า^{๕๙} เพราะเป็นที่ทราบแน่ชัดแล้วว่าเรือทั้ง ๑๑ ลำล้วนแล้วแต่เป็นเรือสำเภาของพ่อค้าจีนกวางตุ้งทั้งสิ้น ส่วนการจัดเครื่องเช่นไหว้ ฐูป เทียน เป็ดไก่ เหล้า การเผากระดาษเงิน กระดาษทอง ตีฆ้องและบูชาเจ้าแม่ทับทิมตามที่นิราศได้กล่าวไว้คงเป็นหน้าที่ของ“เอียวก่ง”ประจำเรือผู้ทำหน้าที่บูชาพระ^{๖๐} พิธีกรรมความเชื่อแบบจีนที่เกิดขึ้นบนเรือคณะทูตเป็นที่ยืนยันได้ว่ามีคนจีนจำนวนมากร่วมขบวนเดินทางไปในครั้งนี้

^{๕๘} คณะทูตไปฝรั่งเศส ปี ๑๖๘๐ แต่เดินทางไปไม่ถึงเพราะเรือได้อับปางและลูกเรือทั้งหมดหายสาบสูญไป ส่วนคณะทูตไปโปรตุเกสในปี ๑๖๘๖ เรือได้อับปางลงอีกแต่คณะทูตรอดชีวิตและสามารถเดินทางกลับถึงอยุธยาด้วยความช่วยเหลือของชาวฮอลันดา รายละเอียดเพิ่มเติมใน ธิษณา วีรเกียรติสุนทร “บันทึกของราชทูตออกพระวิสุทธรุณทร” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญสรรพสารประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: ศักดิโสภณการพิมพ์, ๒๕๕๔), ๔๖.

^{๕๙} เพื่อความสะดวกในการค้าขายที่จะได้รับการผ่อนปรนกฎระเบียบที่เข้มงวดรวมถึงได้รับการยกเว้นภาษี

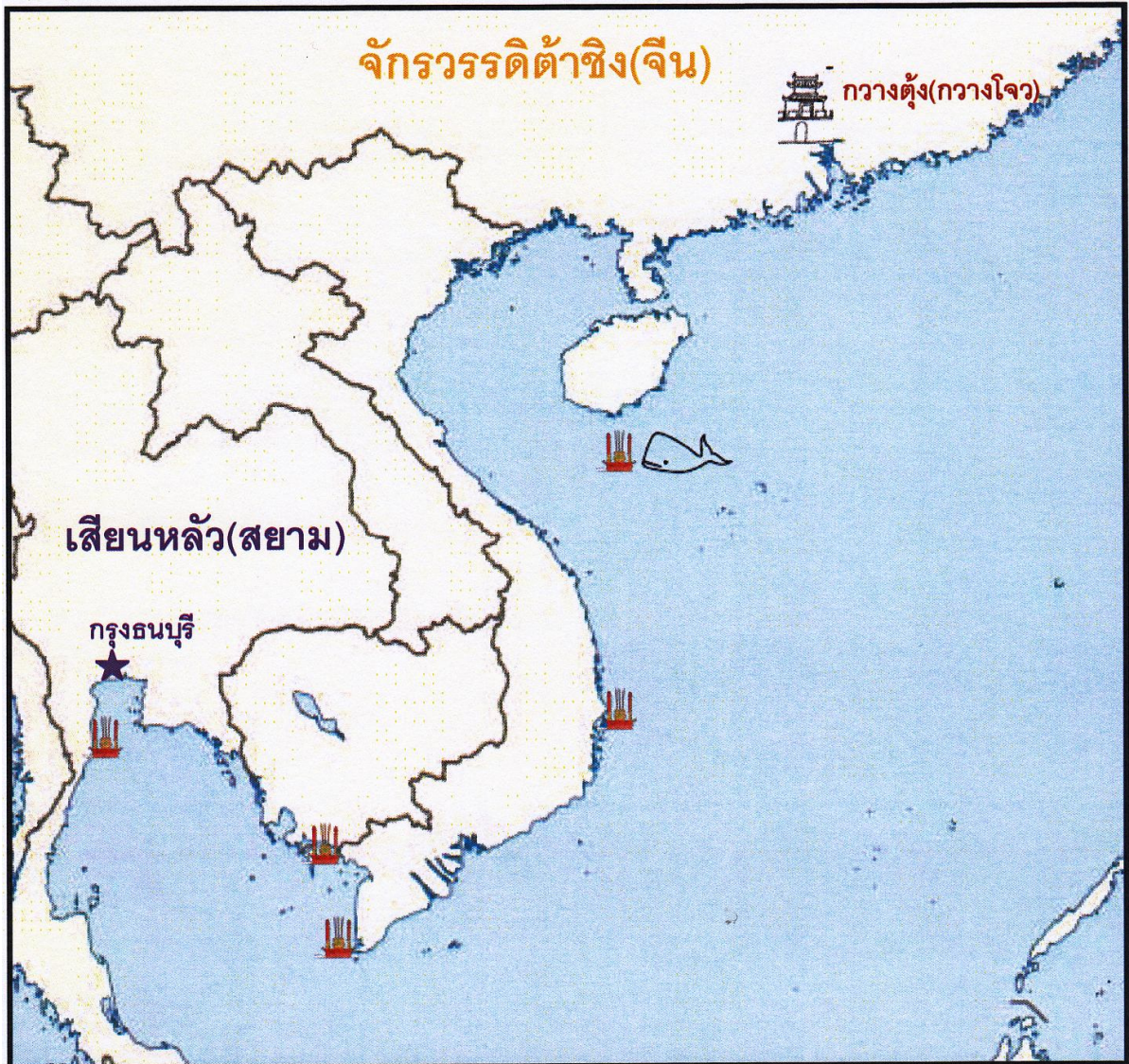
^{๖๐} เป็นตำแหน่งในพระโอยการนาพลเรือน สังกัดกรมท่าซ้าย ทำหน้าที่บูชาพระ ถือนา ๓๐

แผนที่แสดงเส้นทางเดินเรือไปเมืองกวางตุ้งตามที่หลวงนายศักดิ์ได้กล่าวไว้

- ★ กรุงธนบุรี
- 🏯 เมืองกวางตุ้ง (กวางโจว)
- ◆ เขาสามร้อยยอด
- เมืองพุทไธมาศ (ฮาเตียน)
- เกาะกูดัน (Con Dao)
- ✦ เมืองป่าสัก (Song Tien)
- ✚ เกาะมะเกาสถาน (มาเก๊า)
- ➡ เส้นทางเดินเรือ

จุดแสดงบริเวณที่มีการประกอบพิธีเซ่นไหว้บนเรือ

จุดที่มีการทำพิธีเซ่นไหว้

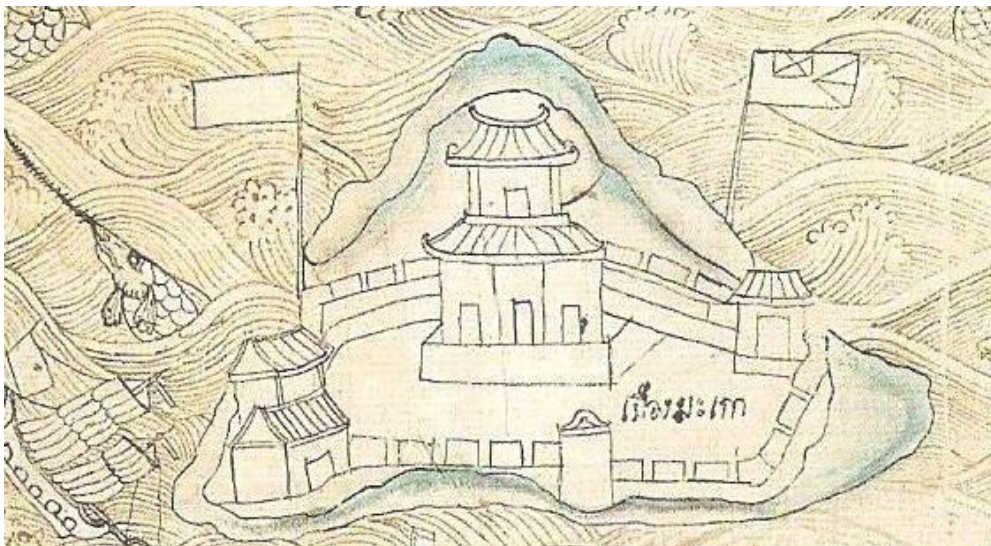

บริเวณที่สันนิษฐานว่าพบปลาวาฬ

การพรรณนาถึงประสบการณ์แปลกใหม่ที่นำตื่นเต้นของกวีได้ปรากฏชัดขึ้นเมื่อขบวนเรือเดินทางถึงเมืองจีนบริเวณที่เรียกว่าเกาะมะเกาสถาน ปากแม่น้ำจูเจียง ที่ซึ่งหลวงนายคักติได้พบเห็นชาวตะวันตกจำนวนมากอยู่บนเกาะแห่งนี้ ดังที่กล่าวพรรณนาไว้ว่า

“...ที่เข้าออกกว้างตั้งกรุงศรี จำเพราะทางเข้าหว่างศิริมี ครั้นลมดีก็ได้แล่น
เข้าโหลบาน ขึ้นยืนดูผู้คนมั่งคั่ง ฝรั่งตั้งเต็มเกาะมะเกาสถาน เป็นท่วงทีหนี
ไล่ก็ได้การ มีกำแพงสามด้านดูดี เห็นสำเภาเข้าครั้นกำปั่นทอด แลตลอดดู
ไปไม่สุดที่ แต่มิ่งไม่ไร้สิ้นทุกศิริ บ้างที่มีคนตัดไม้ลัดทัน...”

ข้อความดังกล่าวถือเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่าชาวโปรตุเกสและชาวตะวันตกชาติอื่นๆได้เข้ามาพำนักในเมืองจีนแล้ว โดยจัดตั้งสถานีการค้าและท่าเรืออยู่บนเกาะมาเก๊าและบริเวณใกล้เคียง ชาวตะวันตกบางส่วนได้รับอนุญาตให้เดินทางไปถึงกรุงปักกิ่งเพื่อเข้าเฝ้าจักรพรรดิเฉียนหลงในปี ๑๗๘๔/๒๓๒๗^{๖๑} หลวงนายคักติได้บรรยายลักษณะมะเกาสถานที่พบเห็นไว้ว่าเป็นเมืองที่มีกำแพงสามด้านล้อมรอบ อีกทั้งยังเป็นเมืองท่าที่พลุกพล่านเพราะมีเรือสำเภาสินค้าทอดสมอเรียงรายอยู่เป็นจำนวนมาก

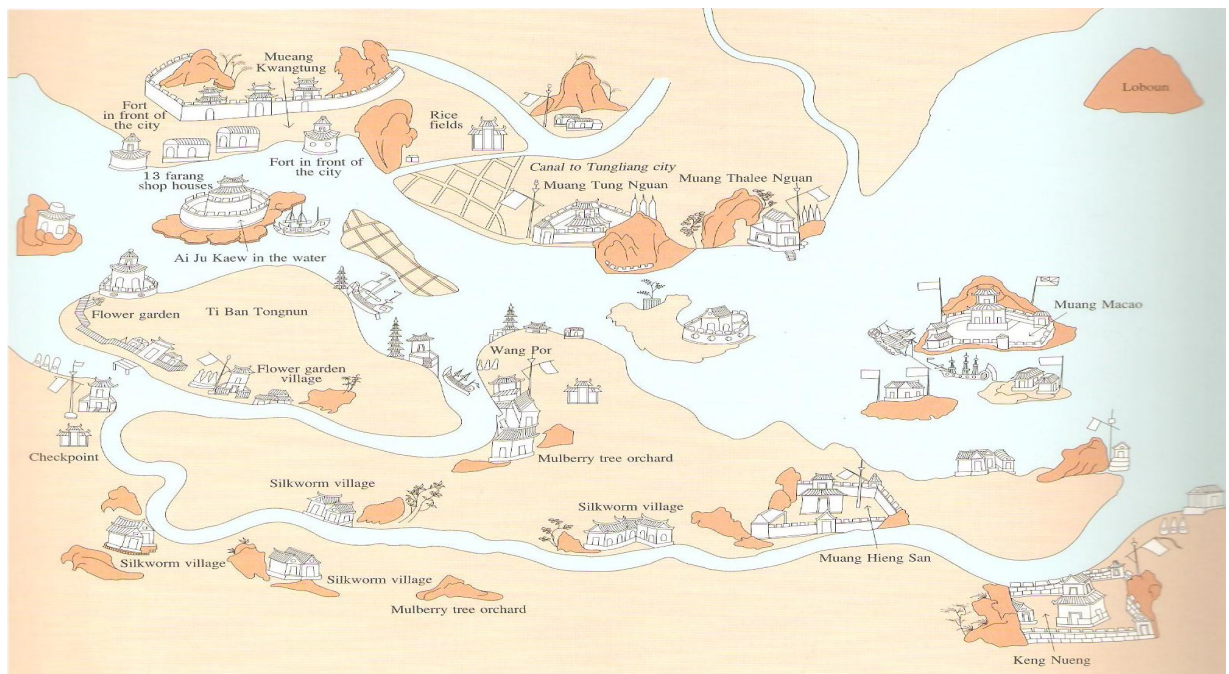
มะเกาสถานหรือเกาะมาเก๊า
(ภาพจากRoyal Siamese Maps, 2004)

^{๖๑} George Woodcock .The British in the Far East.(Grate Britain: Atheneum,1969).

๑๔๐ นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักติฯ

แผนที่แสดงที่ตั้งเกาะมาเก๊าหรือมะเกาสถานบริเวณปากแม่น้ำจูเจียง

แผนที่ตั้งเมืองกวางตุ้งและเมืองใกล้เคียง

(ภาพจาก Royal Siamese Maps, 2004)

จากเกาะมะเกาสถาน ขบวนเรือใช้เวลาเดินทาง ๒ วันล่องขึ้นไปตามแม่น้ำ
จู่เจียง ตลอดสองริมฝั่งจนถึงเมืองกวางตุ้ง นิราศกวางตุ้งได้พรรณนาความงดงาม
ของธรรมชาติขุนเขาที่ให้ความรู้สึกเบิกบานใจเปรียบได้ดั่งกำลังเที่ยวชมอยู่ในป่า
“หิมพานต์” รวมทั้งพบเห็นท่าเรือ เรือประมงและบ้านเมืองของชาวจีนตั้งอยู่เรียง
ราย ดังความว่า

“...แต่มีงั้ไม้ไผ่ขึ้นทุกคิริ บ้างที่มีคนตัดไม้ลัดทั้น แต่นั่งดูภูผาศิลาลาด
ดังประพาสหิมพานต์พนาลัย ที่วังเวียงเชิงผาเป็นหน้าบัน บ้างเป็นขอบ
คันธกุฎีดา ที่ล้อมลายเล่าก็ชมเหมือนพรมลาด ที่ชาวคาตไปก็ดูดังบุผ้า
ที่เยี่ยมย้อยออกมาห้อยถึงคองดา จะไปมาเลี้ยวหลีกครรไลโคล เห็นเรือทั้ง
เที่ยวท่องทำมัจฉา ดูคาไปแต่ล้อมเสาไสว จนสุดเนตรสังเกตไม่สุดใบ
ดังทัพใหญ่ยกหนักรอกหักกราญ อันโดยทางลางเหล่าที่เว้นไว้ ครั้นจะใส่
ถั่วถั่วให้วิถาร เหลือสติจะดำริให้รอบการ ขอประมาณแต่นิราทานี้...”

เมื่อขบวนเรือเดินทางถึงเมืองกวางตุ้งภายหลังจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายจีนได้
ตรวจสอบเอกสารแล้ว หลวงนายคักติได้กล่าวถึงเมืองกวางตุ้งไว้อย่างน่าตื่นตะ
นึ่งว่าเป็นเมืองใหญ่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพรรณธัญญาหารบ้านเรือนก่อ
ด้วยอิฐตั้งเรียงเป็นทิวแถว มีกำแพงเมืองล้อมรอบถึงสามชั้นทำด้วยศิลาแลง และ
ด้วยความเป็นเมืองท่าหน้าด่านสำคัญทางใต้ของจีน กวางตุ้งจึงมีหอรบและป้อม
ปืนขวางอยู่กลางลำน้ำพร้อมกองทหารประจำการที่มีอาวุธครบครัน ดังพรรณนา
ไว้ว่า

“...อันหอรบนางเรียงที่เรียงเรียบ ไวร่ระเบียบป้องกันบุรีศรี มีป้อมขวางอยู่
กลางชลาลัย วารีแล่นรอบเป็นขอบคัน ตรงปากเมืองไว้เครื่องช้างเรือรบ
ก็เตรียมครบทอดราอยู่ท่านั้น พอชุกเหตุสังเกตคืนวัน ก็เรียกทันถอยไล่ก็ได้
ที่ ที่กองเกณฑ์ให้ตระเวนก็สอดเสาะ เที่ยวรายเราะเรือรอบบุรีศรี
สรรพสรรพอาวุธไว้มากมี ประจำที่จุกช่องอยู่อัตร่า เหล่าทหารประจำการ
กินเบี้ยหวัด ก็เปลี่ยนผลักกันพิทักษ์รักษา ล้วนเกาทัณฑ์สันทัดอยู่อัตร่า ถือ
ตำราที่โบราณท่านชิงชัย...”

ภาพวาดบ่อน้ำร้อนเมืองกวางตั้ง
(ภาพจาก Royal Siamese Maps, 2004)

เมื่อถึงเมืองกวางตั้ง หลวงนายคักติบรรยายนิราศได้มีสีสันทัน มีชีวิตชีวา บ่งบอกถึงความรู้สึกตื่นเต้นต่อสิ่งที่พบเห็นอย่างชัดเจน เช่น พบเห็นภูมิประเทศที่สวยงามของสองฝั่งแม่น้ำจู่เจียงหรือการพบเห็นผู้คนและบ้านเมืองที่สวยงามแปลกตา ตื่นใจ ดังที่ได้กล่าวถึงสภาพบ้านเรือนริมสองฝั่งแม่น้ำก่อนถึงเมืองกวางตั้งที่ตลาดลำไยไปด้วยผู้คนและมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหาร รวมทั้งมีเรือสินค้าจอดอยู่ที่ท่าเรือจำนวนมาก ดังที่พรรณนาไว้ว่า

“...ก็แล่นไปตามเรื่องรุธยา เห็นวารีนันไม่มีมัจฉาชาติ อร์ญาวาสเร่ก็ไรรุทขา บนอากาศขาดหม่นสุกษา พสุธาตาตายด้วยคนไป เป็นชาวคามนิคม วาสี ช่างทำที่นั่นอุตสาหกรรมน้ำอ้าย ล้วนตึกก่อต่อเนื่องเป็นเรียงไป ทุกวังเวียงเชิงไศลละลานตา ที่พื้นน้ำนั้นก็ทำเป็นเรือกสวน บ้านเพราะพวนปลูกผักก็หนักหนา ที่ลุ่มลาดหาดน้ำก็ทำนา ไม่มีป่าปลูกไม้ไผ่ไว้มากมี พื้นผลแต่ที่ตนตระการรส จะกำหนดนามไซรัก็ไซที่ แต่เข้าครองไปได้สองราตรี ก็ถึงที่หยุดพักนครา เห็นกำปั่นแลสำเภาเขาค้าขาย เป็นทิวทอดตลอดท้ายคฤหา ทั้งสี่แถวตามแนวนครา ก็ทอดท่าหน้าเมืองเป็นเรียงกัน แต่เสากระโดงที่

ระตะตะกะกาย จนสุดสายเนตรแลแปรผัน บ้างขึ้นล่องเที่ยวท่องจรจรัล
สุดอนันต์ที่จะนับคนนา...”

หลังจากที่เดินทางถึงเมืองกวางตุ้งแล้ว คณะทูตไทยได้มีโอกาสเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ ด้วยความรู้สึกตื่นเต้นภายใต้ประสบการณ์แปลกใหม่ในต่างแดน กระทั่งเมื่อทูตสองคณะต้องแยกจากกัน โดยคณะของพระยาสุนทรภักย์ราชทูตต้องเชิญพระราชสาส์นออกเดินทางไกลไปเมืองปักกิ่ง อารมณ์ความรู้สึกโศกเศร้าอาลัยได้บังเกิดขึ้น ทั้งนี้เพราะตลอดเวลาที่เดินทางมาและใช้ชีวิตร่วมกันในเมืองกวางตุ้งเป็นเวลาหลายเดือนคณะทูตคงมีความสนิทสนมรักใคร่ผูกพันกัน เมื่อยามต้องจากกันหลวงนายคักติจึงได้พรรณนาบ่งบอกความรู้สึกไว้ว่า

“...แต่นับวาระคอยคร่ำทุกเช้าเย็น อันเหล่าไทยที่ได้ไปเป็นเพื่อยาก ข้ามทะเลลำบากนั้นแสนเชิญ แต่ตราคน้ำตราฝนแล้วทนเย็น จะนั่งนอนแต่เขม้นไม่เว้นวาระ อันที่ท่านสี่สำเภาลอง นั้นพุ่มพวงสารพัดไม่ขาดขวาง จะแสนยากอยู่แต่เหล่าที่เข้าระวาง ป้มปางจะไม่เห็นว่าเป็นกาย หากพระขัติคุณการุณภาพ ก้มกราบถึงพระบาทไม่ขาดสาย จึงได้พ้นไถยอันอันตราย รอดตายมาขึ้นคืนเมือง...”

การแยกจากกันนี้ถือเป็นครั้งสุดท้ายที่หลวงนายคักติได้พบพระยาสุนทรภักย์ เพราะต่อมาพระยาสุนทรภักย์ได้ถึงแก่กรรมลงอย่างกระทันหัน ในขณะที่ปฏิบัติหน้าที่หัวหน้าคณะทูตอยู่ในเมืองปักกิ่ง ดังที่จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิงกล่าวไว้ว่าราชสำนักจีนเป็นเจ้าภาพในการทำศพและจัดพิธีเช่นไหว้ ดังความว่า

“วันซินโหลว เดือนสาม ปีที่สิบเจ็ด รัชศกเฉียนหลง จัดพิธีเช่นไหว้ทูตเมืองเฉียนหลัว พระยาสุนทรภักย์นารถตามธรรมเนียม”^{๖๒}

การที่นิราศมิได้กล่าวถึงการเดินทางไปเมืองปักกิ่งหรือเหตุการณ์สำคัญใดๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองปักกิ่งเลย ทั้งการเข้าเฝ้าองค์จักรพรรดิเฉียนหลง รวมทั้งการถึงแก่กรรมอย่างกระทันหันของพระยาสุนทรภักย์ราชทูตซึ่งน่าจะเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดเป็นที่ยืนยันได้ว่าหลวงนายคักติเป็นคณะทูตชุดที่ทำการค้าขายอยู่ในเมืองกวางตุ้งและไม่ได้ร่วมเดินทางไปกรุงปักกิ่งอย่างแน่นอน

^{๖๒} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง (ชิงสี่อู่) “เกาจงสี่อู่” บรรพ ๑๑๕๒ หน้า ๑๒

๓.๓ พิธีการและธรรมเนียมการทูต

นิราศกวางตุ้งได้สะท้อนภาพพิธีการและธรรมเนียมการทูตรวมถึง วัตถุประสงค์ของการเดินทางไปเมืองจีนในครั้งนี้โดยเริ่มต้นบรรยายรายละเอียดไว้ว่า

“...ไปประเทศกวางตุ้งกรุงศรี เป็นจดหมายมาถวายด้วยภักดี ตามที่ไปสดับ
เดิมความ แรกราชดำริตริตรองถวิล จะเหยียบพื้นปัดพินให้งามสนาม
จะสร้างสรรค์ดั่งสวรรค์ที่เรืองราม จึงจะงามมกฏอยู่ชยา เมื่อไครศรัย
สมบุรณ์ด้วยสมบัติ กับกษัตริย์ราชคฤดาหา เคยร่วมพื้นยืนแผ่นสุวรรณ
มา แต่นิราเสื่อมเศร้ามาเนานาน เสื่อมสนองโดยครองกระษัตริย์ชาติ
เสื่อมราชไมตรีไม่มีสमान เสื่อมสวาทขาดมากี่ช้านาน จะประมาณยี่สิบสี่ปี
ปลาย จึงทรงคิดจะติดความตามปฐม สำหรับราชบรมกระษัตริย์สาย
จึงแผ่พื้นสุวรรณพรรณราย เอาบายคายพื้นเพื่อเป็นเครือวัลย์...”

ข้อความดังกล่าวได้ระบุชัดเจนถึงการติดต่อสัมพันธ์กับจีนในระบบ
บรรณาการหรือ“จิ้มก้อง-เชิญทอง”ซึ่งถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมาแต่โบราณ
โดยในส่วนขั้นตอนและพิธีการนั้นฝ่ายไทยได้ปฏิบัติตามที่จีนเป็นผู้กำหนด
ราชสำนักแมนจูได้ยึดถือแบบแผนธรรมเนียมการทูตเดิมที่ราชวงศ์หมิงเคย
กำหนดไว้ แต่ปรับเปลี่ยนรายละเอียดปลีกย่อยบางประการในสมัยจักรพรรดิคังซี
ระเบียบปฏิบัติหลักที่ฝ่ายจีนกำหนดไว้ อาทิ การกำหนดเมืองท่าที่คณะทูตจะเดิน
ทางเข้ามาเพื่อรอเดินทางต่อไปกรุงปักกิ่ง การส่งทูตชุดเล็กมาล่วงหน้าเพื่อขอ
อนุญาตให้คณะทูตบรรณาการเดินทางเข้ามา บัญชีสิ่งของบรรณาการ จำนวน
เรือบรรณาการ ๓ ลำ แต่ละลำมีลูกเรือไม่เกินหนึ่งร้อยคน จำนวนผู้ติดตามคณะ
ทูตอย่างเป็นทางการ ๒๒ คน และระยะเวลาการส่งบรรณาการเป็นพิธีการทุก
๓ ปี ฯลฯ^{๖๓}

เมื่อได้รับอนุญาตอย่างเป็นทางการจากฝ่ายจีน ในปี ๑๗๘๑/๒๓๒๔
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้จัดเตรียมคณะทูตชุดใหญ่พร้อมเครื่องราชบรรณาการ

^{๖๓} สารสิน วีระผล. *จิ้มก้องและกำไรรการค้าไทย-จีน ๒๑๙๕-๒๓๙๖*. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๔), ๓๐-๓๑.

และพระราชสาส์นเดินทางไปยังเมืองกวางตุ้งและรอเวลาเพื่อเดินทางต่อไปเข้า
 ฝ้าจักรพรรดิเฉียนหลงที่กรุงปักกิ่ง นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้ากรุง
 ธนบุรีเสด็จออกท้องพระโรงเพื่อประกอบพระราชพิธีจารึกพระราชสาส์น
 สุพรรณบัฏทองคำซึ่งถือเป็น“พิธีหลวง”ที่มีความสำคัญและเป็นการถวายพระ
 เกียรติจักรพรรดิจีนอย่างสูง ดังความว่า

“...แล้วเสด็จบัลลังก์อาสน์ออกสนาม แยมพระโขนงประติพัทธแล้วตรัส
 ความ อมาตย์หมู่มีนามประนมฟ้าง ได้ยินพร้อมยอมอวยแล้วอภิวัต
 กราบบาทด้วยค่านับแล้วรับสั่ง ทูลโดยลำดับมาเป็นตราตรึง ที่หยุดแล้ว
 จะยังยืนควร จึงพระบาททรงราชนิพนธ์สาร เป็นตะพานนพคุณควรสงวน
 ให้เขียนสารลงลานทองทวน จัดส่วนบรรณาการละลานตา อนึ่งนอก
 จั๊กก่องเป็นของถวาย ก็ไปรยปรายประทานไปหนักหนา ทั้งนายห้างขุน
 นางในนครา ให้มีตราบัวแก้วสำคัญกัน แล้วจัดทูตทูลคำให้จำสาร
 บรรณาการพร้อมสิ่งสรรพ ทั้งของแถมแนมความนั้นงามครั้น เป็น
 กำนัลถวายนอกบรรณาการ...”

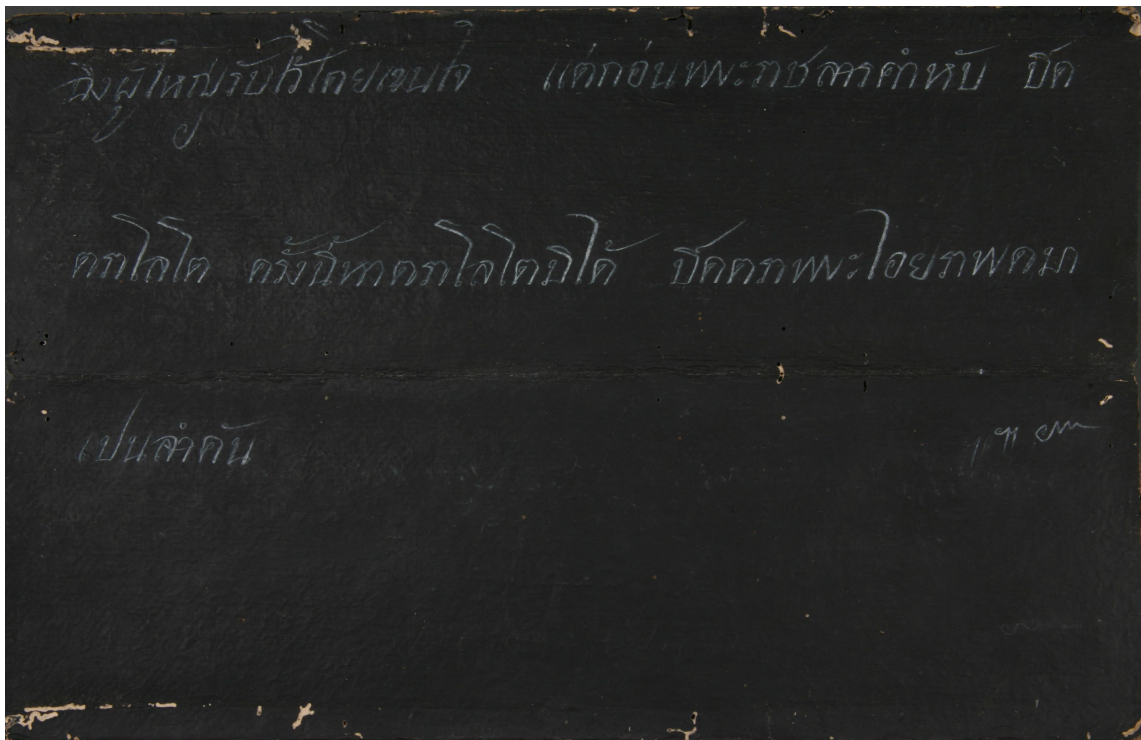
พระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการที่ฝ่ายไทยได้จัดเตรียมถวายใน
 ครั้งนี้แบ่งออกเป็น ๒ ชุด ชุดหนึ่งคือเครื่องราชบรรณาการและพระราชสาส์น
 ประทับตราไอยราพตถวายแด่องค์จักรพรรดิ มีพระยาสุนทรธรรมาธิราชเป็น
 หัวหน้าคณะ อีกชุดเป็นพระราชสาส์นประทับตราบัวแก้วและเครื่องบรรณาการ
 ถึงข้าหลวงมณฑลกวางตุ้ง-กวางซี ส่งมาในนามเจ้าพระยาพระคลังกรมท่า
 มีพระยาศรีธรรมมาธิราชเป็นหัวหน้าคณะขบวนเรือทูตมีจำนวนทั้งหมด ๑๑ ลำ
 นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงการแบ่งบรรณาการเป็นสองชุดไว้ว่า

“...แล้วทรงสั่งสิ่งของเป็นสองเหล่า อย่าควบเข้าแบ่งพร้อมเป็นสองฐาน
 ฝ่ายทูตนั้นให้ว่าบรรณาการ โดยฉบับบูรณารวดมา อนึ่งนอกจัมก่องเป็น
 ของถวาย รับสั่งยกให้ทนายข้าหลวงว่า บรรทุกเสร็จทั้งสิบเอ็ดเกดตรา...”

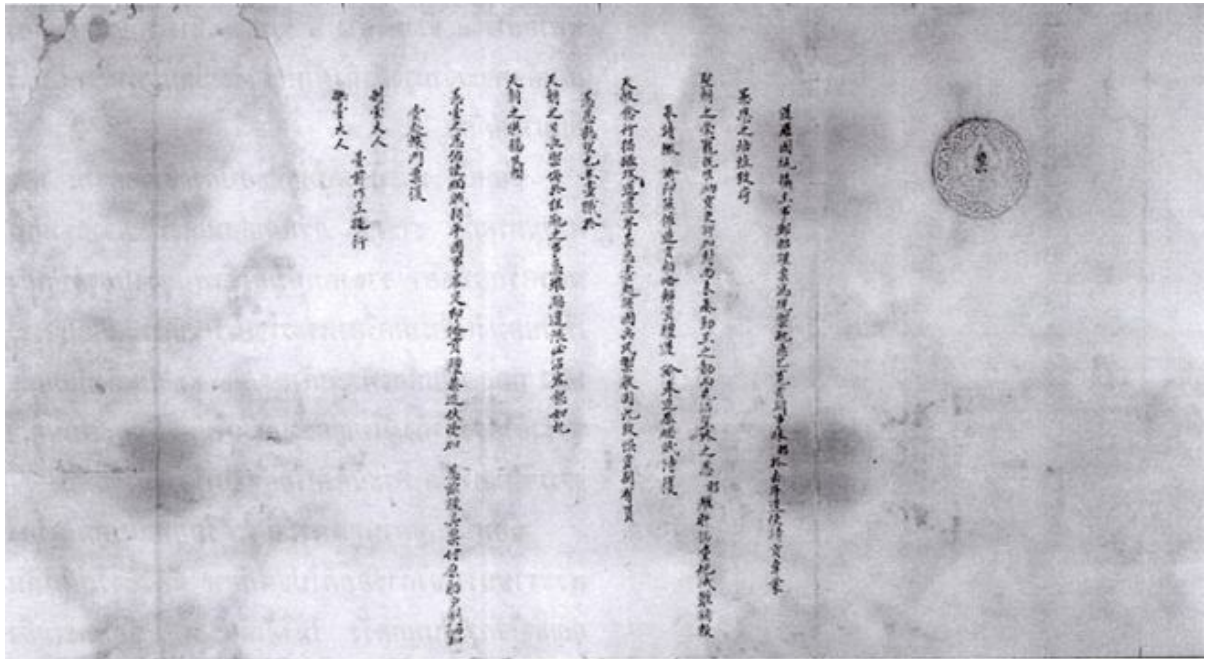
สิ่งของบรรณาการ ๒ ชุดที่กล่าวถึงนี้บางส่วนที่ถูกต้องตามบัญชีที่จีน
 กำหนดจะถูกจัดใส่เรือเดินทางต่อจากเมืองกวางตุ้งไปกรุงปักกิ่งส่วนที่เป็นของ
 นอกบัญชีที่จีนไม่รับไว้จะได้รับอนุญาตให้ขายเพื่อใช้เป็นค่าเดินทางกลับประเทศ
 หลักฐานสำคัญที่ยืนยันถึงการแบ่งคณะทูตออกเป็นสองชุดแต่เดินทางมาใน

๑๔๖ นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักติฯ

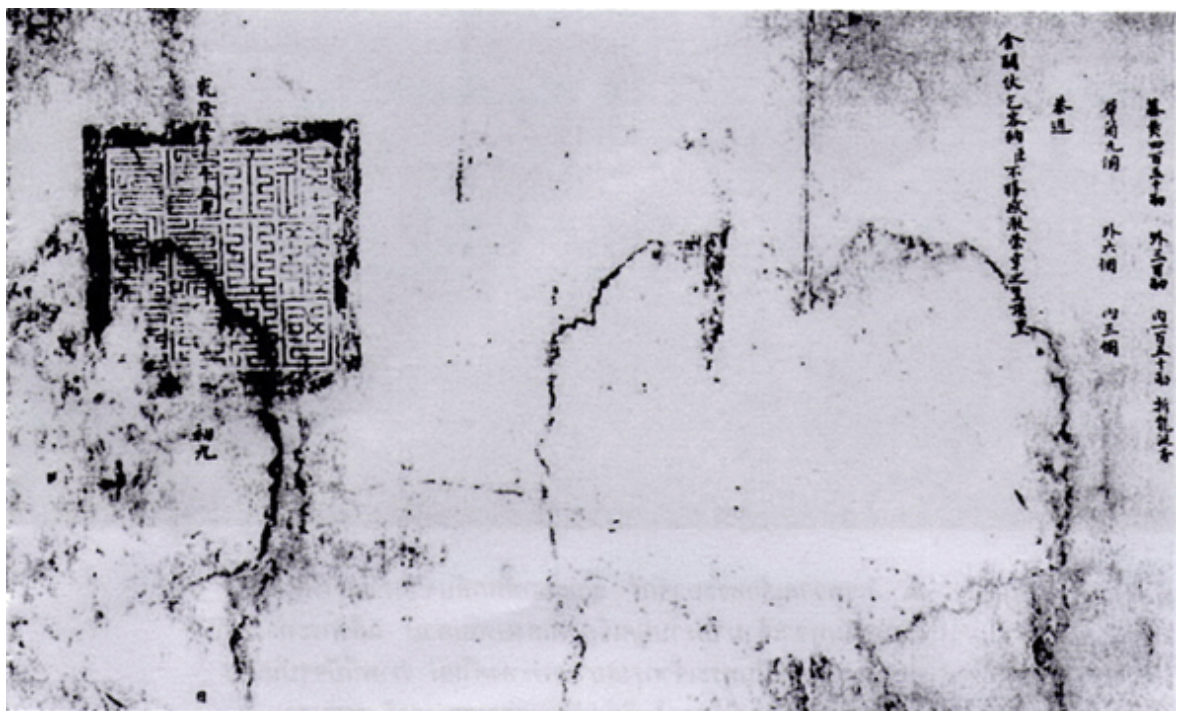
ขบวนเรือ๑๑ลำพร้อมกันคือ พระราชสาส์นทั้ง ๒ ฉบับซึ่งตรงตามที่นิราศกล่าวถึงไว้ ฉบับที่จิมก้องถวายพระเจ้ากรุงจีนระบุไว้ในพระราชสาส์นว่า “หาตราโลโตมิได้ จึงปิดตราไอยราพตเป็นสำคัญ” ส่วนพระราชสาส์นถึงข้าหลวงกวางตุ้งนิราศกล่าวไว้ว่า “ให้มีตราบัวแก้วสำคัญกัน”

สำเนาพระราชสาส์นฉบับถวายพระเจ้ากรุงจีน “ระบุปิดตราไอยราพต”
(ภาพถ่ายจากสมุดไทยดำ)

พระราชสาส์นประทับตราบัวแก้วถึงข้าหลวงเมืองกวางตุ้งฉบับที่นิราศกล่าวถึง

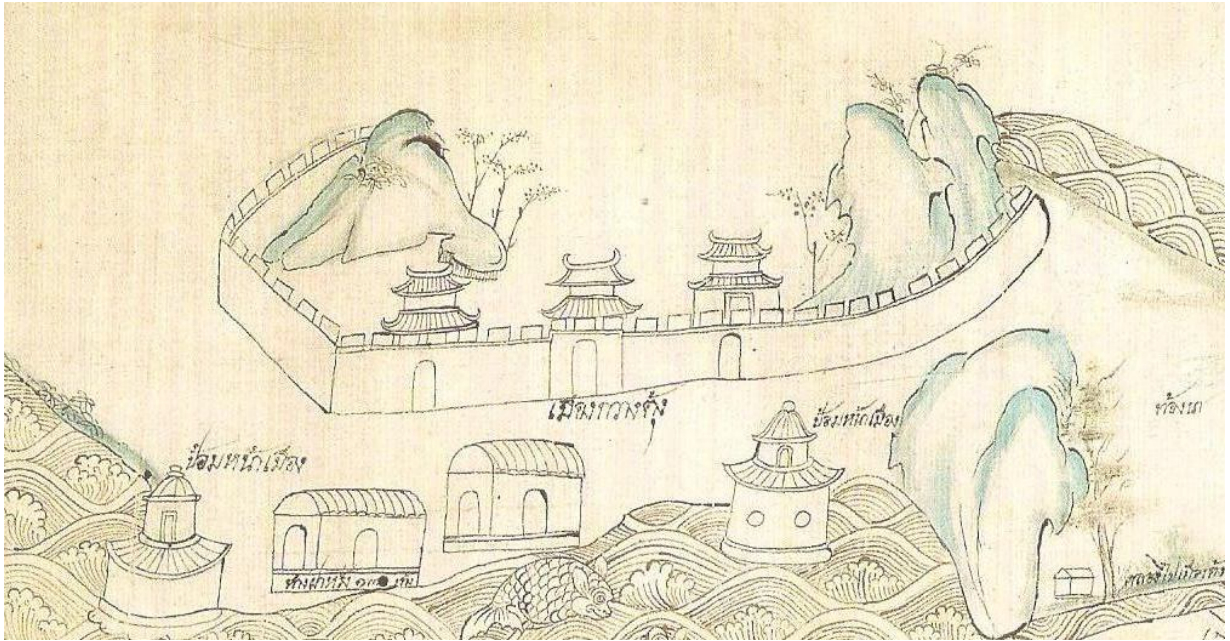

ภาพพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปี ๒๓๒๕
ประทับตรามหาไลโตที่คณะทูตกรุงธนบุรีนำกลับมาจากเมืองจีน

ภายหลังจากรอนแรมเดินทางไกลเป็นเวลา ๓๓ วันเมื่อเข้าเขตเมือง กวางตุ้ง หลวงนายคักติได้บรรยายขั้นตอนการเข้าเมืองและตรวจตราเอกสาร เพื่อให้แน่ใจว่าเป็นคณะราชทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำจูเจียงซึ่งเป็นเส้นทางหลักเข้าเมืองกวางตุ้งเป็นเส้นทางน้ำที่พลุกพล่านไปด้วยเรือสินค้าน้อยใหญ่จำนวนมากตามที่นิราศได้กล่าวถึงไว้ และเรือคณะทูตทั้ง ๑๑ ลำของไทยก็เป็นเรือสำเภากิจนทั้งหมดจึงอาจแยกไม่ออกว่าเป็นเรือสินค้าหรือเรือทูต นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงขั้นตอนการเข้าเมืองกวางตุ้ง ไว้ว่า

“...ถึงทวารพยับสีทันใด มีป้อมปืนยืนเยียมอยู่สองฟาก ประหลาดหลากก่อ
เข้ากับเขาใหญ่ ยังป้อมขวางไว้กลางชลาลัย เรือไปสองข้างอยู่กลางคัน
เป็นสง่าคึกกามทั้งสามป้อม ที่ก่อล้อมลั่นแหล่แกล้วสรร เอาโยธาเจนจัด
ให้ผลัดกัน เป็นนิรันดร์รักษาระวังการ ฝ่ายจีนจงเฝ้าซึ่งเป็นใหญ่ ได้คุมไพร่
สิบห่มื่นรักษาสถาน ก็ลงเรือรับพลันมีทันนาน มาถามการข่าวข้อคดีดี
ฝ่ายทูตตอบว่าพระราชสาร พระผู้ผ่านอยุธยาดีศรี มาจิมก้องโดยคลอง
ประเพณี จำเริญราชไมตรีตามโบราณ ฝ่ายจีนจดหมายเอารายชื่อ แล้วก็
เรือดูทรงส่งสัญญาณ แต่จำกดจดไปจดไฟปาน แล้วเกณฑ์เจ้าพนักงานลงคุม
ไป กับทหารสามสิบใส่เรือรบ เครื่องครบอาวุธสรรพไสว พนักงานป้องกัน
ให้ครรรไล ก็เล่นไปตามเรื่องร่ายา...”

ข้อความดังกล่าวทำให้ทราบว่าการตรวจคนเข้าเมืองของจีนที่เมืองกวางตุ้ง เป็นไปอย่างเข้มงวด ด้านที่กวางตุ้งเป็นป้อมที่มีทหารประจำการจำนวนมากและมีการตรวจดูเอกสารรายชื่อผู้เดินทางและตรวจค้นสิ่งของบนเรือกระทั่งเมื่อแน่ใจว่าเป็นเรือทูตแล้วยังส่งเรือรบพร้อมทหารควบคุมตามไปจนเทียบท่าเมืองกวางตุ้ง ทั้งนี้หากพิจารณาถึงบริบทประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง กวางตุ้งถือเป็นมหานครด่านหน้าที่สำคัญทางภาคใต้ของจีนและตั้งอยู่ใกล้กับเกาะมาเก๊าซึ่งโปรตุเกสได้เข้ามาตั้งนิคมการค้า รวมทั้งชาติตะวันตกอื่นๆได้เริ่มทยอยเดินทางเข้ามาในภาคใต้ของจีน จึงเป็นเหตุผลประการสำคัญที่จีนต้องระวังและควบคุมการเข้าออกเมืองอย่างเข้มงวด แม้ว่าจะเป็นช่วงเจริญรุ่งเรืองสูงสุดของจีนสมัยราชวงศ์ชิง

แผนที่แสดงป้อมทหารบริเวณหน้าเมืองกรุง
(ภาพจากRoyal Siamese Maps, 2004)

เมื่อคณะทูตเดินทางถึงเมืองกรุงแล้ว เนื้อความในนิราศได้กล่าวถึงการ
จัดที่พักให้กับคณะทูตไว้ว่า“...ก็ลุดลดาบลงกงกวนเก่า สถานทูตเคยเข้าอยู่อาศัย
เป็นตึกตรอกอยู่นอกเวียงชัย...”ที่พักของคณะทูตนี้เป็นตึกแถวตั้งอยู่นอกเขตเมือง
และคาดว่าจะอยู่ไม่ไกลจากย่านที่มีขอกทานยาจากทั้งหลาย เพราะนิราศได้กล่าว
การพบเห็นขอกทานก่อนที่จะเข้าที่พัก

ข้อนำสังเกตเรื่องที่พักของคณะทูตไทยที่ระบุว่า“กงกวนเก่า”นั้นอาจ
ตีความได้หลายความหมาย ประการแรก กงกวนเก่าคือที่พักเดิมที่หลวงนายศักดิ์
ได้เคยมาพักแล้ว จึงมีความคุ้นเคยเป็นอย่างดี ย่อมแสดงว่าหลวงนายศักดิ์ได้เคย
เดินทางมาเมืองกรุงแล้วแต่ไม่ปรากฏว่าเมื่อใด แต่เมื่อผู้วิจัยพิจารณา
เนื้อความทั้งหมดของนิราศกรุงแล้วพบว่าผู้แต่งรู้สึกตื่นเต้นกับประสบการณ์
แปลกใหม่ที่ได้พบเห็น ซึ่งย่อมมิใช่อารมณ์ความรู้สึกของผู้ที่ได้เคยพบเห็นมาแล้ว
ประการที่สองกงกวนเก่าน่าจะหมายถึงที่พักเดิมของคณะทูตไทยที่เคยเดิน
ทางเข้ามาพำนักในครั้งก่อนๆ แสดงว่าคณะทูตชุดนี้ประกอบด้วยบุคคลที่ได้เคย
ร่วมเดินทางมาเป็นคณะทูตในชุดก่อนๆ และประการสุดท้ายกงกวนเก่าอาจ
หมายถึงที่พักหลังเก่าที่มีสภาพทรุดโทรมไม่โอ้อ่างงาม

หลังจากผู้วิจัยได้อ่านนิราศกวางตั้งอย่างละเอียดรวมทั้งค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม จึงสรุปว่า กงกวนเก่าคือที่พักเดิมที่คณะทูตไทยได้เคยพำนักเมื่อครั้งก่อนๆแล้วก็เป็นที่พักที่ไม่หรูหราใหญ่โต อาจจะมีสภาพเก่าด้วยซ้ำ ทั้งนี้ นิราศกวางตั้งได้ระบุไว้ว่าตั้งอยู่ “นอกเวียงชัย” ซึ่งหมายถึงอยู่นอกเขตเมืองและน่าจะอยู่ใกล้กับแหล่งเสื่อมโทรมที่มีขอยานจากอยู่อีกด้วย เพราะนิราศได้พรรณนาว่าคณะราชทูตพบเห็นขอยานก่อนที่จะเดินทางเข้าที่พัก ทั้งนี้การที่คณะทูตไทยถูกจัดให้พักในกงกวนเก่าก็มีใช้เรื่องแปลก เพราะในการติดต่อสัมพันธ์กับจีนนั้นจริงอยู่ที่ทุกชาติต้องอยู่ภายใต้ระบบบรรณาการที่จีนยกตัวเองเป็นใหญ่เหนือกว่า แต่จีนก็จัดลำดับความสำคัญของชาติที่อยู่ภายใต้ระบบบรรณาการของตนอย่างไม่เท่าเทียมกัน ดังจะพบได้จากลำดับการเข้าเฝ้า และระยะห่างของตัวทูตในการเข้าเฝ้าองค์จักรพรรดิ หรือสิ่งของพระราชทานต่างๆที่แตกต่างกันก็บ่งบอกถึงลำดับชั้นของแต่ละชาติที่จีนจัดไว้ไม่เท่ากัน

ในสมัยต้นราชวงศ์ชิงจีนได้จัดลำดับความสำคัญของชาติต่างๆออกเป็น ๓ กลุ่ม กลุ่มแรกคือดินแดนในอารักขาโดยตรงของจีนได้แก่ มองโกล ทิเบต เกาหลี เวียดนาม กลุ่มที่ ๒ คือดินแดนที่ตั้งอยู่ห่างไกลออกไปและไม่มีดินแดนติดกับจีน เช่นบรรดาชาติต่างๆในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียใต้ และอาหรับ เปอร์เซีย ส่วนกลุ่มสุดท้ายที่จีนให้ความสำคัญน้อยมากและค่อนข้างจะดูถูกเหยียดหยามคือ ประเทศชาติที่ไม่มีพระมหากษัตริย์และฝรั่งเศสตะวันตกซึ่งจีนยึดถือตามนี้เรื่อยมาแม้กระทั่งถึงยุคเสื่อมถอยของราชวงศ์ชิง ดังปรากฏได้จากบันทึกการเข้าเฝ้าของคณะทูตต่างชาติสมัยจักรพรรดิเลี่ยนเฟยที่จีนจัดให้สหรัฐอเมริกาอยู่ลำดับท้ายและอยู่ห่างที่สุดเพราะถือเป็นประเทศที่ไม่มีกษัตริย์^{๖๔}

ดังนั้นการที่คณะทูตไทยถูกจัดให้พักที่กงกวนเก่านอกเมืองและมีสภาพเก่าทรุดโทรมไม่โอ้อาก็เป็นเรื่องปกติธรรมดาที่ทางการจีนจัดไว้ให้ตามลำดับความสำคัญ อีกทั้งในสายตาของจีนได้มองชาติต่างๆที่ติดต่อเข้ามาเป็นการขอความช่วยเหลือและขอพึ่งพาจีนทั้งสิ้น เพราะจีนเป็นชาติใหญ่และมีความเจริญโดยจีนไม่มีความคิดที่จะขอความช่วยเหลือจากต่างชาติเหล่านี้แต่อย่างใด

^{๖๔} ปรากฏอยู่ในหนังสือ “ระยะทางราชทูตไปกรุงปักกิ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า” โดยพระยาสารภรณ์เมื่อครั้งเป็นพระอินทรมนตรี(แยม)

ดังปรากฏได้จากการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเคยเสนอจะส่งทหารไปช่วยจีนรบกับพม่าในปี ๑๓/๓/๒๓๒๐ แต่ถูกจักรพรรดิเฉียนหลงปฏิเสธอย่างแข็งขันเพราะทรงเห็นว่าจีนเป็นมหาอำนาจไม่ต้องพึ่งพาความช่วยเหลือจากเมืองเล็กอย่างไทย

นิราศกวางตั้งได้กล่าวถึงพิธีการทางการทูตอย่างเป็นทางการหลังจากทูตเข้าที่พักแล้ว เนื้อความว่า

“...ก็เชิญราชสารไว้ที่ควรการ แล้วส่งของที่คุณไปขึ้นไว้ข้าง ตามร่างเรื่องตราโกษาสาร ทั้งสองข้างตามอย่างธรรมเนียมนาน แล้วแจ้งของที่ประทานนั้นออกไป ข้างจตุตถมุขีผู้มีสติ เขาดำริแล้วไม่รับประทานได้ว่ากฎห้ามกวาดขันถึงบรรลัษ ประนมไหว้ควรขอบพระคุณมา แล้วให้คนเร็วรีบยั้งนัครศ ถวายเหตุราชศฤงคาร แต่กำหนดนับไว้ทั้งไปมา นี่ทางม้ายี่สิบเจ็ดราตรี ผู้ถือสารจึงเอาสารรับสั่งส่ง ให้กับจตุตถมุขี แล้วคัดข้อสารมาพาที ว่าพระเจ้าหมื่นปีนัชนโปรดปราน ให้ส่งทูตไปถวายอภิวาทตามราชดำราบุราณสาร...”

ข้อความดังกล่าวที่ต่อเนื่องมาหลังจากคณะทูตเข้าที่พักแล้วได้ระบุว่ามีการเชิญพระราชสาส์นไว้ในที่อันเหมาะสมแสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมการทูตของไทยที่ให้ความสำคัญสูงสุดแก่พระราชสาส์นซึ่งแทนองค์พระมหากษัตริย์ ในขณะที่ธรรมเนียมทูตแบบตะวันตกนั้น ตัวราชทูตถือเป็นผู้แทนพระองค์ที่มีความสำคัญกว่าพระราชสาส์น^{๖๕} นอกจากนี้เนื้อความยังได้ระบุถึงการเจรจาข้อราชการระหว่างทูตไทยกับจตุตถมุขี^{๖๖} ข้าหลวงมณฑลกวางตั้งซึ่งแจ้งให้คณะทูตไทย

^{๖๕} ดังปรากฏได้จากเหตุการณ์เมื่อครั้งราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นแด่สมเด็จพระนารายณ์ในสมัยอยุธยาและเซอร์จอห์น เบาว์ริง ถวายพระราชสาส์นแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใช้เวลานานในการตกลงกันเรื่องพิธีการเข้าเฝ้าที่ต่างฝ่ายต่างยึดถือธรรมเนียมที่ไม่เหมือนกัน

^{๖๖} ประพฤทธิ ศุกลรัตน์เมธีอธิบายว่า “จตุตถ” หมายถึงข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการสำหรับอาณาเขตสองมณฑลหรือมากกว่านั้น ข้าราชการตำแหน่งนี้มีอำนาจหน้าที่บริหารทั้งกิจการพลเรือนและทหาร รวมทั้งกิจการชายแดนและกิจการต่างประเทศด้วย ส่วนคำว่า “มุขี” เป็นคำเรียกข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการมณฑลที่มีอำนาจหน้าที่บริหารทั้งกิจการพลเรือนและทหารของมณฑลแห่งนั้น “มุขีจตุตถ” ในที่นี้จึงหมายถึงข้าหลวงมณฑลกวางตั้ง-กวางซี

ทราบวา องค์จักรพรรดิทรงอนุญาตให้คณะทูตเดินทางไปปักกิ่งได้แล้ว โดยจงตกหม้ออี้มีหนังสือแจ้งไปที่กรุงปักกิ่งและมีท้องตราลงมา ใช้เวลาเดินทางไป-กลับเมืองกวางตั้ง-กรุงปักกิ่งโดยม้าเป็นเวลา ๒๓ คีน รวมทั้งนิราศได้กล่าววา จงตกหม้ออี้ปฏิเสธที่จะรับของที่ฝ่ายไทยมอบให้โดยอ้างระเบียบฝ่ายจีนที่เข้มงวด แต่ทั้งนี้ มีข้อสังเกตว่าในการเดินทางมาเมืองกวางตั้งของคณะทูตในครั้งก่อนๆ ขุนนางเมืองกวางตั้งได้เรียกรับสินบนและข่มเหงเอาเปรียบทูตไทย กระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฟ้องร้องจักรพรรดิจีนโดยตรงในพระราชสาส์น

นิราศกวางตั้งได้กล่าวถึงการจัดสิ่งของบรรณาการของฝ่ายไทยและแบบแผนธรรมเนียมการทูตของจีนไว้บางส่วน แบบแผนปฏิบัติทางการทูตเป็นสิ่งที่จีนยึดถืออย่างเคร่งครัดมาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องส่งทูตชุดเล็กไปเมืองกวางตั้งหลายครั้งเพื่อขออนุญาตให้คณะทูตชุดใหญ่เดินทางเข้ามาถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการซึ่งระเบียบการทูตของจีนอันเข้มงวดนี้ได้ทำให้ทูตไทยต้องหยุดรอที่เมืองกวางตั้งเป็นเวลาหลายเดือน

มีข้อสังเกตว่าคณะทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีชุดนี้ได้ปฏิบัติผิดแบบแผนเดิมตามที่จีนกำหนดหลายประการ อาทิ กองเรือคณะราชทูตมีจำนวนถึง ๑๑ ลำ มากกว่าที่ฝ่ายจีนกำหนดไว้ว่าให้เพียง ๓ ลำ นอกจากนี้สิ่งของหลายรายการที่ส่งไปถวายก็เป็นสิ่งของนอกบัญชีบรรณาการที่ฝ่ายจีนกำหนด^{๖๗}

^{๖๗} สิ่งของบรรณาการตามบัญชีหลักที่ไทยส่งไปถวายจักรพรรดิจีนในปี ๒๓๒๔ ได้แก่ ช้างพัง และช้างพลายอย่างละเชือก อำพัน กากเพชร พรหม หางนกยูง ปีกนก งาช้าง กรักชี ชันปีก การบูร ดีปลี ลูกกะเบา ไม้ดำ อบเชย เปลือกศรีเสียด ไม้จันทน์ ไม้หอม ไม้กฤษณา นอแรด ฝาง รง กระวาน สิ่งของบรรณาการรองได้แก่ อำพัน กากเพชร พรหม หางนกยูง ปีกนก งาช้าง กรักชี ชันปีก การบูร ดีปลี ลูกกะเบา ไม้ดำ อบเชย เปลือกศรีเสียด ไม้จันทน์ ไม้หอม ไม้กฤษณา นอแรด ฝาง รง กระวาน สิ่งของนอกบัญชีบรรณาการรองที่จีนรับไว้คือ ช้างพลายและนระมาต ส่วนของที่จีนไม่ได้รับไว้แต่อนุญาตให้ขายเป็นค่าเดินทางกลับได้แก่ ดีบุก ๓๐๐ หาบ พริกไทย ๓๐๐๐ หาบ รายละเอียดเพิ่มเติมใน ประพฤทธิ์ ศุกลรัตนเมธิ (แปล)(เอกสารประวัติศาสตร์จีนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-จีนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ใน “ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์” วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: กองทุนดำเนียร เลขะกุลเพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒), ๑๑๖-๑๑๗.

แต่ทั้งนี้จักรพรรดิเขียนลงก็ทรงมีพระราชานุญาตให้กองเรือทั้งหมดของคณะทูตเดินทางเข้ามาเมืองกวางตุ้ง และจัดสิ่งของตามบัญชีบรรณาการเอกและบรรณาการรองขึ้นมารถวายที่กรุงปักกิ่งได้โดยของนอกบรรณาการรองให้รับไว้เฉพาะงาช้างกับนอแรด ดังที่นิราศกล่าวไว้ว่า“แต่ข้างนอกนั้นเป็นข้อประสงค์นานให้บอกบรรณาการขึ้นส่งไป”จักรพรรดิยังมีพระราชวินิจฉัยให้คณะทูตที่กวางตุ้งขายสิ่งของนอกบัญชีบรรณาการเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทางกลับได้โดยไม่ต้องเสียภาษี^{๖๘} รวมทั้งยังอนุญาตให้ทูตไทยซื้อสินค้าตามรายการที่ร้องขอโดยไทยแจ้งเหตุผลไปว่าเพื่อจะนำไปสร้างและบูรณะพระนคร^{๖๙} ทั้งนี้สิ่งของหลายรายการที่ไทยขอซื้อเป็นสินค้าควบคุมห้ามนำออกนอกประเทศจีนและข้าหลวงเมืองกวางตุ้งและบรรดาขุนนางจีนต่างตำหนิไทยที่จงใจฝ่าฝืนธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวและได้ส่งความเห็นคัดค้านไปยังราชสำนักที่ปักกิ่ง^{๗๐} นิราศกวางตุ้งได้กล่าวถึงการได้รับพระราชานุญาตจากจักรพรรดิจีนดังนี้

“...ผู้ถือสารจึงเอาสารรับสั่งส่ง ให้กับจงตงดูหม้อ แล้วคัดข้อสารมาพาที่ว่าพระเจ้าหมื่นปีนั้นโปรดปราน ให้ส่งทูตไปถวายอภิวาท ตามราชตำรา บำรุงสาร กับสิ่งของในคลองบรรณาการ ที่นอกอย่างโบราณมีมา นั้นไม่รับครั้นจะกลับให้คืนของ ระวังคลองเหมือนไม้แสนเสนาหา เสียตายราชไมตรีที่มีมา ทางทะเลก็เป็นท่ากันดารนาน ก็ควรขายจำหน่ายเอาทุนทรัพย์ให้คืนกลับอยุธยาหาสถาน แต่ข้างนอกนั้นเป็นข้อประสงค์นาน ให้บอกบรรณาการขึ้นส่งไป อันจึงกอบสินค้าบรรดาของ นั้นปลงปองโปรดปรานประทานให้ ให้นายห้างปรึกษาข้าหลวงไทย ตามใจจำหน่ายขายกัน...”

การปฏิบัติผิดธรรมเนียมการทูตดังกล่าวเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและบรรดาขุนนางไทยต่างทราบเป็นอย่างดี ทว่าฝ่ายไทยคงคาดการณ์ไว้แล้วว่าจักรพรรดิเขียนลงคงมีพระราชวินิจฉัยผ่อนปรนและจะก่อให้เกิดผลประโยชน์แก่ฝ่ายไทยเป็นอย่างมาก ดังปรากฏบันทึกอยู่ในจดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง

^{๖๘} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่)“เกาจงสื่อลู่” บรรพ ๑๑๔๙ หน้า๑๒ (เอกสารแปลอัดสำเนา)

^{๖๙} พระราชสาส์นไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ.๑๑๔๓ (สมุดไทยดำ)

^{๗๐} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่)“เกาจงสื่อลู่” บรรพ ๑๑๓๓/ หน้า ๑๖-๑๙

ที่กล่าวถึงพระราชวินิจฉัยขององค์จักรพรรดิที่อนุญาตให้ทูตไทยที่กวางตุ้งขายของนอกบัญชีโดยไม่ต้องเสียภาษีไว้ว่า

“มีพระราชโองการถึงจุนจีต้าเจิน ความว่า “ปาเหยียนซาน ฯลฯ กราบบังคมทูลว่า เนื่องด้วยเจ้าเมืองเซียนหลัวได้เตรียมเครื่องราชบรรณาการเอกจำนวนหนึ่งพร้อมหนังสือแจ้ง โดยขอให้ช่วยกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ นอกจากนั้นยังได้เตรียมเครื่องราชบรรณาการของจำนวนหนึ่ง อันได้แก่ งาช้าง นอแรดและดีบุกเทศ เป็นต้น เจ้าเมืองดังกล่าวได้แสดงความจงรักภักดีด้วยการนำเครื่องราชบรรณาการอันประกอบด้วยสินค้าพื้นเมืองมากมายพร้อมสรรพ สำหรับเครื่องราชบรรณาการเอกให้ส่งเข้าเมืองหลวงตามธรรมเนียม สำหรับเครื่องราชบรรณาการรองที่เตรียมมาด้วยนั้น ถ้าหากให้ส่งกลับไปก็คงลำบากในการขนไปขนกลับ หากได้เป็นการเห็นอกเห็นใจผู้อยู่แดนไกลไม่ ขอให้ส่งการไปยังปาเหยียนซานความว่า สำหรับเครื่องราชบรรณาการรองนั้น ให้รับเฉพาะงาช้างกับนอแรดสองรายการ และให้ส่งเข้าเมืองหลวงพร้อมกับเครื่องราชบรรณาการเอก ฝ่ายพิธีการตรวจสอบตามธรรมเนียมแล้ว บำเหน็จรางวัลเพิ่มขึ้นพิเศษ นอกเหนือจากบำเหน็จรางวัลที่จัดให้ตามปกติเพื่อเป็นสินน้ำใจ เครื่องราชบรรณาการส่วนที่เหลืออนุญาตให้เขาหาพ่อค้าจำหน่ายเองที่เมืองกวางตุ้ง พร้อมทั้งให้งดเว้นภาษีสินค้าอันชอบใจทั้งหมดของพวกเขาด้วย ทั้งนี้ให้แจ้งบรรดาข้าราชการในกระทรวงพิธีการทราบด้วย”^{๓/๑}

^{๓/๑} จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง(ชิงสื่อลู่)“เกาจงสื่อลู่” บรรพ ๑๑๔๙ หน้า ๑๒

**ภาพคณะทูตไทยเดินทางถึงพระราชวังหลวงกรุงปักกิ่ง
ในภาพปรากฏช้างพังและช้างพลายอย่างละเชือกที่ส่งเข้าไปถวายเป็น
บรรณาการ(จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์พระราชวังโบราณกรุงปักกิ่ง)**

หลวงนายคักติได้กล่าวถึงพิธีสำคัญ คือ การถวายบังคมวันเฉลิมพระชนมพรรษาองค์จักรพรรดิ ตรงกับขึ้นวันที่สิบของเดือนสิบเอ็ด(วันทศมาส) และพิธีรับพระราชโองการจาก“บันสือ”ผู้แทนพระองค์ ซึ่งเป็นการอนุญาตให้ทูตไทยเดินทางไปเข้าเฝ้าอย่างเป็นทางการ จัดพิธีกันขึ้นที่จวนข้าหลวง คณะราชทูตไทยแต่งกายชุดขุนนางเต็มยศเข้าร่วมพิธีพร้อมกับขุนนางจีน ในตอนเย็นมีงานเลี้ยงรับรองทูตอย่างเป็นทางการซึ่งเป็นงานเลี้ยงใหญ่มีการฉลองกันทั้งคืนจนถึงรุ่งเช้าจึงได้แยกย้ายกันกลับที่พัก ดังความกล่าวว่า

“...แต่ข้อทูตที่จะจำหน่ายได้ไปอภิวาท ยังพระบาทหมื่นปีศรีสวรรค์ ต่อแล้วการเคารพอภิวันท์ บั้นลือนิมหันโหลานเป็นปิ่นปักหลักจันทุก จังหวัด เหมือนไทยถือน้ำพิพัฒน์พิธีสถาน ประชุมชอบพร้อมหน้าบูชาการ วันประสูติพระผู้ผ่านนครา ครั้นถึงวันที่จะทำโดยกำหนด เดือนสิบเอ็ดขึ้น ทศมาสา จึงตกหมู้อีให้ลีลา มาเชิญทูตกับข้าหลวงจร ไปอภิวันท์บั้นลือใน นัคเรศ ตามเพศขุนนางแค่ปางก่อน ข้างทูตไทยผู้จะไปถวายกร ก็ผันผ่อน แต่งแ่งให้งามทรง เป็นคนเจนชัดเช่นในเชิงเก่า ถึงแก่เกล้าก็จรีตยังหยิบหย่ง ทุ่งยกช่องกระจกใจผจง ฉลององค์อัครัดลัศประทานงาม เอาเสนาภูกุโลวโล เกศ ดังชัยเชษฐบุราณชาญสนาม พระพี่เลี้ยงข้าหลวงทั้งปวงตาม ทหาร หามคันเกี่ยวด้วยกันไป ครั้นไปถึงที่ประตู่เห็นหมู่ทหาร ริมทวารขัดดาบดู ไสว ทั้งสองแถวรัถยาตาไป ที่ชั้นในไว้เหล่าที่เกาทัณฑ์ ทั้งง้าวปิ่นยืนงาม ตามถนน ที่ว่างคนลดเลี้ยวเป็นหลายหลั่น ถึงสถานที่จะได้ไปอภิวันท์ พิศพรรณเพียงแลละลานตา ล้วนปิดทองธรรมชาติแล้ววาดเขียน ธงเทียน พื้นสุวรรณเลขา ที่ถิ่นฐานสะอ้านโอฬาร รจนาโคมเคียงเรียงกัน อันโรงรี ซึ่งเป็นที่สำหรับรับ นั้นประดับแพรแดงแกล้งสรรพค์ ใส่พู่รายข่ายรอบเป็น ขอบคัน เอาพื้นพรรณแพรลาดเป็นหลังคา แล้วก็แซมดอกไม้กับใบสน เป็น ที่ยลนับถือนักหนา พอจตกหมู้อีลีลามา ทั้งขุนนางช้อนหน้ามา เนื่องกัน แต่ยืนรับค่านับก็หนักหนา ออกระอาแล้วไม่วายที่ผายผัน ครั้น พร้อมหน้าแล้วก็พากันจรจรัล ไปอภิวันท์บั้นลือสำหรับมา เขาขุขชุกลูก พร้อมแล้วกรอมกราบ ข้างเหล่าไทยมิใครราบแต่โหยหา ก็กลั่นสรวลอยู่จน ถ้วนทั้งสามครา แล้วกลับมาสถิตโรงเมื่อแรกไป จงตกให้ยกโต๊ะมาตั้งเลี้ยง ตลอดเรียงรวดรายทั้งนายไพร่ ครั้นเสพเสร็จสำเร็จกันจะครรไล หมู้อีจึง ปราศรัยด้วยวาจา เรียบร้อยด้วยกันในวันนี้ ก็เป็นที่บุญธรรมนั้นหนักหนา ครั้นสายแสงแรงศรีพระสุริยา ก็ต่างคนต่างคลาไปจากกัน...”

ในความเห็นของผู้วิจัย“บั้นลือ”เป็นตำแหน่งขุนนางชั้นผู้น้อยด้านธุรการ แต่ในนิราศได้กล่าวถึงการไปเคารพอภิวันท์บั้นลือถึงสามครั้งโดยเป็นพิธีอย่างเป็นทางการ ซึ่งหากพิจารณาจากตำแหน่งขุนนางจีนตามที่เหตุการณ์ได้กล่าวถึงไว้ จงตกหมู้อีซึ่งเป็นข้าหลวงสองมณฑลมีอำนาจเบ็ดเสร็จในกิจการทหาร พลเรือน

และการต่างประเทศในมณฑลกวางตุ้ง-กวางซี น่าจะเป็นขุนนางที่มีตำแหน่งใหญ่ที่สุดที่ทูตไทยได้พบและให้การเคารพนอบน้อม แต่เมื่อพิจารณาจากภูมิณเทียรบาลของราชสำนักแมนจูที่ระบุให้ผู้อัญเชิญพระราชโองการถือเป็นผู้แทนพระองค์ ซึ่งแม้ว่าเขาผู้นั้นจะเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยหรือเป็นชั้นที่ต่ำต้อยเพียงใด บรรดาพระราชวงศ์ ขุนนางน้อยใหญ่และบุคคลทั่วไปก็ต้องแสดงความเคารพประดุจตั้งองค์จักรพรรดิเสด็จมาด้วยพระองค์เอง ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าขุนนางจีนตำแหน่งนี้จึงเป็นผู้ที่อัญเชิญพระราชโองการให้คณะทูตไทยเดินทางไปเข้าเฝ้าที่กรุงปักกิ่ง

ในการทำพิธีคารวะบ้นสือ จะต้องคำนับโขกศีรษะแบบจีนหรือ “เคา-เตา” (Kow-tow) อันเป็นระเบียบการเข้าเฝ้าที่จีนกำหนดอย่างเคร่งครัดและต้องกระทำการอย่างถูกต้องวิธี คณะทูตไทยคงได้ฝึกหัดการโขกศีรษะแบบจีนอย่างแน่นนอน โดยเฉพาะคณะของพระยาสุนทรธรรพ์ซึ่งจะต้องไปเข้าเฝ้าองค์จักรพรรดิที่กรุงปักกิ่ง หลวงนายศักดิ์ได้กล่าวถึงการโขกศีรษะคำนับแบบขลุกลุกขลุกลงสามครั้งอย่างซ้ำซ้อน แต่ได้กลั่นหัวเราะไว้ไม่แสดงออกมาอย่างผิดมารยาท ไว้ว่า

“...ครั้นพร้อมหน้าแล้วก็พากันจรจรล ไปอภิวันท์บ้นสือสำหรับมา
เขาขุขขลุกลุกพร้อมแล้วกรอมกราบ ข้างเหล่าไทยมิไครราบแต่โหยหา
ก็กลั่นสรवलอยู่จนถ้วนทั้งสามครา แล้วกลับมาสถิตโรงเมื่อแรกไป...”

การโขกศีรษะคำนับแบบจีนสมัยราชวงศ์ชิง

นิราศกวางตุ้งยังได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญทางการทูตคือ การเชิญพระราชสาส์นออกเดินทางไปกรุงปักกิ่งโดยเรือสำเภาทูต ๔ ลำ ตรงกับวันศุกร์ ขึ้นสามค่ำเดือนสิบสอง เนื้อความกล่าวไว้ว่า

“...ฝ่ายทูตก็คืนควรกงกวนเก่า คำนวณนับนานอยู่ที่นั่น ครั้นถึงเดือนสิบสองศุกร์วัน ขึ้นสามค่ำจะจำจร หมูอิ้งจึงเชิญให้พระราชสาร บรรณาการทูต อันจะผันผ่อน ประดับด้วยนาวาสถาวร ขึ้นนครราชคฤห์คราวดี อันโดยทางที่จะไปนั้นไตรมาส จึงถึงราชปักกิ่งกรุงศรี ฝ่ายทูตเขาจะไปเห็นได้ดี เพราะธูลีบาทคุ่มคลุมไป...”

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าหลวงนายคักติเป็นคณะทูตชุดที่ค้าขายอยู่ในเมืองกวางตุ้ง ส่วนคณะทูตชุดพระยาสุนทรภักย์ได้ออกเดินทางไปปฏิบัติภารกิจสำคัญคือการเข้าเฝ้าองค์จักรพรรดิเฉียนหลงเพื่อถวายพระราชสาส์น แม้เนื้อหาของนิราศจะจบลงเฉพาะเหตุการณ์ในเมืองกวางตุ้ง แต่เอกสารสำคัญที่มีเรื่องราวต่อเนื่องกันในทางประวัติศาสตร์ที่ควรจะต้องกล่าวถึงเพื่อความเข้าใจในบริบทประวัติศาสตร์ที่สมบูรณ์ คือพระราชสาส์นที่อันเชิญไปถวายจักรพรรดิจิ้นพระราชสาส์นฉบับนี้จารึกเป็นภาษาไทยและภาษาจีนบนแผ่นสุพรรณบัฏทองคำ มีเนื้อความเกริ่นนำยกย่องพระเจ้ากรุงจีนในฐานะผู้ใหญ่เหมือนกับฉบับก่อนๆ ที่ฝ่ายไทยเคยส่งเข้ามา แต่ที่ต่างออกไปจากเดิมคือสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงตั้งพระทัยพ้องขุนนางจีนที่ได้เอาเปรียบและดูหมิ่นคณะทูตไทยชุดก่อน รวมทั้งพฤติกรรมฉ้อราษฎร์ของขุนนางจีน การฟ้องร้องดังกล่าวถูกจารึกในพระราชสาส์นฉบับที่ถวายแด่จักรพรรดิเฉียนหลงโดยตรง ทั้งนี้เพราะมีพระราชประสงค์ให้องค์จักรพรรดิทรงทราบ โดยมีให้ถูกขัดขวางจากบรรดาขุนนางจีน เพราะขุนนางจีนไม่อาจแก้ไขเนื้อความที่อยู่ในพระราชสาส์นได้ แม้จะมีการตรวจและแปลเอกสารตามธรรมเนียมพิธีการทูตจีนก่อนที่จะนำขึ้นถวาย เนื้อหาในพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีถึงจักรพรรดิเฉียนหลง มีดังนี้

“ พระราชสารสมเด็จพระเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยา
ปราบดาภิเษกใหม่ คิดถึงคลองพระราชไมตรีกรุงปักกิ่ง จึงให้พระยาสุนทร
ภักย์ ราชทูต หลวงพิไชยเสนหา อุปทูต หลวงพจนามิมล ตริทูต ขุนพจน
าพิจิตร ท่องสือ หมื่นพิพิธวาจา ปันสือ จำทูลพระสุนทรบัตรสุวรรณ

พระราชสาร เชิญเครื่องพระราชบรรณาการข้างพลายช้าง ๑ ข้างพังช้าง ๑ รวม ๒ ข้าง ออกมาจิมก้องสมเด็จเจ้ากรุงด้าฉิ่งผู้ใหญ่ ตามชนบ พระราชไมตรีสืบมาแต่ก่อน

ข้อหนึ่ง พระนครศรีอยุธยาใคร่แจ้งข้อความ พระยาสุนทรภ้อย ราชทูต กราบทูลสมเด็จเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยา ว่าจงตกหม้อเจ้า พนักงานกรุงปักกิ่งเรียกเอาเงินค่ารับเครื่องพระราชบรรณาการแต่ก่อน คราวหนึ่ง ทูลลดเงินทองพระคลังลง ๓๐ ชั่ง เป็นดังนี้สมเด็จเจ้า กรุงด้าฉิ่งผู้ใหญ่ทราบหรือไม่ คือคุณโทษคุณธรรมประการใด พระนคร ศรีอยุธยาใคร่แจ้งข้อหนึ่ง

ข้อหนึ่ง ทูตานูทูตพระนครศรีอยุธยาคุมเครื่องพระราช บรรณาการออกไปแต่ก่อน ต้องขังใส่ตึกลั่นกุญแจไว้กรุงจีนทุกครั้ง ไม่ได้ เทียวเตร่ ข้อนี้ทราบถึงสมเด็จเจ้ากรุงด้าฉิ่งผู้ใหญ่หรือไม่ กลัวจะกบฏ ประทุษร้ายประการใด พระนครศรีอยุธยาใคร่แจ้งข้อหนึ่ง

ข้อหนึ่ง กรุงไทยปราบดาภิเษกใหม่ให้ทูตานูทูตออกไป จงตกหม้อ ี่ไม่ให้ทูตานูทูตกลับเข้ามากับสำเภากรุงไทยซึ่งขี้ออกไป ช่มเหลงให้เดินสาส์น สำเภาจีนเข้ามา ทูตานูทูตร้องฟ้องก็มีฟัง ให้ปกชอทนายเรือเรียกเอาเงิน ๔ แผ่น ว่าเป็นค่ารับฟ้องดังนี้ สมเด็จเจ้ากรุงด้าฉิ่งผู้ใหญ่ทราบหรือไม่ เหตุการณ์ประการใด กรุงพระนครศรีอยุธยาใคร่แจ้งข้อหนึ่ง

ข้อหนึ่ง กรุงไทยได้ตีได้บ้านเมือง อ้ายฮิมมีชื่อชะเลยซึ่งส่งไปกรุงจีน แต่ก่อนขาดมาแก่กรุงไทยเป็นฝาเป็นตัวเป็นปึกเป็นแผ่นอยู่แล้ว ฝ่ายกรุงจีน ไม่ต้องการสืบเอาข้อราชการทำสงครามกับพม่าหาไม่แล้ว ขออ้ายฮิมมีชื่อ ทั้งนี้คืนบ้านเมือง อย่าให้พลัดถิ่นฐานนักรเอาบุญ

ข้อหนึ่ง พระนครศรีอยุธยาส่งครัวจีนมาหาปลา สมพัชด์เข้ามา เมืองไทย ๓๕ คน ได้เสียเงินเสียผ้าข้าวปลาอาหารเลี้ยง ครั้งหนึ่งเป็นเงิน ๑ ชั่ง ข้าวสาร ๓๕ ถัง ถึงละ ๑ บาท เป็นเงิน ๘ ตำลึง ๓ บาท เข้ากันเป็น เงิน ๑ ชั่ง ๘ ตำลึง ๓ บาท ครั้งหนึ่งส่งเงินฮ่อทัพแตกพม่าฯ จับได้ส่งมาไว้ ปลายแดนกองทัพไปตีได้ ส่งออกไปกรุงปักกิ่ง ได้เสียเงินเสียผ้าข้าวปลา

อาหารเลี้ยงคราวหนึ่ง ๑๙ คน เป็นเงิน ๑ ชั่ง ๑๒ ตำลึง เสื่อกางเกงคนละ
สำหรับๆ ละ ๑ บาท ๒ สลึง เป็นเงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง ข้าวสาร ๑๙ ถัง ถัง
ละ ๑ บาท เป็นเงิน ๔ ตำลึง ๓ บาท เข้ากันเป็นเงิน ๒ ชั่ง ๓ ตำลึง ๓ บาท
๒ สลึง คราวหนึ่ง ๓ คน เป็นเงิน ๙ ตำลึง เสื่อกางเกงคนละสำหรับๆ ละ ๑
บาท ๒ สลึง เป็นเงิน ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ข้าวสาร ๓ ถังๆ ละ ๑ บาท
เป็นเงิน ๓ บาท เข้ากันเป็นเงิน ๑๐ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง สิริรวมเข้า
ด้วยกัน ๓ ครั้ง เป็นเงิน ๔ ชั่ง ๓ ตำลึง ๒ บาทนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงต้า
ฉิงผู้ใหญ่ทราบหรือไม่ ฝ่ายเจ้านครศรีอยุธยาขอถวายไปกรุงปักกิ่งโดย
คลองพระราชไมตรี

ข้อหนึ่ง กรุงไทยจะสร้างพระนครขึ้นใหม่ใคร่ขอทิวหน
ค่าธรรมเนียมจังกอบปากสำเภากรุงจีน ๓ คราวๆ ละ ๓ ลำ ถ้าสมเด็จ
พระเจ้ากรุงจีนให้พระนครศรีอยุธยาจะแต่งสำเภาบรรทุกข้าวสาร ฟาง
สิ่งของออกไปจำหน่ายแลกวานอิฐ พานศิลา สิ่งของไม่ต้องห้าม ณ เมือง
กวางตุ้งลำ ๑ เมืองเลียงโปลำ ๑ เมืองหมุยลำ ๑ เข้ามาสร้างพระนคร
เมืองละลำ ข้อหนึ่ง

ข้อหนึ่ง จะขอจ้างต้นหนกรุงจีนใช้สำเภากรุงไทยไปบรรทุกทองแดง
เมืองญี่ปุ่น ๒ ลำ ข้อหนึ่ง

ข้อหนึ่ง พระนครศรีอยุธยาถวายสิ่งของนอกบรรณาการไปแต่
สมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิงผู้ใหญ่โดยพระราชไมตรีเป็นสิ่งของ ฟาง ๑๐,๐๐๐
หาบ งาช้าง ๑๐๐ หาบ ดีบุก ๓๐๐ หาบ นอระมาดหนักหาบ ๑ รัง ๑๐๐
หาบ พริกไทย ๓,๐๐๐ หาบ ช้างพลายช้าง ๑ ให้สมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิง
ผู้ใหญ่ไว้โดยเชียวใจ แต่ก่อนพระราชสารคำหับปิดตราโลโต ครั้งนี้หาตรา
โลโตมิได้ ปิดตราพระไอยราพดมาเป็นสำคัญ”^{๓/๒}

ทว่าไม่ปรากฏหลักฐานว่าจักรพรรดิเฉียนหลงทรงดำเนินการอย่างไรต่อ
บรรดาขุนนางจีนที่ถูกฟ้องร้องอย่างไร แต่สิ่งรูปธรรมที่เกิดขึ้นจากการเจริญพระ
ราชไมตรีในครั้งนี้ คือไทยได้รับสิ่งของมีค่าหลายรายการเป็นของกำนัล และการ

^{๓/๒} พระราชสาส์นไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ.๑๑๔๓(สมุดไทยดำ)

เปิดศักราชการค้าขายกับจีนในระบบบรรณาการอย่างเป็นทางการอีกครั้ง ภายหลังจากที่ยุติไปตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งจีนได้ยอมรับความชอบธรรมในการเป็นผู้ปกครองอาณาจักรอยุธยาแห่งใหม่ที่ถูกรื้อฟื้นขึ้นมา ความเพียรพยายามหลายปีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ได้บรรลุผลสำเร็จกระทั่งเมื่อเปลี่ยนราชวงศ์ใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้สานต่อความสัมพันธ์ทางการทูตกับจีนไม่ให้เกิดช่วงตอน ดังจะเห็นได้จากพระราชสาส์นของรัชกาลที่๑ ที่ส่งไปเมืองจีนทันทีในปีแรกที่ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่มีการสื่อความหมายให้เกิดความเข้าใจผิดว่า“ทรงเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และทรงปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระบิดาที่ให้เชื่อฟังนอบน้อมต่อพระเจ้ากรุงจีน”^{๓๗} การที่รัชกาลที่๑ ทรงแจ้งให้ฝ่ายจีนทราบอย่างนี้เพราะไม่ต้องการให้ความสัมพันธ์กับจีนยุติลง เนื่องจากราชสำนักจีนได้ยึดถือเรื่องการสืบสันตติวงศ์ซึ่งอาจต้องใช้เวลาในการอธิบายให้จีนเข้าใจและยอมรับเหมือนดังเช่นที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเพียรพยายามอยู่หลายปีกว่าที่จะบรรลุผล

๓.๔ วิถีชีวิตและสังคมชาวจีนในเมืองกวางตุ้ง

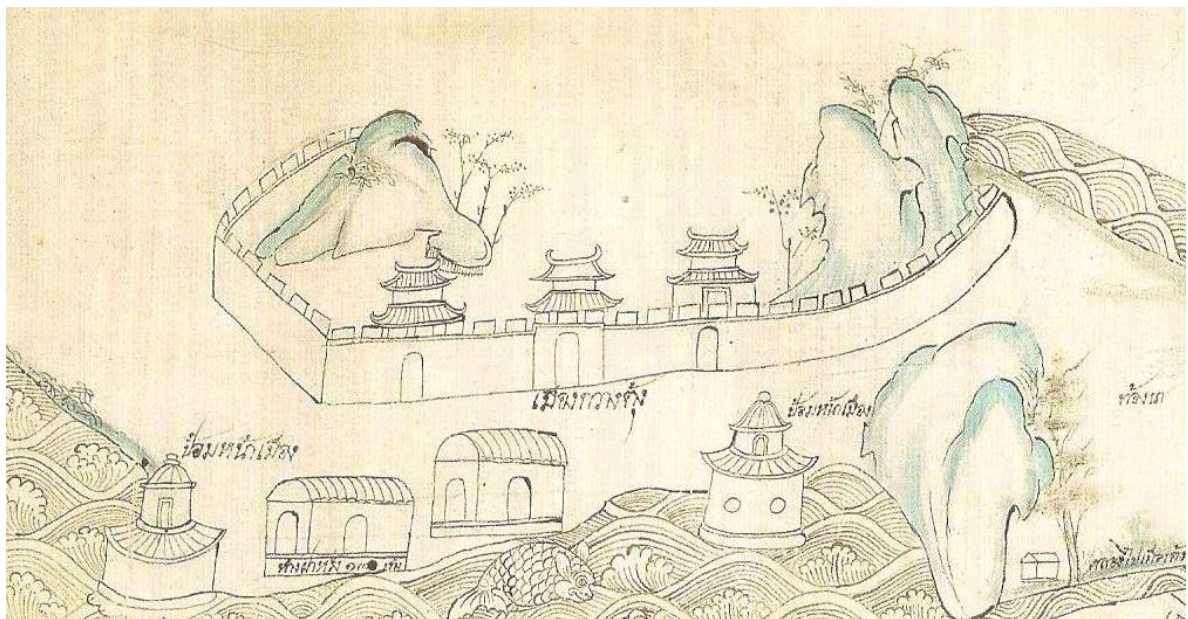
ในช่วงที่คณะทูตไทยพำนักอยู่ในเมืองกวางตุ้งเป็นเวลาหลายเดือนนี้ หลวงนายคักติได้มีโอกาสพบเห็นสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนชาวจีนในเมืองกวางตุ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของสามัญชนที่ไม่อาจพบเห็นได้ในบันทึกเอกสารทางราชการ ด้วยความเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ทางภาคใต้ของจีนและเป็นเมืองที่กำหนดให้เป็นสถานที่รับรองชาวต่างชาติที่จะเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ กวางตุ้งจึงเป็นแหล่งรวมผู้คนที่หลากหลายเชื้อชาติ รวมทั้งยังเป็นเมืองที่คนยากไร้ต่างเข้าอยู่อาศัยเพื่อแสวงหาโอกาสในชีวิต

บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวจีนในเมืองกวางตุ้งเริ่มต้นขึ้นเมื่อเมื่อขบวนเรือเดินทางถึงเมืองกวางตุ้งภายหลังจากผ่านการตรวจสอบเอกสารจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายจีนแล้ว หลวงนายคักติได้กล่าวถึงเมืองกวางตุ้งไว้อย่างน่า

^{๓๗/๓๘} พระราชสาส์นไปเมืองจีนสมัยรัชกาลที่ ๑ จ.ศ.๑๑๔๔

ตื่นตื่นว่าเป็นเมืองใหญ่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร บ้านเรือนก่อด้วยอิฐตั้งเรียงเป็นทิวแถว มีกำแพงเมืองล้อมรอบถึงสามชั้นทำด้วยศิลาแลง และด้วยความเป็นเมืองท่าหน้าด่านสำคัญทางภาคใต้ของจีน กวางตั้งจึงมีหอรบและป้อมปืนขวางอยู่กลางลำน้ำพร้อมกองทหารประจำการที่มีอาวุธครบครัน ดังที่นิราศได้พรรณนาไว้ว่า

“...อันหอรบนางเรียงที่เรียงเรียบ ไว้ระเบียบป้องกันบุรีศรี มีป้อมขวางอยู่กลางชลาลัย วารีแล่นรอบเป็นขอบคัน ตรงปากเมืองไว้เครื่องช้างเรือรบก็เตรียมครบทอดร่ายอยู่ท่านั้น พอชุกเหตุสังเกตุคืนวัน ก็เรียกทันถอยไล่ก็ได้ที่ ที่กองเกณฑ์ให้ตระเวนก็สอดเสาะ เทียวรายเราะเรือรอบบุรีศรีสรรพสรรพอาวุธไว้มากมี ประจำที่จุกช่องอยู่อัตรา เหล่าทหารประจำการกินเบี้ยหวัด ก็เปลี่ยนผลัดกันพิทักษ์รักษา ล้วนเกาทัณฑ์สันทนต์อยู่อัตรา ถือตำราที่โบราณท่านชิงชัย...”

ภาพวาดกำแพงเมือง หอรบและป้อมปืนของเมืองกวางตั้ง
(ภาพจากRoyal Siamese Maps, 2004)

ความสนุกสนานโกลาหลได้เกิดขึ้นเมื่อขบวนเรือคณะทูตเข้าจอดเทียบท่าฝูงชนจำนวนมากต่างกรูเข้ามามุงดูคณะทูตไทยรวมทั้งนำสินค้าประเภทผักปลา มาขาย เนื้อความตอนนี้ได้กล่าวไว้ว่า

“...ก็เล่นไปตามเรื่องรุธยา เห็นวารีนั้นไม่มีฉนชาติ ธรณาวาสเร่าก็ไว้
 รุกขา บนอากาศขาดหม่สกุณา พสุธาตาตายด้วยคนไป เป็นชาวคามนิคม
 วาสี ช่างทำที่นั่นอุตสาห์หน้าอาศัย ล้วนตีก่อดอเนื่องเป็นเรื่องไป ทุกวังเว้ง
 เชิงโคลละลานตา ที่พื้นน้ำนั้นก็ทำเป็นเรือกสวน บ้านเพราะพวนปลูกผักก็
 หนักหนา ที่ลุ่มลาดหาดน้ำก็ทำนา ไม่มีป่าปลูกไม้ไผ่ไผ่มี พื้นผลแต่ที่ตน
 ตระการรส จะกำหนดนามไซร์ก็ใช้ที่ แต่เข้าครองไปได้สองราตรี ก็ถึงที่
 หยุตพักษ์ครา เห็นกำปั่นแลสำเภาค้าขาย เป็นทิวทอดตลอดท้ายคฤหา
 ทั้งสี่แถวตามแนวนครา ก็ทอดท่าหน้าเมืองเป็นเรียงกัน แต่เสากระโดงที่
 ระตะตะกะกาย จนสุดสายเนตรแลแปรผัน บ้างขึ้นล่องเที่ยวท่องจรจรัล
 สุดอนันต์ที่จะนับคณนา พิศภูมิสถานที้นัคเรศ เป็นขอบเขตอยู่แนวเนินผา
 มีกำแพงสามชั้นกั้นนครา ล้วนศิลาแลงประดับประดาดี อันหอรบนางเรียงที่
 เรียงเรียบ วัระเบียบป้องกันบุรีศรี มีป้อมขวางอยู่กลางชลาลัย วารีแล่นรอบ
 เป็นขอบคัน ตรงปากเมืองไว้เครื่องช้างเรือรบ ก็เตรียมครบทอดราอยู่ท่า
 นั้น พอชุกเหตุสังเกตุคืนวัน ก็เรียกทันถอยไล่ก็ได้ที่ ที่กองเกณฑให้ตระเวน
 ก็สอดเสาะ เทียวรายเราะเรือรอบบุรีศรี สรรพสรรพาวุธไว้มากมี ประจำที่
 จุกช่องอยู่อัครา เหล่าทหารประจำการกินเบี้ยหวัด ก็เปลี่ยนผลัดกันพิทักษ์
 รักษา ล้วนเกาทัณฑ์สันทัดอยู่อัครา ถือตำราที่โบราณท่านชิงชัย ฝ่ายผู้
 ประชาชนชาติ ก็เกลื่อนกราดกลุ่มมาไม่นับได้ สพรังพร้อมล้อมพุ่มมาดูไทย
 ทั้งชายหญิงวิ่งไขว่กันไปมา บ้างลงเรือน้อยๆ มาพลอยทัก ยิ้มพลักด้วยไม่รู้
 ภาษา บ้างลอยล้อมตอมรอบทั้งเขตรา เอาผักปลามาจำหน่ายชายไทย...”

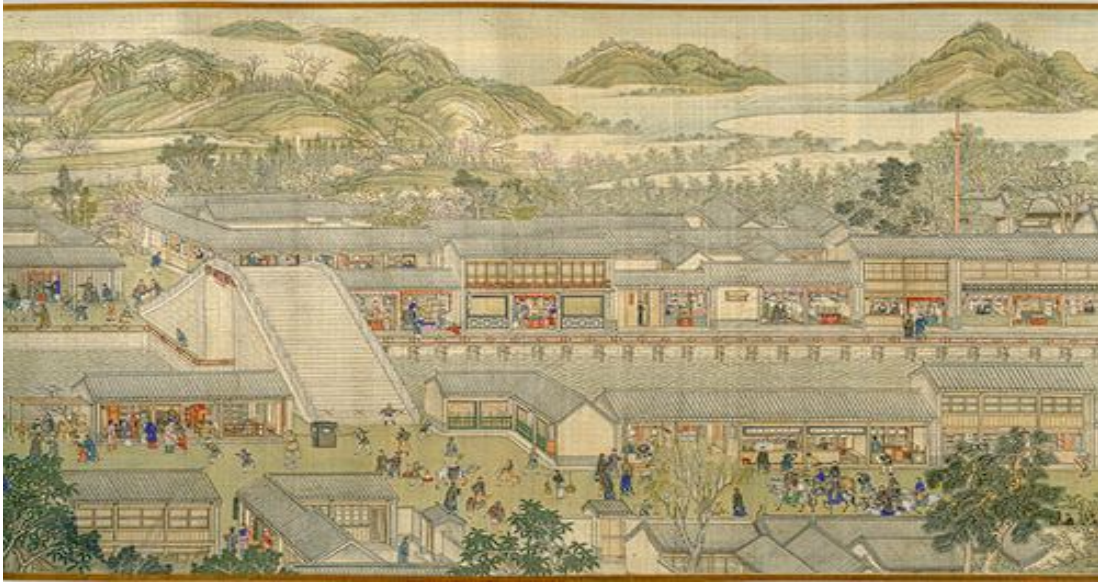

ภาพวาดแสดงความพลุกพล่านในเมืองซูโจวสมัยจักรพรรดิเฉียนหลงซึ่ง น่าจะใกล้เคียงกับบรรยากาศในเมืองกวางตั้ง

เมื่อคณะทูตเดินเที่ยวชมสถานที่ต่างๆภายในเมือง ได้มีคนจีนตามมามุงดู
คณะทูตไทยอย่างสนใจ ดั่งที่หลวงนายคักติได้กล่าวไว้ว่า

“...ที่หน้ากว๊านร้านตลาดนั้นกวาดเสียน ตะลึงเตียนมิให้มีสิ่งใดได้
อันหญิงชายประชาข้าเวียงชัย ก็วิ่งไขว่ซ่อนหน้ามอลวน บ้างอุ้มลูกจูงยาย
ตะพายหลาน ก็ลนลานวิ่งเบียดกันเสียดสน ที่ชรามายากลำบากตน ก็ชี้คน
รีบเร่งมาแล้งแล เอาแว่นตาติดเนตรเข้าเพ่งพิศ หวังจิตให้รู้จักตระหนักรู้
ทั้งสาวหนุ่มกลุ่มกลัดมาอัดแอ ช้อแซ่เพ่งพิศพิณจไทย...”

ข้อความข้างต้นทำให้เราทราบถึงวิถีชีวิตของชาวจีนในเมืองกวางตั้งว่าส่วน
ใหญ่คงประกอบอาชีพเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์และค้าขาย ซึ่งนิราศกวางตั้งจะได้
กล่าวถึงไว้อีกหลายตอน

ตึกแถวบ้านเรือนที่เป็นระเบียบเรียบร้อยในเมืองจีนสมัยจักรพรรดิเฉียนหลง

คณะทูตไทยได้เที่ยวชมสถานที่อีกหลายแห่งในเมืองกวางตุ้ง ซึ่งหลวงนายศักดิ์ได้กล่าวชื่นชมร้านค้าที่ตั้งเรียงเป็นระเบียบเรียบร้อยภายในเมือง ไว้ว่า

“...ขึ้นขี่เกวียนจรดลด้วยคนหาม ดำเนินตามที่ทางถนนใหญ่ คีลาลาดดาต
บุทีดูไป นั้นอำไพเรียบบริมรัถยา อันร้านรายขายของทั้งสองฟาก ประหลาด
หลากล้วนทำด้วยฉนวนา ประจงเจียนเขียนวาดแล้วชาดทา ที่ตั้งหน้าตรง
ร้านกระดานทอง เป็นวิสัยลูกค้าบรรดาขาย จารึกรายไว้ให้ดูรู้ของ
ที่กระถางรูปเทียนนั้นเขียนทอง ทั้งเตียงทองหลั่นลั่นนั้นรจนา อันเครื่อง
ร้านที่สำหรับประดับของ ล้วนแก้วแหวนเงินทองนั้นหนักหนา แพรพรรณ
สรรพสิ่งละลานตา ทั้งเสื้อผ้ามั่งม่านตระการใจ ทั้งถ้วยโอ้อาณแลจันอัป
จะคณนานามนับไปไหนๆ บ้างหามคอนร่อนขายอุบายไป บ้างเคาะไม้แทน
ปากก็มากไป...”

คณะทูตไทยยังได้เที่ยวชมตลาดสดขายเนื้อสัตว์ และคงมีการฆ่าสัตว์กันให้
เห็นอีกด้วย หลวงนายศักดิ์จึงได้กล่าวในเชิงตำหนิถึงการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตโดยไม่
เกรงกลัวบาปบุญคุณโทษ ดังความว่า

“...อันหมูแพะแกะกะทิงมึงหงส์ห่าน วันละพันก็ไม่พานพอขาย เต็มตลาด
ดาษดูไม่รู้วาย บ้างซื้อจ่ายวุ่นไขว่กันไปมา มีแต่จะฆ่าสัตว์ตัดชีวิตตาม เป็น

ตรุษสารทไทยจิต ข้างมิจฉา ไม่อายบาปหยาบพันที่คณนา ความอุตสาหามี
ให้เสียสิ่งไรไป...”

แม้ว่ากวางตั้งจะเป็นเมืองใหญ่ บ้านเรือนมีความเจริญเป็นระเบียบ
เรียบร้อยตามที่หลวงนายคักติได้กล่าวชื่นชมไว้ แต่คณะทูตไทยก็ได้พบกับบรรดา
ขอทานยากจนที่มีสภาพน่าเวทนาเป็นอย่างยิ่ง อารมณ์ความรู้สึกหดหู่จึงได้เกิดขึ้น
ดังที่ปรากฏเนื้อความในนิราศว่า

“...อันยากจรรณพที่ไปมา เทียวภิกขาจารย์ขอไม่พอกิน ก็อุบายทำกาย
นั้นต่างๆ จะร่ำปางโดยดูไม่รู้สิ้น บ้างอุจาดทนทำทั้งกายิน บ้างนั่งวอน
นอนดินลงโดยจน บ้างก็เอามีดลับจับอัฐต้อย จนโลหิตแดงย้อยไปเต็มถนน
มิได้ของแล้วก็ร้องไม่จรดล ไปเห็นจนก็ได้คิดอนิจจา...”

นอกจากขอทานยากจนที่นำเวทนาแล้ว เมืองกวางตั้งยังมีหญิงโสเภณีที่ลอย
เรือให้บริการและสำนักหอนางโลมอีกหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในเมือง หลวงนายคักติได้
พรรณนาถึงโสเภณีและสตรีจีนไว้อย่างละเอียดละไมหลายครั้งหลายคราว
นับตั้งแต่เดินทางถึงเมืองกวางตั้ง ซึ่งนอกจากเป็นการสะท้อนภาพสังคมเมือง
กวางตั้งแล้ว ยังนับเป็นสุนทรียะที่โดดเด่นของหลวงนายคักติที่ใช้วรรณศิลป์ใน
การพรรณนาถึงสตรีชาวจีนในเมืองกวางตั้งไว้อย่างชัดเจน

นิราศกวางตั้งได้พรรณนาถึงบรรดาหญิงคณิกาชาวจีนที่ลอยเรือให้บริการ
แก่ชนทุกชาติไม่ว่าวันแม้แต่ฝรั่งต่างชาติ ดังความว่า

“...อันนารีเรือลากสำหรับจ้าง นั้นรูปร่างหมดจดสดใส นวลนัยน์จิมลิ้มละไม
ใจ เมื่อดูไกลเอกเอี่ยมลอลอตา ครั้นเข้าใกล้ก็เห็นเลือดชายจะเผือดผาด
ด้วยการสวาทไม่หลีกเลือกภาษา แยกฝรั่งอังกฤษวิสินดา จะไปมาเย่อมได้
อาศัยกัน ต้องห้ามทั้งมิให้ไปอยู่บ่ก ประจำพกแหล่งหลักสำนักนั้น
ประกวดดีดูที่นับถือกัน ไม่เว้นวันชายหาจึงว่าดี แต่บรรจงจริตจัดผัดพัคตร
บำรุงรักมิให้ชายหน่ายหนี กันไรให้วิไลกับเมาพี มวยมีดอกไม้เงินงาม นุ่ง
กางเกงใส่เสื้อที่สังเกตุ ทำแปลงเพศก็พอเอี่ยมออกสนาม รู้ข้าเลื่อง
ประปรายให้ชายตาม แต่ต้องห้ามมิให้ไทยไปพบพาน ถ้าไปไหนพอพัก
สำนักนั้น ไม่ระวังก็กระโจมเอาสูงสถาน วิสัยเมืองเขาเป็นเรื่องราวพาล ถึง

นอนคลานข้ามได้ไม่ถื่นกัน บำรุงเรือแต่ให้เก็การสังวาส นั้นปูลาดจัดแจง
 แก่สังสร ล้วนฟูกลืนฟุ้งอบตระหลบครัน ปะไมทันรู้เข้าก็เอาแพง เขามา
 ชี้แจงความให้ตามกฎ ในกำหนดที่ตระหนักประจักษ์แจ้ง ว่าสุวรรณขาว
 เหลืองเครื่องทองแดง ทั้งแพรไหมเหล็กแท่งแลสาตรา มิให้ไทยเอาหญิงมา
 พิงพาด อันการสวาทนี้กำชับกันหนักหนา ที่รักตัวเขาก็กลัวไม่พานพา ที่
 แคมกล้าก็เข้ากลัวเอาตัวพัน เสียแรงมาพาร่างถึงกวางดั่ง เข้มมุ่นว่าจะ
 ลองก็ต้องพริ้น ได้ชมงามอยู่แต่ไกลไม่ได้กัน...”

เมื่อความข้างต้นได้บรรยายถึงความงามน่าพิศมัยของหญิงคณิกาชาวจีน
 และทำให้ทราบว่าจะมีสำนักหญิงคณิกาไว้บริการชายหนุ่มอยู่หลายแห่งในเมือง
 กวางตุ้ง แม้แต่ตัวคณะทูตผู้ประพันธ์นิราศก็กล่าวถึงความในใจไว้อย่างชัดแจ้งว่า
 อยากได้เซยชมหญิงสาวจีนเหล่านี้ แต่ก็ได้ถูกห้ามปรามอย่างเด็ดขาดจนบ่น
 เสียคายออกมาว่า“เสียแรงที่อุตส่าห์มาถึงเมืองกวางตุ้ง”

แม้ว่าจะมีโอกาสได้เพลิดเพลินกับการท่องเที่ยวในต่างแดนรวมถึงอารมณ์
 โหยหาตามวิสัยบุรุษเพศ แต่ไม่ปรากฏว่าหลวงนายคักติหรือคณะทูตคนอื่นๆได้มี
 โอกาสชื่นชมหญิงสาวชาวจีนหรือไม่ ยกเว้นหลวงราไชยที่ไม่สามารถทนต่อความ
 งามของสตรีจีนที่เฝ้าชวนได้กระทั่งไปติดกามโรคกลับมาหลวงนายคักติได้กล่าว
 ตำหนิหลวงราไชยที่ลักลอบออกไปเที่ยวหญิงโสเภณีจนติดกามโรค ปรากฏเป็น
 ตุ่มดอกดวงขึ้นเต็มตัวจนไม่สามารถพบเจอผู้คนจนต้องเสียการเสียนานและเป็นที่
 อับอายของคณะทูต ทั้งที่ได้มีการกำชับห้ามปรามไว้แล้ว ดังความว่า

“...เอากตัญญูตั้งระวังผิด ราชกิจนั้นอุตส่าห์ไปว่าเนื่อง ที่รักดีโดยการงาน
 ก็เปลือง ไม่ยกเยื้องกิริยาเหมือนราไชย เมื่อท่านยุกรบัตรหาปรึกษาของ
 ก็ปิดป้องโรคมาไม่ได้ เอาอาลัยที่วิบัตินั้นออกไป พะวงใจอยู่ด้วยรักข้าง
 ลักขม อีดอกทองราวทองธรรมชาติ พิศواسมิได้เว้นวันสม จนโรคันทบข้าง
 อุปัทม เสนหาสาละมขึ้นเต็มตัว ครั้นเขาถามเขาหยอกก็บอกพราง จนนาย
 ห้างยีนซึ่งลงที่หัว แล้วเขาก็ว่าเจ้าคุณนี้บุญตัว จึงจับได้แต่ไฉ่ววนั้นไปแทน
 ทำให้อ่อนนอนความถึงสามกลับ เขาจึงปรับเอาแต่น้อยก็ร้อยแผ่น หากเอา
 เงินหลวงใส่ให้แทน จึงได้พ้นค่าแผ่นเพราะทำดี ให้เขาชมชาวเราว่าเจ้าชู้

พิเคราะห์ดูก็เป็นหน้าบดสี พลอยเอาตาแถมหน้าให้ราศี มีเสียที่เจ้าใช้ไปได้
อาย...”

นิราศกวางตุ้งได้พรรณนาถึงหญิงชาวจีนที่หลวงนายคักติได้พบเห็นอย่าง
ละเอียดละไมอีกหลายตอนโดยเฉพาะการพรรณนาอย่างงดงามจนเห็นภาพของ
สตรีที่หน้าผิขาวเนียนผุดผ่อง นัยตาคม จมูกโด่งแหลม ปากแดง ผมหดปากปิ่น
สวยงาม ดังความพรรณนาไว้ว่า

“...อันหมู่สาวสุดตามัชฌิมามห้าย นั้นแต่งกายแซมมวยด้วยไม้ไหว ที่เยี่ยม
ยลอยู่บนตึกใน นั้นอำไพพิศพรึงพรายตา ดูยืนแต่ละอย่างกับนางเขียน
ทั้งจีบเจียนย้วยวนเสนหา ผัดพัศตร์ผิวพรรณดั่งจันทร์รา นัยนากวัดแกว่งดั่ง
แสงนิล นาสิกเลื่องทรงดั่งวงขอ งามคองงามคิ้วควรถวิล งามเกศดำเพศ
ภุมริน ปักปิ่นมวยห้อยสร้อยสุวรรณ ปากแดงนั้นด้วยแสงลั่นจี๋แถม
เมื่อยิ้มแยม่นาชมภิรมย์ขวัญ ใส่เลื่องงามสามสีสลักกัน ฟ้นสุวรรณแวววาบ
วิไลใจ...”

ในการกล่าวชื่นชมความงามของสตรี หลวงนายคักติได้ทิ้งปริศนาที่ทำให้
เกิดประเด็นประวัติศาสตร์ขึ้นในเวลาต่อมา นั่นคือเรื่องสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ส่งทูตมาสู่ขอพระธิดาพระเจ้ากรุงจีน เพราะจู่ๆนิราศได้กล่าวทะลุขึ้นกลางปล้อง
ถึงพระธิดาของจักรพรรดิว่าจะสิริโฉมงดงามเพียงใด ดังเนื้อความ ว่า

แม้นองค์พระธิดาดวงสมร จักเอกเอี่ยมอรชรสักเพียงไหน แต่ได้ดูหมู่ข้ายัง
อาลัย ดังสายใจนี้จะยึดไปหยาบชม เห็นการอายที่ชม่ายแล้วเมียงพัศตร์ ก็
ประจักษ์แต่ว่าต่างภาษาสม แต่ครเนตรเลียบเนตรสังเกตคม ยิ่งนิยมตอบ
ต้องตลอดใจ ถึงต่างชาติกันก็ดีโลกก็ย้จิด อันการคิดนี้จะเว้นแก่ใครไหน ก็
ห้ามเห็นไว้ให้เป็นประมาณใจ แล้วครรรไลตามรัถยามา...”

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าคงเป็นสำนวนโวหารตามจินตนาการเลยเถิดแบบ
“ดอกฟ้ากับหมาวัด”ของหลวงนายคักติผู้มีสุนทรียะทางอารมณ์ที่เปรียบเทียบกับ
ขนาดหญิงสามัญชนยังสวยงามขนาดนี้แล้วถ้าเป็นพระธิดาผู้สูงศักดิ์อยู่ใน
พระราชวังหลวงได้รับการประคบประหงมอย่างดีที่สุดเกินกว่าชาวจีนผู้ใดจะได้รับ

“จะสิริโฉมงดงามปานใด” ซึ่งคงไม่ได้มีความหมายหรือนัยสำคัญทางการเมืองอย่างจริงจังในเรื่องลู่ขอิตาพระเจ้ากรุงจีนแต่ประการใด

นิราศกวางตุ้งยังได้พรรณนาเปรียบเทียบหญิงชาวจีนในเมืองว่ามีความงามน่าชื่นชมแตกต่างไปจากบรรดาหญิงคณิกาที่ล่องเรือให้บริการอยู่ที่ท่าหน้า ทั้งที่ตัวหลวงนายคักดีเองก็เคยบอกความในใจไว้ว่าอยากลี้มลองเมื่อครั้งแรกพบซึ่งทำให้ทราบว่าหลวงนายคักดีมีอารมณ์อ่อนไหวและมีความรู้สึกขัดแย้งภายในตัวเอง ดังความว่า “...อันชมสาวที่ชาวสกลมาศ ไม่อุจาดเหมือนจีนประจำท่า อันรูปทรงสรรพเสริญจำเริญตา...”

นอกจากความเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ที่ประกอบไปด้วยผู้คนหลายชนชั้นทั้งขุนนาง ทหาร พ่อค้า ชาวไร่ชาวนา โสเภณีและขอทานซึ่งมีชีวิตที่แตกต่างกันอย่างมากแล้ว เมืองจีนยังเป็น“สังคมประเพณี”ที่อนุรักษวัฒนธรรมดั้งเดิมอย่างเหนียวแน่น ดังเช่นประเพณีการรัดเท้าของสตรีซึ่งเป็นที่นิยมอย่างมากแต่ได้สร้างความทรมานทรมานทรมานให้แก่ร่างกายถึงขนาดเท้าผิดรูปปร่าง แม้ว่าราชวงศ์ชิงจะได้ออกกฎหมายห้ามการรัดเท้าสตรีตั้งแต่ในสมัยจักรพรรดิคังซี^{๓/๔} แต่ในทางปฏิบัติสตรีชาวจีนจำนวนมากยังคงยึดมั่นในประเพณีนี้อยู่ นิราศกวางตุ้งได้บรรยายถึงสตรีที่รัดเท้าจนผิดรูปและไม่สามารถเดินได้อย่างปกติ ต้องพึ่งพาสามีในการดำเนินชีวิต ส่วนตัวเองทำหน้าที่ได้เพียงแค่ปรนนิบัติทางเพศแก่สามี ซ้ำร้ายยังเจอกับ “ชายถ่อย” ที่ข่มเหงสตรีอีกด้วย ดังความว่า

“...อันรูปทรงสรรพเสริญจำเริญตา ครั้นพิศเบื่องบาทาก็เสียดาย เอาผ้าคาดซึ่งเหนียวจนเรียกวรัด พาวิบัติอินทรีให้มีสลาย จะดำเนินมิใคร่ตรงพอทรงกาย ย่อมใช้ชายขายค้ำมาให้กิน มีแต่จะพึ่งผัวเป็นครว้ใช้ ตัวได้แต่จะร่วมภิรมย์ถวิล แต่ชายถ่อยทจริตผิดกระบิล ย่อมคว่ำผิลประดีพัวถ้อยอุตราจะเข้านอกออกในก็ใช้สอย บุรุษรูปน้อยๆโอ้อ่า...”

^{๓/๔} Hu Sheng, *Imperialism and Chinese Politics*. (Beijing: Foreign Languages Press .1981.), 42-44.

หลวงนายคักติฯยังได้พบฝรั่งต่างชาติที่โรงโสเภณีในเมืองกวางตั้ง ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่ามีชาวตะวันตกอยู่ในเมืองจีนแล้ว นอกเหนือจากที่พบบนเกาะมาเก๊า ดังความในนิราศกล่าวว่

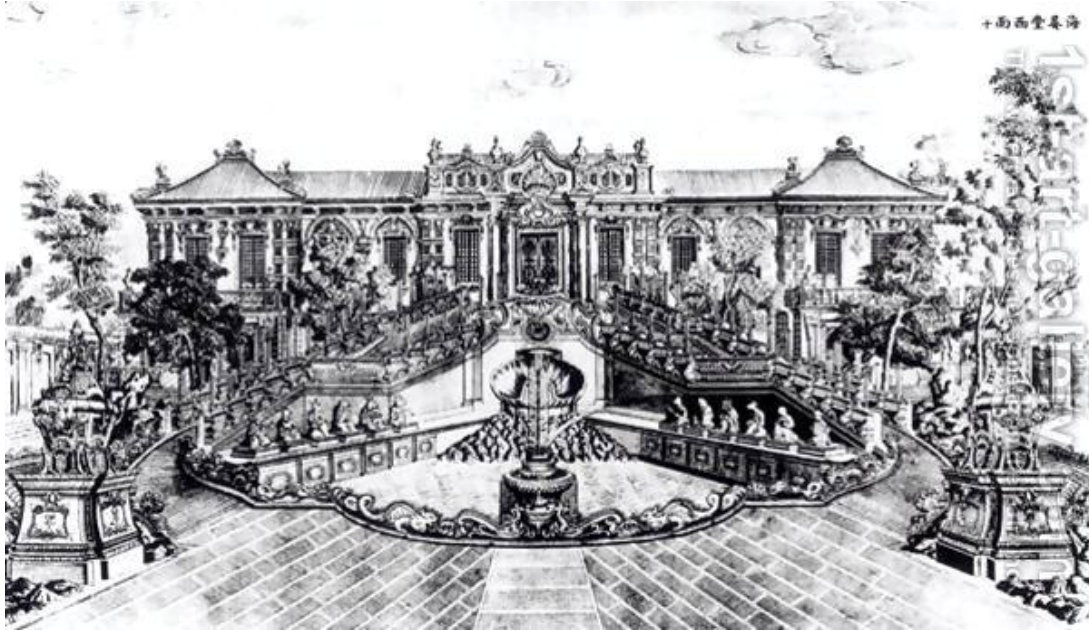
“...ครั้งเข้าใกล้ก็เห็นเลือดชายจะเผือดผาด ด้วยการสวาทไม่หลีกเลือก
ภาษา แหกฝรั่งอังกฤษ วิลินดา จะไปมาย่อมได้อาศัยกัน ต้องห้ามทั้งมิให้
ไปอยู่บ่กประจำพกแหล่งหลักสำนักนั้น ประกวดดีดูที่นับถือกัน ไม่เว้นวัน
ชายหาจึงว่าดี...”

การเข้ามาของชาวตะวันตกดังกล่าวได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อจีนในเวลาต่อมา^{๓๕} แม้ในระยะเริ่มแรกทางการจีนจะหวาดระแวงและจับตาควบคุมชาวตะวันตกอย่างใกล้ชิด แต่ราชสำนักจีนก็ได้ปิดกั้นอิทธิพลจากตะวันตกอย่างสิ้นเชิง ดังเห็นได้จากการที่จักรพรรดิเฉียนหลงอนุญาตให้ทูตอังกฤษเดินทางมาเข้าเฝ้าที่กรุงปักกิ่งได้เป็นกรณีพิเศษ หรือการสร้างพระราชวังฤดูร้อนหยวนหมิงหยวนตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ซึ่งเป็นเรื่องแปลกใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประเทศจีน^{๓๖} ทว่าในช่วงระยะแรก บรรดาชาติตะวันตกยังมิได้เร่งขยายอิทธิพลของตนเองเข้ามาครอบงำจีนอย่างเต็มที่ เป็นแต่เพียงการสำรวจและหยั่งเชิงดูท่าทีจากฝ่ายจีน ประกอบกับราชสำนักจีนยังมีสถานะเข้มแข็ง บ้านเมืองเป็นปึกแผ่นภายใต้การปกครองของจักรพรรดิเฉียนหลง ชาวตะวันตกและชาติอื่นๆที่เข้ามาติดต่อกับจีนจึงต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของจีนอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะเรื่องอนุญาตเดินเรือเข้ามาได้ถึงแค่เมืองกวางตั้งเท่านั้น กฎเกณฑ์โบราณที่จีนกำหนดขึ้นนี้ได้ถูกยกเลิกไปเมื่อจีนพ่ายแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่น

^{๓๕} จีนขัดแย้งกับอังกฤษอย่างรุนแรงสมัยจักรพรรดิเต้ากวงในกรณีการปราบปรามฝิ่น นำมาสู่สงครามฝิ่นครั้งที่ ๑ ผลปรากฏว่าจีนเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ต้องยอมลงนามในสนธิสัญญานานกิง ค.ศ.๑๘๔๒

^{๓๖} สร้างขึ้นใน ค.ศ.๑๗๐๓ สมัยจักรพรรดิดังซี ต่อมาจักรพรรดิเฉียนหลงมีพระราชโองการให้สร้างพระราชวังฤดูร้อนขึ้นใหม่เป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก(บารอค) ประดับตกแต่งโดยใช้เครื่องเรือนที่นำเข้าจากยุโรป ถือเป็นพระราชฐานแห่งแรกในประวัติศาสตร์จีนที่สร้างขึ้นตามแบบตะวันตก ต่อมาพระราชฐานแห่งนี้ถูกบุกรุกทำลายโดยกองทัพตะวันตกแปดชาติที่เข้าปล้นสดมภ์กรุงปักกิ่งในปี ๑๘๖๐

ครั้งที่ ๑ ซึ่งจีนถูกบังคับให้ลงนามในสนธิสัญญานานกิง ปี๑๘๔๒/๒๓๘๕ อันเป็นผลให้ชาติตะวันตกเดินเรือเข้าไปถึงเมืองท่าต่างๆทางภาคกลางและภาคเหนือของจีนได้

พระราชวังฤดูร้อนหยวนหมิงหยวนในกรุงปักกิ่งสร้างขึ้นตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก

เมื่อพิจารณาเนื้อความของนิราศกวางตุ้งและข้อมูลประวัติศาสตร์ร่วมสมัยแล้วพบว่ากวางตุ้งเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ที่มีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่น มีความแตกต่างทางชนชั้นในหมู่ชาวจีนและมีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติ ดังที่นิราศได้กล่าวถึงฝรั่งต่างชาติ ชาวจีนที่ทำประมงจับสัตว์น้ำในแม่น้ำจูเจียง ไร่นาจู๋ที่อุดมสมบูรณ์ของเกษตรกร ความเป็นระเบียบสวยงามของตึกแถวร้านค้า ถนนหนทางในเมืองซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพ่อค้าและเศรษฐีชาวจีน หญิงโสเภณีที่ต้องลอยเรือด้าประเวณี ขอทานยาจากที่อยู่ข้างถนน รวมทั้งสถานที่สำคัญภายในเมืองที่งดงาม โอ้อ่าซึ่งคาดว่าจะเป็นจวนข้าหลวงมณฑลกวางตุ้งและเป็นสถานที่ที่คณะทูตไทยได้ทำพิธีถวายบังคมสัญลักษณ์แทนองค์พระจักรพรรดิ ทำพิธีการทางการทูต รวมทั้งเป็นสถานที่ทำพิธีอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการส่งไปถวายที่กรุงปักกิ่ง หลวงนายคักคิดได้บรรยายถึงสถานที่โอ้อ่าที่แสดงถึงความแตกต่างทางชนชั้นอย่างชัดเจนไว้ว่า

“...ครั้นไปถึงที่ประตูเห็นหมู่ทหาร ริมทวารขัดดาบดูไสว ทั้งสองแถวรัยดา
ดาไป ที่ชั้นในไว้เหล่าที่เกาทันท์ ทั้งง้าวปืนยืนงามตามถนน ที่ว่างคนลด
เลี้ยวเป็นหลายหลั่น ถึงสถานที่จะได้ไปอภิวันท์ พิศพรรณเพียงแลละลาน
ตา ล้วนปิดทองธรรมชาติแล้ววาดเขียน ธงเทียนพื้นสุวรรณเลขา ที่ถิ่นฐาน
สะพานโอฟาร์ รจนาโคมเคียงเรียงกัน อันโรงรีซึ่งเป็นทีสำหรับรับ นั้น
ประดับแพรแดงแกล้งสรรค์ ใส่ปูรายข่ายรอบเป็นขอบคัน เอาพื้นพรรณ
แพรลาดเป็นหลังคา แล้วก็ชมดอกไม้กับใบสน เป็นที่ยลนับถือกันหนัก
หนา...”

ความหนักใจประการสำคัญของหลวงนายคักติซึ่งพรรณนาไว้ในช่วงท้าย
ของนิราศคือหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ทำการค้าขายในเมืองกวางตุ้ง ซึ่งสร้างความ
กังวลใจอย่างมาก เพราะเกรงว่าจะทำการขาดทุนไม่ได้กำไรทำให้เสีย
พระราชทรัพย์ โดยหลวงนายคักติได้เปรียบเปรยไว้ว่าให้ไปทำการศึกสงครามยัง
จะง่ายกว่า ดังความว่า

“...เห็นการค้าเหลือบ่าจะแบกพาย ถ้าหักค่ายฤดีทัพขอรับไป ไม่เห็นช่อง
เลยว่ของพระราชทรัพย์ จะได้กลับฤมากลายเป็นง่ายได้ แล้วแสนยากที่
ทะเลคะเนไกล ก็กลับพามาได้สะดวกดี ดังเทวามาสุขประชุมทรัพย์ ไว้
สำหรับเนื้อหน่อพระชินศรี จะสร้างสมอบรมพระบารมี ในยุคนี้บรรจบให้
ครบกลับ...”

ความกังวลใจดังกล่าวนี้คงเกิดจากเหตุผลสองประการสำคัญ คือ คณะทูต
ไม่ชำนาญในการค้าขายหรืออาจกล่าวได้ว่าไม่มีประสบการณ์เลยด้วยซ้ำ ทั้งนี้เป็น
ที่ทราบกันดีว่าขุนนางไทยมักอาศัยตำแหน่งหน้าที่เรียกรับส่วยสิ่งของและ
ผลประโยชน์ต่างๆ ทั้งยังได้รับเบี้ยหวัดจากทางราชการเป็นรายได้ แม้ว่าจะมี
ขุนนางไทยที่เชี่ยวชาญในเรื่องการค้าขายอยู่ แต่ส่วนใหญ่ก็ไม่มี ความจำเป็นที่ต้อง
ลงทุนค้าขายด้วยตัวเองแต่อย่างใด การที่หลวงนายคักติกังวลว่าจะทำการไม่ได้ดี
จึงเป็นเรื่องปกติของผู้ที่ไม่ชำนาญในกิจหน้าที่นี้ อีกทั้งสภาพการแข่งขันทาง
การค้าในเมืองกวางตุ้งซึ่งเป็นเมืองท่านานาชาติคงเป็นไปอย่างรุนแรง พ่อค้า
ชาวจีนชิงไหวชิงพริบและใช้เล่ห์เพทุบายกันอย่างมากในการทำการค้าทำให้

ขุนนางไทยไม่อยู่ในฐานะที่จะแข่งขันใดๆกับพ่อค้าจีนผู้มีประสบการณ์เหนือกว่าได้เลย

หลวงนายคักติได้อาราธนาพระรัตนตรัยเป็นบทสวดทำยาเพื่อสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีผู้เป็นหลักยึดเหนี่ยวทางใจของหลวงนายคักติ โดยขอให้ทรงมีพระชนมายุยืนยาวถึงร้อยปี กลอนบทนี้มีภาษาและเนื้อความที่สละสลวย ดังบทพรรณนาว่า

“...ชะรอยอรรคบุรุษอุดมวงศ์ ในสิบองค์โพธิสัตว์ดุสิตสวรรค์ ได้ลัทธิยาเทศทายทำนายธรรม ในอนันตสำนัก ชินนทร์นาน จึงคลไจให้พระองค์ทรงนั่ง บัลลังก์กรสพระกรรมฐาน ให้ทรงเครื่องนพรัตน์ชัชวาล พระชมณาทนเบญจกุธภัณฑ์ เอาพระไตรลักษณ์ทรงเป็นมงกุฎ กังามสุดยอดฟ้าสุทธาสวรรค์ เอาพระศีลสุจริตในกิจจธรรม เป็นสุวรรณเนาวรัตน์สังวาล เอาพระวิมุติธรรมเป็นคันทันตร เอาพระสัจเป็นระไบไพศาล ล้วนเครื่องศีลวัตรอันชัชวาล พระอุเบกขาญาณเป็นธารกร เอาพระไวปัญญาเป็นอาวูช ตัดวิมุติสงสัยแล้วสั่งสอน สว่างแจ้งกว่าแสงทินกร สถาวรทั่วโลกแลงาม จะดูโดยโลกีย์เป็นที่รัก กังามนักสุดโลกเหลือถาม จะดูฤทธิ์เล่าก็คล้ายนารายณ์ราม จะชูงามไปทั่วกลัปปา ขอพรพระศรีรัตนตรัย อันเป็นใจจอมพุทธศาสนา ช่วยบำบัดบาปธรรมมา ให้ลุโดยเจตนาโพธิญาณ ขอพรบรมศวร์เรื่องฤทธิ์ ซึ่งสถิตอุศุภราชเรืองสถาน เชิญช่วยพระองค์ทรงชนมาน ให้คงการกำหนดพระทัยตรอง ขอพระพิฆณุพงศ์ทรงสังข์ ประทมทิพบัลลังก์ ฤชงค์ฉลอง ช่วยล้างมารผลาญหมู่ศรัตรูปอง ให้มาช่องเศียรกัมบังคมคัลขอवरบงกชพิวัลย์ไว ที่ควรไลงสัพพิรังสรรค์ ช่วยดับโคกวรรณโรคโรคันให้ทรงพระฉวีวรรณสมบุรณ์งาม ขอพรสหสนัยครรโลคช สารเศวตตรีทศเศียรสาม ช่วยดำรง ดำริซัดดีความ พยายามไพร่ฟ้าประชาชน อันสมบัติในจังหวัดทวีปนี้ ให้อยู่ในพระบารมีทุกแห่งหน ให้พระเกียรติกองฟ้าสุธาดลขอพระชนม์ได้ร้อยพระวษา เอย ฯ”

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตบางประการที่ไม่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาในนิราศกวางดุ้งโดยตรง แต่เป็นประเด็นประวัติศาสตร์ที่อยู่ในความสนใจของคนไทยมานานและเป็น“บทสนทนาที่ไม่สิ้นสุด”ระหว่างอดีตและปัจจุบัน คือ เรื่องสัญญาวิปลาสของ

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เป็นเหตุนำมาสู่การสิ้นสุดกรุงธนบุรี พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีทุกฉบับที่ถูกชำระขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รวมถึงบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสต่างให้ข้อความในทำนองเดียวกันว่าทรงหมกมุ่นฝึกฝนการนั่งกรรมฐาน ทำสมาธิ สวดมนต์ อดพระกระยาหารเพื่อที่จะได้บรรลุเป็นพระโสดาบันหรือแม้กระทั่ง“เตรียมการเหาะเหินเดินอากาศ” ซึ่งเป็นประเด็นถกเถียงกันอย่างมากกว่าเป็น“ข้อกล่าวหา”หรือ“การอ้างเหตุใส่ความ”หรือเป็น“กระบวนการขัดเยียดความบ้า”เพื่อความชอบธรรมในการทำรัฐประหาร

ทั้งนี้แม้ว่าการทำนุบำรุงพระศาสนาจะเป็นภารกิจสำคัญอย่างยิ่งสำหรับผู้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งสยามประเทศและเป็นการสร้างทานบารมีเพื่อให้เป็นที่ยอมรับ แต่การฝึกฝนจนเกินพอดีถึงขั้นอดอาหารตามนุษยธรรมตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ถือเป็นสาเหตุหนึ่งที่ถูกโยงว่าเป็นต้นเหตุแห่งสัญญาวิปลาสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทว่าเมื่อมีข้อโต้แย้งว่าพงศาวดารที่ถูกชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์อาจมีอคติและจงใจใส่ความเกินจริง เพราะถูกชำระขึ้นโดยผู้มีส่วนได้เสียกับการรัฐประหาร ดังนั้นเมื่อผู้วิจัยมีโอกาสได้อ่านและศึกษานิราศกวางตุ้งที่เขียนขึ้นโดย“ผู้มีความรักดี”ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีและเขียนขึ้นในขณะที่อยู่ในเมืองจีนจึงยังคงไม่ทราบความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกรุงธนบุรี ย่อมแสดงว่าหลวงนายคักติไม่มีทางที่จะใส่ร้ายหรือเขียนแบบมีอคติ ในทางกลับกันได้เขียนสรรณเสริญยอพระเกียรติไว้อย่างสูงสุดอีกด้วย

“...สุดคิดจึงอุทิศถึงพระบาท แล้วยอกรอภิวาทเหนือเกศี **ขอเดชตะบะ**
บุญพระบารมี จะแทนที่วรพุทธโพธิญาณ กับอนึ่งซึ่งพระองค์ได้ทรง
ศีล อันผ่องกัญญาอดพระกรรมฐาน มาช่วยบ้องลมขัดอย่าพัดตราน
ขอบันดาลลมส่งให้ตรงไป อนึ่งเขาในชลัมัจฉาชาติ ทั้งปีศาจพวกพราย
อย่ากรายใกล้ ให้ปลอดเหตุสารพัดกำจัดภัย จำเริญชัยชมชื่นจนคืนมา
ครั้นสิ้นคำบรรยายพระพวยพัด พอคำลัดยส่งท้ายก็ย้ายหา ได้เห็นเหตุใน
พระเดชเดชา ก็แล่นไปได้ทวาทสวัน...”

“...ดังเทวามาสุมประชุมทรัพย์ ไว้สำหรับเมื่อหนอพระชินศรี จะสร้างสมอ
บรมพระบารมี ในยุคนี้บรรจบให้ครบกลับ ชะรอยอรรคบุรุษอุดมวงศ์
ในليبองค์โพธิสัตว์ดุสิตสวรรค์ ได้ลัทธิยาเทศทายทำนายธรรม ในอนันต

สำนักขีเนนทร์นาน จึงตั้งใจให้พระองค์ทรงนั่ง บัลลังก์จักรพรร
 กรรมฐาน ให้ทรงเครื่องนพรัตน์สังฆาล พระชมนานแทนเบญจกุธภัณฑ์
 เอาพระไตรลักษณ์ทรงเป็นมงกุฎ กังามสวดยอดฟ้าสุธาสวรรค์ เอาพระศีล
 สุจริตในกิจจรรรม เป็นสุวรรณเนาวรัตน์สังฆาล...”

บทกลอนในนิราศกวางตั้งเมื่อตอนที่เรือเผชิญกับพายุมรสุมกับบท
 พรรณนาช่วงสุดท้ายก่อนเดินทางออกจากเมืองกวางตั้งกลับพระนครเป็น
 หลักฐานยืนยันได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฝึกฝนการปฏิบัติกรรมฐานเป็น
 อย่างมากและคงเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป ถึงขนาดที่ขุนนางสามารถอธิบายข้อพึง
 พระบารมีในยามตกทุกข์ได้ยาก แต่จะทรงหมกหมุ่นฝึกฝนถึงขนาดทำให้วิปลาส
 หรือเลอะเลือนตามที่พงศาวดารกล่าวไว้หรือไม่นั้นยังไม่ทราบอย่างแน่ชัด^{๓/๓/}
 คงต้องเป็นหน้าที่ของนักประวัติศาสตร์ที่จะแก้ไขข้อคดีและอุปาทานและทำ
 ประวัติศาสตร์ที่มีความคลุมเครือนี้ให้กระจ่างชัดแจ้งต่อไป

^{๓/๓/} ศึกษาเพิ่มเติมได้ในบทวิเคราะห์ “สัญญาวิปลาสหรือการเมืองไทย” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์.
 การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), ๓๓/๕-๓๔๔.

๔. สรุป

โดยเนื้อหาแล้ว **นิราศกวางตั้ง** มีคุณค่าอย่างยิ่งสำหรับนักประวัติศาสตร์ ผู้สนใจ “บริบทความสัมพันธ์ไทย-จีน” เพราะวรรณกรรมนี้เป็นจดหมายเหตุการเดินทางทางเรือจากกรุงธนบุรีสู่เมืองกวางตั้งเพียงฉบับเดียวที่เหลืออยู่ ตลอดระยะเวลาการเดินทางรวมทั้งช่วงที่พำนักอยู่ในเมืองกวางตั้งเป็นเวลาหลายเดือน หลวงนายคักติไม่ได้บรรยายเฉพาะประสบการณ์เดินทาง ความงดงามตามธรรมชาติและธรรมเนียมพิธีการทูตที่ได้พบเห็นเท่านั้น แต่ได้บรรยายภาพชีวิต สังคมและเศรษฐกิจของชาวจีนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวที่มีชีวิตชีวาภายในเมืองกวางตั้งทั้งวิถีชีวิตของชาวไร่ชาวนา ชาวประมง พ่อค้าคหบดี หญิงโสเภณี ขอทานยาจก รวมถึงฝรั่งต่างชาติในโรงโสเภณี ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์สังคมของ “ชาวจีน” ที่เราจะไม่สามารถพบเห็นได้จากเอกสารบันทึกทางราชการ

นิราศกวางตั้งยังเป็นหลักฐานยืนยันความต่อเนื่องของความสัมพันธ์ไทย-จีนที่มีมาตั้งแต่อดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพสะท้อนความสัมพันธ์ที่ “ตั้งอยู่บนความไม่เท่าเทียมกัน” อันเป็นสิ่งที่จีนภาคภูมิใจและยึดมั่นมาโดยตลอด ในขณะที่ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้เป็นที่พึงพอใจอย่างยิ่งสำหรับฝ่ายไทยเพราะผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการค้าที่ได้รับมีความคุ้มค่าอย่างยิ่ง กระทั่งสามารถยอม “ยกยออ่อนน้อม” ตามที่จีนต้องการได้ นับเป็นความชาญฉลาดแยบยลอย่างหนึ่งของบรรพชนไทยที่ดำเนินนโยบายการทูตเชิงผลประโยชน์ในรูปแบบนี้

ข้อสรุปส่งท้ายที่ผู้วิจัยเห็นว่านิราศกวางตั้งได้มอบไว้ให้แก่สังคมไทย คือ ตัวตนของหลวงนายคักติ ที่เป็นคนช่างสังเกต มีอารมณ์สุนทรีย์และตระหนักรู้หน้าที่ตนเอง เป็นคุณสมบัติสำคัญที่ทำให้วรรณกรรมเรื่องนี้มีคุณค่าในทางประวัติศาสตร์และวรรณคดี งานเขียนสะท้อนตัวตนของกวีที่แฝงไว้ด้วยภูมิปัญญาและอารมณ์ที่ละเอียดละไมเช่นนี้คงจะพบเห็นได้ไม่บ่อยนักในสังคมปัจจุบันที่ผู้คนมีความหยาบกระด้างทางอารมณ์และเมินเฉยไม่สนใจสิ่งรอบข้างใดๆ นอกจากตัวเอง

๕. สารวิพากษ์

นิราศกว้างต้ง/นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน

๒. ด้วยรักดีชูลีลาบาท	๑. สรวมชีพบังคมบรมนารถ
๓. เป็นร่มโพธิ์สุวรรณกันเกิด	อภิวาทขอเปื่องพระบารมี
๔. เป็นจดหมายมาถวายเป็นรักดี	ไปประเทศกว้างต้งกรุงศรี ^{๓๘}
๕. แรกราชดำริตริตรวงถวิล	ตามทีไปสดับเดิมความ
๖. จะสร้างสรรค์ดังสวรรค์ที่เรืองราม	จะเหยียบพื้นปัดพินให้งามสนาม
๗. เมื่อไคร์สุขสมบุญด้วยสมบัติ	จึงจะงามมกฏอชยุธา
๘. เคยร่วมพื้นเย็นแผ่นสุวรรณมา	กับ กษัตริย์ราชคฤฤหา ^{๓๙}
๙. เสื่อมสนองโดยครองกระษัตริย์ชาติ	แต่นิราเสื่อมเศร้ามานานาน
๑๐. เสื่อมสวาทชาตมากี่ช้านาน	เสื่อมราชไมตรีไม่มีสมาน
๑๑. จึงทรงคิดจะติดตามตามปฐม	จะประมาณยี่สิบปีปลาย
๑๒. จึงแผ่พื้นสุวรรณพรรณราย	สำหรับราชบรมกระษัตริย์สาย
๑๓. เอาทับทิมแทนใบใส่ดอกเพชร	เอาแยบคายพันเพื่อเป็นเครือวัลย์
๑๔. งามทางทั้งจะสร้างเขตคัน	งามเสรีจสมบุญทุกสิ่งสรรพ
๑๕. ควรเป็นจอมจุลจักราราช	งามสรรค์ทรงคิดคดงาม
๑๖. แยมพระโอบอุ้มประติพัทแล้วตรัสความ	แล้วเสด็จบัลลังก์อาสน์ออกสนาม
๑๗. ได้ยินพร้อมยอมอวยแล้วอภิวาท	อำมาตย์หมู่มีนามประนมฟ้ง
๑๘. ทูลโดยลำดับมาเป็นตราตรัง	กราบบาทด้วยค่านับแล้วรับสั่ง
๑๙. จึงพระบาททรงราชนิพนธ์สาร	ที่หยุดแล้วยังยืนควร
๒๐. ให้เขียนสารลงลานทองทวน ^{๔๐}	เป็นตะพาน ^{๔๑} นพคุณควรสงวน
	จัดส่วนบรรณาการละลานตา

^{๓๘} นครกว้างใจ เมืองเอกของมณฑลกว้างต้ง

^{๓๙} หมายถึงจักรพรรดิจีนและประเทศจีน ซึ่งเป็นชื่อเรียกที่ปรากฏในหนังสือเก่าของไทย เป็นคติโบราณที่ให้การยกย่องว่าเป็นประเทศที่เจริญรุ่งเรืองดังกรุงราชคฤห์ในชมพูทวีป

^{๔๐} สะพาน มีนัยยะความหมายว่าเป็นตัวเชื่อมให้เข้าหากัน

^{๔๑} หมายถึงจารึกพระราชสาส์นลงบนแผ่นสุพรรณบัฏทองคำ

๒๑. อนึ่งนอกจิมก้องเป็นของถวายเป็น
๒๒. ทิ้งนายห้างขุนนางในนครา^{๔๒}
๒๓. แล้วจัดทูตทูตคำให้จำสาร
๒๔. ทั้งของแถมแนมความนั้งามครัน
๒๕. แล้วทรงสั่งสิ่งของเป็นสองเหล่า
๒๖. ฝ่ายทูตนั้นให้ว่าบรรณาการ
๒๗. อนึ่งนอกจิมก้องเป็นของถวายเป็น
๒๘. บรรทุกเสร็จทั้งสิบเอ็ดเกตรา
๒๙. ครั้นถึงวันกุ่มเขษฐมาสี^{๔๓}
๓๐. เมื่อโหมงสองบาทเข้าพองเงง้า
๓๑. ครั้นเรือล่องคล้อยคลองตลาดเลี้ยว
๓๒. จะจากเรือนจากเพื่อนภริมย์ไกล
๓๓. โอ้ความปรีดีเปรมเกษมสันต์
๓๔. จะนับเดือนเคลื่อนสังวัจจรา^{๔๔}
๓๕. ชะรอยพรากเนื่อนกวิหคขัง
๓๖. มาตามทันบันร้างไว้กลางใจ
๓๗. แล้ววยอกรมัสการขึ้นเพียงผม
๓๘. เดชะศีลสัจจาบารมี
๓๙. ขอเป็นชายเจ็ดชั้นไปกันเกิด
๔๐. ให้ปลอดเหตุสารพัดกำจัดการ
๔๑. ครั้นถึงเมืองปากน้ำพอย้าฮ้อง
๔๒. ทอดสมอรอรั้งประทังใจ
๔๓. ต่อน้ำขึ้นจึงได้ถอยออกลอยล่อง

ก็ไปรยปรายประทานไปหนักหนา
ให้มีตราบัวแก้ว^{๔๕}สำคัญกัน
บรรณาการพร้อมสิ้นทุกสิ่งสรรพ
เป็นกำนัลถวายนอกบรรณาการ
อย่าควบเข้าแบ่งพร้อมเป็นสองฐาน
โดยฉบับบูรณรวดมา
รับสั่งยกให้ทนายข้าหลวงว่า
มาทอดท่าคอยฤกษ์เรียงลำ
กาฬปักชัย^{๔๖}ดีถิสิบสามคำ
สิบเอ็ดลำบังคมลาแล้วคลาไคล
ตลิ่งเหลิยวแล้วชลนัยน์^{๔๗}ไหล
ดังสายใจนี้จะขาดจากอาตมา^{๔๘}
ตั้งแต่จะนับวันคอยหา
จะกัมหน้างชำระกำไป
บำราศรังริบลูกเขาเป็นโฉน
ให้จำไกลจากราชธานี
พระบรมไตรรัตน์เรืองศรี
ทั้งขันตือดอชมอำนวยทาน
สรรพเภททุกขภัยในชลฉาน
มัสการแล้วล่องครรไลไป
ดูเหว้าร้องเพลาประจुสมัย
อยู่ที่ปากชลาลัยนั้นสองวัน
จำเพาะร้องสำเภาผายผัน

^{๔๒} เมืองกวางตุ้ง

^{๔๓} ตราประทับเอกสารราชการของกรมท่า

^{๔๔} วันอังคาร

^{๔๕} ช้างแถม

^{๔๖} น้ำตา

^{๔๗} คำเรียกแทนตัวเอง มักปรากฏเฉพาะในงานวรรณกรรม

^{๔๘} ปู่

๔๔. แต่จุดซากลากเข็นอยู่เป็นคว้น
 ๔๕. ครั้นข้ามโขดหลังเต่าออกดกกลี
 ๔๖. เขาผูกจัดเชือกเสาะแลเพลาใบ
 ๔๗. ครั้นเขาชักใบจุดขึ้นสุดเสาะ
 ๔๘. คลื่นท่วมกลุ้มทึงเทมา
 ๔๙. กระทบปัดพัดปั่นที่พันคลื่น
 ๕๐. แสนทเวศแต่ซบเซาเมามาย
 ๕๑. แต่ก้าวเลียดค้อยละเอียดยลด้วยลมขัด
 ๕๒. แต่แล่นก้าวกลับใบไปมา
 ๕๓. สุดคิดจึงอุทิศถึงพระบาท
 ๕๔. ขอเดชะตะบะบุญพระบารมี
 ๕๕. กับอนึ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงศีล
 ๕๖. มาช่วยป้องลมขัดอย่าพัดตราน
 ๕๗. อนึ่งเขาในชลาลัยจลาจล
 ๕๘. ให้ปลอดเหตุสารพัดกำจัดภัย
 ๕๙. ครั้นสิ้นคำบรรยายพระพายพัด
 ๖๐. ได้เห็นเหตุในพระเดชเดชา
 ๖๑. จึงถึงที่ว้าสามร้อยยอด
 ๖๒. ตามเคยสังเวทแก้วเวญ
 ๖๓. แล้วใช้ใบปากข้ามไปตามเข้
 ๖๔. ได้สองวันแต่สัญจรคลา
 ๖๕. จึงบูชาตรงหน้าพุทไธมาศ^{๔๙}
 ๖๖. กระดาษเฝ้ารินเหล้าแล้วลอบไป
 ๖๗. แต่จากนั้นสองวันก็ไปเห็น
 ๖๘. ชะโงกเงื้อมเอื้อมแอบอยู่แทบทาง
 ๖๙. แต่ตราบคำย่ำรุ่งจนเรืองแสง
 ๗๐. ถึงเกาะมันคิดว่ามันยังมากมี

หวังให้ทันมรสุมสำเนาไป
 ก็ตั้งตริตรอมจนกลมใหม่
 แล้วค้อยลมที่จะได้โคลคลา
 ก็ปลาบเปล่าทรวงโทรมนนัสสา
 เมตรากลิ้งกลอกกระฉอกกาย
 แลฟูฟุ้งพุ่มพองนองสาย
 ระกำกายมิได้กินโภชนา
 พระพายพัดสลาตัน**ตราหน้า**^{๔๙}
 แล้วก็ลอบค้อยท่าลมดี
 แล้วยอกรอภิวาทเหนือเกตุ
 จะแทนที่วรพุทธโพธิญาณ
 อันผ่องภิญโญอดพระกรรมฐาน
 ขอบันดาลลมส่งให้ตรงไป
 ทั้งปีศาจพวกรายอย่ากรายใกล้
 จำเริญชัยชมชื่นจนคืนมา
 พอค่ำลัตย์ส่งท้ายก็ย้ายหา
 ก็เล่นไปได้**ทวาทสวัน**^{๕๐}
 เขาหยุดทอดไหว้เทวทำขวัญ
 ที่สำคัญหลักตามเคยมา
 ค้อยเก็บเล็มลมไปด้วยใบฟ้า
 ครั้นถึงกึ่งกลางมหาสมุทรไท
 เช่นสาตลงท้องทะเลใหญ่
 เขาว่าไหว้ผืนน้ำในท่ามกลาง
 พระสุริย์หย่อนแสงเย็นถึงเกาะขวาง
 กระเด็นโดดอยู่กลางวาริ
 ก็เล่นแซงเสียดพันศิริศรี
 ได้ถามถึว่าบุราณประมาณมา

^{๔๙} ปะทะหน้า

^{๕๐} ลีบสองวัน

^{๕๑} ชื่อเมือง เดิมอยู่ในอาณาเขตของกัมพูชา ปัจจุบันคือเมืองฮาเตียน ประเทศเวียดนาม

๓/๑. แล้วไปสองวันเล่าก็เขาขนุน
 ๓/๒. เป็นสองเกาะน้อยใหญ่แต่ไกลตา
 ๓/๓. ก็ใช้ใบไปกลางที่หว่างนั้น
 ๓/๔. จะเล่นนอกนั้นไม่ได้ใกล้เกาะทราย
 ๓/๕. เขาล้มไถ่ลงไหว้**เทเวศร**^{๙๕}
 ๓/๖. บรรดาพวกเรือค้าเกตราจร
 ๓/๗. ครั้นถึงแหลมเลี้ยวหน้า**เมืองปาสัก**^{๙๖}
 ๓/๘. เห็นเรือญวนยืนแจวเป็นแถวไป
 ๓/๙. แล้วไปสองวันครึ่งก็ถึง**ไศล**^{๙๗}
 ๔๐. เกลือกจะออกซิงชัยสิไพริน
 ๔๑. แล้วก็ไปสามวันถึงบรรพต
 ๔๒. ตระหง่านเขาเงาเงาชลธิ
 ๔๓. ว่าเขานี้**อัคคิกาลวาต**^{๙๘}
 ๔๔. แล้วลุกไหม้ไล่เลี่ยลามศิลา
 ๔๕. ดูก็เหมือนหนึ่งจะต้องทำนองกล่าว
 ๔๖. แล้วเล่นผ่านพันสถานที่นั้นไป
 ๔๗. ก็ลุ่มยั้งตั้งตัวบุตร
 ๔๘. ตระหง่านเขาเงาดำลงง้ำชล
 ๔๙. มีศิลาหนึ่งปักเป็นกำหนด
 ๙๐. ฟังแกลงหลายปากมามากมาย
 ๙๑. เมื่อเสด็จออกคงไปทรงพรต
 ๙๒. ทรงเพลงสารทศรไปรอนราญ

บ้างเรียกเกาะ**กุนตัน**^{๙๒} ภูเขา
 กับขอบฝั่งนั้นลักห้า**โยชน**^{๙๓} ปลาย
 ถึง**สลุบ**^{๙๔} กำปั่นไปค้าขาย
 จำเพาะบายเข้าหว่างเป็นทางจร
 ตามเพศที่สถิตอยู่สิงขร
 ถวายกรตามตำแหน่งทุกแห่งไป
 ก็ประจักษ์ปากน้ำพอจำได้
 เขาใช้ใบเล็มล่าออกหากิน
 เห็นปากน้ำญวนใหญ่ก็ใจถวิล
 ก็คิดลึกลงจะสิ้นสุดที่
 นามกำหนดช้างข้ามศิริศรี
 เขาวามีเป็นนิทานบุราณเมา
 เมื่อไฟฟ้าผ่าผาดลงภูเขา
 พฤษภาจึงไม่ลัดตระบัดใบ
 ด้วยเรื่องราวรอยมืออยู่ที่ไศล
 จนอุทัยแจ่มแจ้งโพยมบน
 สูงสุดเทิดเทียมพระเวหน
 ฝ่ายบนเบื้องจอมศิรินราย
 ประหลาดหลากกว่าบรรพตทั้งหลาย
 ว่าเป็นศรณารายณ์อวตาร
 ยังบรรพตศาลาลัยไพรสาณต์
 พินาตมารซึ่งแปลงเป็นกวางมา

^{๙๒} สันนิษฐานว่าคือเกาะ Con Dao ของเวียดนาม

^{๙๓} หน่วยนับระยะทางในสมัยโบราณ

^{๙๔} เป็นภาษาดัชต์ หมายถึง เรือ

^{๙๕} เทวดา

^{๙๖} เป็นเมืองที่เคยอยู่ในเขตกัมพูชา มีฐานะเป็นประเทศราชของไทย ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัด Soc Trang ของเวียดนาม

^{๙๗} ภูเขา

^{๙๘} ลมแรง

๙๓. แล้วสาปครให้เป็นท่อนศิลาปัก
 ๙๔. ทรงสถานที่ประมาณสมมุติมา
 ๙๕. ฝ่ายผู้คนอาวश्यक
 ๙๖. ผู้ไปมาบูชาเชียวชาญ
 ๙๗. แต่แปลกอย่างออกที่ทำสำเภาน้อย
 ๙๘. เอาเชือกเสาเพลาใบใส่เกตรา
 ๙๙. บรรดาเงินทองของेमไอช
 ๑๐๐. เอากระดาศวาดรูปทุกตัวนาย
 ๑๐๑. แล้วยกสำเภาน้อยลงลอยน้ำ
 ๑๐๒. เภากระดาศพาดเคราะห์สะเดาะไป
 ๑๐๓. แล้วจากนั้นสองวันก็เห็นเขา
 ๑๐๔. ค่อยแล่นคล่องไปได้สองทิวารา
 ๑๐๕. เป็นที่ข้ามตามทางไปกว้างต้ง
 ๑๐๖. แล้วก็กว้างกว่าทางทุกตำบล
 ๑๐๗. กำหนดแต่เขาขวางที่ทางมา
 ๑๐๘. จนวาโหลชอบแคว้นแดนศิขริน
 ๑๐๙. ก็บายข้ามตามบุรพภาค
 ๑๑๐. แต่หาเวเหียนป่วนเปียน**สกนธ์กวน**^{๙๙} ด้วยเมฆนวนราก็ระทมทน
 ๑๑๑. แล้วบังเกิดพายุใหญ่จนใบกลับ
 ๑๑๒. เป็นพยุพยบทั่วม้วน
 ๑๑๓. เสียงคลื่นประหนึ่งพื้นสุธาวาศ
 ๑๑๔. ตลิ่งนึ่งเห็นเขานึ่งวุ่นวายไป
 ๑๑๕. บ้างก็ยึดมัดไม้ใบเกา
 ๑๑๖. เห็นการผิดแล้วก็คิดนมัสการ
 ๑๑๗. จะแลฝั่งที่หยุดก็สุดเนตร
 ๑๑๘. แต่นั่งแลดูตากันห้าคน
 ๑๑๙. สุดคิดจึงอุทิศถึงพระเดช
 ๑๒๐. เสดะตะบะบุญพระคุณณาน
- จึงประจักษ์อยู่ที่จอมภูผา
 ก็หมายตาเหมือนจะต้องบุราณกาล
 ลิทธิศักดิ์เข้าสู่สิงสถาน
 วิสัยพาลพาณิชนิยมมา
 กระจอยร่อยพอฟังเสนาหา
 แล้วเย็บผ้าถุงเสปียงเรียงราย
 สรรพโภชนใส่ลงบรรจุถวาย
 ทั้งนายท้ายต้นหนทุกคนไป
 เหมือนถ้ายล้าที่ร้ายให้คลายได้
 ตามวิสัยสัญจรแต่ก่อนมา
 เป็นขอบเงายืดยาวไปหนักหนา
 ก็ถึง**วาโหล**^{๙๙} ลึกทะเลวน
 เห็นสุดม่งหมอกมืดไม่เห็นหน
 ก็พึงยลเขาบูชาเป็นอาจิณ
 เป็นพาราเหล่าล้วนแต่ญวนสิ้น
 จึงสุดดินสิ้นเขตนิเวศญวน
 แสนวิบากคลื่นใหญ่ก็ใจหวน
 ทั้งคลื่นทับเทพองทั้งนองฝน
 กำลังฝนแลบพรายกระจายไป
 จะวินาศไปด้วยชลไม่ทนได้
 บ้างร้องให้รักตนอยู่ลนลาน
 บ้างก็เฝ้าถ้ำน้ำแลลำบ้าน
 สละพาลภวนารักษาตน
 จะสังเกตพึงพนัสกัซัดสน
 เห็นจะจนเสียในท้องทะเลลาน
 มาปกเกศช่วยชีพลังขาร
 ลมพาลก็ค่อยเปลาบรรเทาพลัน

^{๙๙} สถานที่ที่น้ำวน หรือที่สายน้ำมาปะทะกันกลางทะเล

^{๑๐๐} ร่างกายอ่อนเพลีย “สกนธ์” หมายถึง ร่างกาย

๑๒๑. เกตราจึงค่อยพินขึ้นคลิ่นได้
 ๑๒๒. ครั้นลมหายค่อยสบายอารมณ์ครัน
 ๑๒๓. ถ้ากลางคืนก็ได้ขึ้นแต่แสงจันทร์
 ๑๒๔. กับจะดูมัจฉาในวารี
 ๑๒๕. ที่ตามล้อมตอมวายน้นหลายหมู่
 ๑๒๖. ชลาดำด้วยน้ำเค็มพราย
 ๑๒๗. จะดูโดยทิศใดก็ใจหวาด
 ๑๒๘. ประมาณยาราวสามสิบห้าวา
 ๑๒๙. เห็นคลื่นกุ่มที่กระพุงแพนหาง
 ๑๓๐. แต่โดยลมอมชลที่พ่นไป
 ๑๓๑. เขาก็กลับใบปากออกจากที่
 ๑๓๒. เอาหูเทียบบงบนขึ้นสนลน
 ๑๓๓. แล้วเขาทำเปิดไก่อให้เหวศร
 ๑๓๔. แต่ขลุ่ยขลุกลแล้วลุกขึ้นไปรยปลาย
 ๑๓๕. เย็นเข้าให้เจ้าด้วย**ม้าฟ่อ**^{๑๐๑}
 ๑๓๖. ครั้นค่ำแขวนโคมเคียงเรียงเรียง
 ๑๓๗. ครั้นอรุณเรืองแสงสุริโยภาส
 ๑๓๘. เห็นช่อมตะคุ่มเขียวไกล
 ๑๓๙. เขาบอกกันว่านั่นแลขอบเขต
 ๑๔๐. ก็ขึ้นเริงบันเทิงร่ำทำกรุยกราย
 ๑๔๑. **อันโหลบาน**^{๑๐๒}นี้ทวารแต่ชั้นนอก
 ๑๔๒. จำเพราะทางเข้าหว่างศิริมี
 ๑๔๓. ขึ้นยืนดูผู้คนมั่งคั่ง
 ๑๔๔. เป็นท่งที่หนีไล่ก็ได้การ
 ๑๔๕. เห็นสำเภาเข้าครันกำปั่นทอด
 ๑๔๖. แต่มิ่งไม้ไร้สิ้นทุกศิริ
- จึงชักใบขึ้นรอไว้พอดัน
 ถึงกระนั้นยังไม่สุขสักคราตรี
 ทิววันก็ได้ชมแต่รังษี
 แต่ก็มีพวกพรรคจะอันตราย
 ก็เหลือรู้จะกำหนดจดหมาย
 ทั้งสุดสายดั่งร้อยห้าสิบลวา
 วิปลาสเห็นวาทขึ้นข้างขวา
 ที่ท่อนหน้าไม่ตระหนักประจักษ์ใจ
 ประมาณกว้างนั้นสิบห้าวาได้
 ก็สูงได้โดยหมายกับปลายตาล
 คะเนหนีจะให้พ้นแถวสถาน
 วันทนาปลาวาฟ่วนวาย
 ตามเพศที่ทะเลแล้วเทวดาย
 กระดาษพรายเผาเพลิงเถกิงเรื่อง
พระหมาจ^{๑๐๓}ฟั่งอิงคิ่งเนื่อง
 ตลอดเบื้องหน้าท้ายที่รายไป
 เยี่ยมราชศิริศิริไศล
 ตลอดไปล้วนเหล่าศิรินราย
 เป็นประเทศที่จิ้นทั้งหลาย
 บ้างธิบายบอกเบื้องเรื่องศิริ
 ที่เข้าออกกวางตุ้งกรุงศรี
 ครั้นลมดีก็ได้แล่นเข้าโหลบาน
 ฝรั่งตั้งเต็ม**เกาะมะเกาะสถาน**^{๑๐๔}
 มีกำแพงสามด้านคูดี
 แลตลอดดูไปไม่สุดที่
 บ้างที่มีคนดัดไม้ลัดทัน

^{๑๐๑} สิ่งของสำหรับดีให้เกิดเสียงดัง ทำด้วยทองเหลือง เป็นของใช้ในพิธีกรรมแบบจีน

^{๑๐๒} เจ้าแม่ทับทิม เป็นที่บูชาของชาวเรือ เป็นเทพแห่งท้องทะเลคุ้มครองผู้เดินทางทางเรือ

^{๑๐๓} โหลคือโพรงหรือ ลีกลงไป อันโหลบานในที่นี้ น่าจะหมายถึงช่องเขาที่เรือต้องแล่นผ่านไป

^{๑๐๔} เกาะมาเก๊า ตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำจูเจียง

๑๔๓. แต่นั่งดูภูผาศิลาลาด
 ๑๔๔. ที่วิ่งวิ่งเชิงผาเป็นหน้าบัน
 ๑๔๕. ที่เลื่อมลายเลาก็ชมเหมือนพรมลาด
 ๑๕๐. ที่เยี่ยมย่อยออกมาห้อยถึงคงคา
 ๑๕๑. เห็นเรือเท่ง^{๑๐๕} เทียวท่องท่ามัจฉา
 ๑๕๒. จนสุดเนตรสังเกตุไม่สุดใบ
 ๑๕๓. อันโดยทางลงเหล่าที่เว้นไว้
 ๑๕๔. เหลือสติจะดำริให้รอบการ
 ๑๕๕. ถ้านับวันก็ได้สามสิบสามวัน
 ๑๕๖. ก็ได้สามร้อยโยชน์เศษสังเกตุมี
 ๑๕๗. มีป้อมปืนยืนเยียมอยู่สองฟาก
 ๑๕๘. ยังป้อมขวางไว้กลางชลาลัย
 ๑๕๙. เป็นสง่าคึกงามทั้งสามป้อม
 ๑๖๐. เอาโยธาเจนจัดให้พลัดกัน
 ๑๖๑. ฝ่ายจีนจงเอี้ย^{๑๐๖} ซึ่งเป็นใหญ่
 ๑๖๒. ก็ลงเรือรบพลันมีทันนาน
 ๑๖๓. ฝ่ายทูตตอบว่าพระราชสาร
 ๑๖๔. มาจึ่งก้องโดยคลองประเพณี
 ๑๖๕. ฝ่ายจีนจดหมายเอารายชื่อ
 ๑๖๖. แต่จำกดจดไปจดไผ่ปาน
 ๑๖๗. กับทหารสามสิบใส่เรือรบ
 ๑๖๘. พนักงานป้องกันให้ครรรไล
 ๑๖๙. เห็นวารีนั้นไม่มีมัจฉาชาติ
 ๑๗๐. บนอากาศขาดหมู่สุกฤณา
 ๑๗๑. เป็นชาวคามนิคมวาสิ
 ๑๗๒. ล้วนตีก่อก่อต่อเนืองเป็นเรือไป
 ๑๗๓. ที่พื้นน้ำนั้นก็ทำเป็นเรือกลวน
- ดังประพาสหิมพานต์พนาสันต์
 บ้างเป็นขอบคันธกุฎิ
 ที่ชาวคาคไปก็ดูดังบุผ้า
 จะไปมาเสี้ยวพลิกครรรไลไคล
 ดูคาไปแต่ล้อมเสาไสว
 ดังทัพใหญ่ยกหนักออกหักกราญ
 ครั้นจะใส่ถ้วนถ้ำให้วิการ
 ขอประมาณแต่นิราธานี
 ถ้าสำคัญว่าเท่าไรในวิถี
 ถึงทวารพัคคีทันใด
 ประหลายหลากก่อเข้ากับเขาใหญ่
 เรือไปสองข้างอยู่กลางคัน
 ที่ก่อล้อมล้วนแหล่งแกลั่วสรร
 เป็นนิรันดรรักษาระวังการ
 ได้คุมไพร่สิบหมื่นรักษาสถาน
 มาถามการข่าวข้อคดีดี
 พระผู้ผ่านอยุธยาดีศรี
 จำเรณูราชไมตรีตามโบราณ
 แล้วก็เรือดูทรงส่งสัญญาณ
 แล้วเกณฑ์เจ้าพนักงานลงคุมไป
 เครื่องครบอาวุธสรรพไสว
 ก็เล่นไปตามเรื่องรัถยา
 อรัญวาสเร่าก็ไร้รักษา
 พสุธาตาชด้วยคนไป
 ช่างทำที่นั่นอุตสาห์น่าอศัย
 ทุกวิ่งวิ่งเชิงไคลละลานตา
 บ้างเพราะพวนปลูกผักก็หนักหนา

^{๑๐๕} เรือชนิดหนึ่ง รูปร่างคล้ายเรือกำปั่น ตอนหัวหนาและข้อมเป็นปากนก ท้ายเรือลาดลงเป็นรูปแฉก มีเสาหัวและเสากลางสำหรับชักใบ กลางลำมีเก๋ง

^{๑๐๖} ขุนนางจีน

๑๘๔ นิราศกวางตุ้งของหลวงนายคักติฯ

๑๗๔. ที่ลุ่มลาดหาดน้ำก็ทำนา
๑๗๕. พื้นผลแต่ที่ตนตระการรส
๑๗๖. แต่เข้าครองไปได้สองราตรี
๑๗๗. เห็นกำปั่นแลลำเภาเขาค้าขาย
๑๗๘. ทั้งสี่แถวตามแนวน์ครา
๑๗๙. แต่เสากระโดงที่ระตะตะกะกาย
๑๘๐. บ้างขึ้นล่องเที่ยวท่องจรจรล
๑๘๑. พิศภูมิสถานที่^{๑๐๗}นักเรศ
๑๘๒. มีกำแพงสามชั้นกันนัครา
๑๘๓. อันหอรบนางเรียงที่เรียงเรียบ
๑๘๔. มีป้อมขวางอยู่กลางชลาลัย
๑๘๕. ตรงปากเมืองไว้เครื่องข้างเรือรบ
๑๘๖. พอชุกเหตุสังเกตุคืนวัน
๑๘๗. ที่กองเกณฑ์ให้ตระเวนก็สอดเสาะ
๑๘๘. สรรพสรรพาวุธไว้มากมี
๑๘๙. เหล่าทหารประจำการกินเบี้ยหวัด
๑๙๐. ล้วนเกาทัณฑ์^{๑๐๘}สันตติอยู่อัตรา
๑๙๑. ฝ่ายฝูงประชาชนชาติ
๑๙๑. สพรังพร้อมล้อมพรมมาดูไทย
๑๙๒. บ้างลงเรือน้อยๆมาพลอยทัก
๑๙๓. บ้างลอยล้อมตอมรอบทั้งเกตรา
๑๙๔. อันนารีเรือลากสำหรับจ้าง
๑๙๕. นวลนิ่มจิ้มลิ้มละไมใจ
๑๙๖. ครั้นเข้าใกล้ก็เห็นเลือดชายจะเผือดผาด ด้วยการสวาทไม่หลีกเลือกภาษา
๑๙๗. แหกฝรั่งอังกฤษ^{๑๐๙}วิสันดา
๑๙๘. ต้องห้ามทั้งมิให้ไปอยู่บก
๑๙๙. ประกวดดีดูที่นับถือกัน
- ไม่มีปาปลูกไม้ไว้มากมี
จะกำหนดนามไซ้ก็ใช้ที่
ก็ถึงที่หยุดพักนัครา
เป็นทิวทอดตลอดท้ายคฤหา
ก็ทอดท่าหน้าเมืองเป็นเรื่องกัน
จนสุดสายเนตรแลแปรผัน
สุดอนันต์ที่จะนับคณนา
เป็นขอบเขตอยู่แนวเนินผา
ล้วนศิลาแลงประดับประดับ
ไว้ระเบียบป้องกันบุรีศรี
วาริแล่นรอบเป็นขอบคัน
ก็เตรียมมครบทอดราอยู่ท่า
ก็เรียกทันถอยไล่ก็ได้ที่
เที่ยวรายเราะเรือรอบบุรีศรี
ประจำที่จุช่องอยู่อัตรา
ก็เปลี่ยนผลัดกันพิทักษ์รักษา
ถือตำราที่โบราณท่านชิงชัย
ก็เกลื่อนกราดกลุ้มมาไม่นับได้
ทั้งชายหญิงวังไขว่กันไปมา
ยิ้มพลักด้วยไม่รู้ภาษา
เอาผักปลามาจำหน่ายชายไทย
นั้นรูปร่างหมดจดตใส
เมื่อดูไกลเอกเอี่ยมลอบตา
จะไปมาย่อมได้อาद्यกัน
ประจำพักแหล่งหลักสำนักนั้น
ไม่วั้นวันชยหาจึงว่าดี

^{๑๐๗} เมือง

^{๑๐๘} ธนูที่เป็นอาวุธ

^{๑๐๙} ฮอลันดา/เนเธอร์แลนด์ (ดัตช์)

๒๐๐. แต่บรรจงจรีตจัดผัดพัคตร์
 ๒๐๑. กันไรให้วิไลกับเมาพี
 ๒๐๒. นุ่งกางเกงใส่เสื้อที่สังเกตุ
 ๒๐๓. รู้ข้าเลื่องประปรายให้ชายตาม
 ๒๐๔. ถ้าไปไหนพอพักสำนักรั้ง
 ๒๐๕. วิสัยเมืองเขาเป็นเรื่องราวพาล
 ๒๐๖. บำรุงเรือแต่ให้เกือการสังวาส
 ๒๐๗. ล้วนผูกพันฟุ้งอบตระหลบครัน
 ๒๐๘. เขามาชี้แจงความให้ตามกฎ
 ๒๐๙. ว่าสุวรรณขาวเหลืองเครื่องทองแดง
 ๒๑๐. มิให้ไทยเอาหญิงมาพึงพาด
 ๒๑๑. ที่รักตัวเขาก็ก้าวไม่พานพา
 ๒๑๒. เสียแรงมาพาร่างถึงกวางดั่ง
 ๒๑๓. ได้ชมงามอยู่แต่ไกลไม่ได้กัน
 ๒๑๔. ภัทรบทกำหนดปฐุศุศก
 ๒๑๕. แล้วมารับค่านับราชสารา
 ๒๑๖. ขึ้นขี่เกวียนจรดลด้วยคนหาม
 ๒๑๗. คิลาลาดดาตปูที่ดูไป
 ๒๑๘. อันร้านรายขายของทั้งสองฟาก
 ๒๑๙. ประจงเจียนเขียนวาดแล้วขาดทา
 ๒๒๐. เป็นวิสัยลูกค้าบรรดาขาย
 ๒๒๑. ที่กระถางรูปเทียนนั้นเขียนทอง
 ๒๒๒. อันเครื่องร้านที่สำหรับประดับของ
 ๒๒๓. แพรพรรณสรรพสิ่งละลานตา
 ๒๒๔. ทั้งถ้วยโถโถจานแลเงินอับ
 ๒๒๕. บ้างหามคอนร่อนขายอุบายไป
 ๒๒๖. อันหมู่แพะแกะกะทิงมึงสีห์ห่าน
 ๒๒๗. เต็มตลาดดาษดูไม่รู้วาย

บำรุงรักมิให้ชายหน่ายหนี
 มวยมีดอกไม้เงินงาม
 ทำแปลงเพศก็พอเอี่ยมออกสนาม
 แต่ต้องห้ามมิให้ไทยไปพบพาน
 ไม่ระวังก็กระโจมเอาสูงสถาน
 ถึงนอนคลานข้ามได้ไม่ถือกัน
 นั้นปลาจัดแจงแกล้งสรร
 ปะไม้นั้นรู้เข้าก็เอาแพง
 ในกำหนดที่ตระหนักประจักษ์แจ้ง
 ทั้งแพรไหมเหล็กแท่งแลสาตรา
 อันการสวาทนี้กำชับกันหนักหนา
 ที่แกมกล้าก็เข้ากลัวเอาตัวพัน
 เข้มมุ่นว่าจะลองก็ต้องพริ้น
 ครั้นถึงวันรวีวารเวลา
 ข้าง **หมู่อัจฉต**^{๑๑๐} เขาปรีกษา
 กับชุกตาข้าหลวงทั้งปวงไป
 ดำเนินตามทางถนนใหญ่
 นั้นอำไพเรียบบริมรัถยา
 ประหลาดหลากล้วนทำด้วยฉำฉา
 ที่ตั้งหน้าตรงร้านกระดานทอง
 จารึกรายไว้ให้ดูรู้ของ
 ทั้งเตียงทองหั่นลคั่นนัรจนา
 ล้วนแก้วแหวนเงินทองนั้นหนักหนา
 ทั้งเสื้อผ้ามุ้งม่านตระการใจ
 จะคนนานามนับไปไหนๆ
 บ้างเคาะไม้แทนปากก็มากมาย
 วันละพันก็ไม่พานพอขาย
 บ้างซื้อจ่ายวุ่นไขว่กันไปมา

^{๑๑๐} ข้าหลวงมณฑลกวางดั่ง-กวางซี

๒๒๘. มีแต่จะฆ่าสัตว์ตัดชีวาตม	เป็นตรุษสารทไทยจิต ^{๑๑๑} ข้างมิจณา
๒๒๙. ไม่อายบาปหยาบพันที่คณนา	ความอุตสาหมิให้เสียสิ่งไรไป
๒๓๐. ที่หน้ากว้านร้านตลาดนั้นกวาดเลียน	ตะลึงเตียนมิให้มีสิ่งใดได้
๒๓๑. อันหญิงชายประชาข้าเวียงชัย	ก็วิ่งไขว่ซ่อนหน่นามอลวน
๒๓๒. บ้างอุ้มลูกจูงยายตะพาบหลาน	ก็ลนลานวิ่งเปียดกันเสียตสน
๒๓๓. ที่ชรามายากล่ำปากตน	ก็ชี้คนรีบเร่งมาเล็งแล
๒๓๔. เอาแว่นตาติดเนตรเข้าเพ่งพิศ	หวังจิตให้รู้จักตระหนกแน่
๒๓๕. ทั้งสาวหนุ่มกลุ่มกลัดมาอัดแอ	ซ้อแซ่เพ่งพิศพิณิจไทย
๒๓๖. อันหมู่สาวสุดามัชฌิมาหมาย	นั้นแต่งกายแซมมวยด้วยไม้ไหว
๒๓๗. ที่เยี่ยมยลอยู่บนตึกใน	นั้นอำไพพิศพริ้งพรายตา
๒๓๘. ดุยยืนแต่ละอย่างกับนางเขียน	ทั้งจีบเจียนย้วยวนเสนหา
๒๓๙. ผัดพัคตร์ผิวพรรณดั่งจันทร์รา	นัยนากวัดแกว่งดั่งแสงนิล
๒๔๐. นาสิกเสื่องทรง ^{๑๑๒} ดั่งวงขอ	งามคองามคิ้วควรถวิล
๒๔๑. งามเกศดำเพศภูมริน	ปักปิ่นมวยห้อยสร้อยสุวรรณ
๒๔๒. ปากแดงน้นด้วยแสงลิ้นจีแด่ม	เมื่อยิ้มแย้มนำชมภิรมย์ขวัญ
๒๔๓. ใส่เสื้องามสามสีสลับกัน	พินสุพรรณแวววาบวิไลใจ
๒๔๔. แม้นองค์พระธิดาตวงสมร ^{๑๑๓}	จักเอกเอี่ยมอรชรลัศเพียงไหน
๒๔๕. แต่ได้ดูหมู่ข้ายังอาลัย	ดั่งสายใจนี้จะยึดไปหีบชม
๒๔๖. เห็นการอวยที่ชม่ายแล้วเมียงพัคตร์	ก็ประจักษ์แต่ว่าต่างภาษาสม
๒๔๗. แต่ครเนตรเลียบเนตรสังเกตุคม	ยิ่งนิยมตบต้องตลอดใจ
๒๔๘. ถึงต่างชาติกันก็ดีโลกียจิต	อันการคิดนี้จะเว้นแก่ใครไหน
๒๔๙. ก็ห้ามเห็นไว้ให้เป็นประมาณใจ	แล้วครรไลตามรัถยามา
๒๕๐. อันชมสาวที่ชาวสกลมาศ	ไม่อุจาดเหมือนจีนประจำท่า
๒๕๑. อันรูปทรงสรรเสริญจำเรียดา	ครันพิศเบื่องบาหากก็เสียดาย
๒๕๒. เอาผ้าคาดชิงเหนียวจนเรียวรัด	พาวิบัติอินทรีย์ให้มีสลาย
๒๕๓. จะดำเนินมิใคร่ตรงพอทรงกาย	ย่อมใช้ชายขายค้ำมาให้กิน
๒๕๔. มีแต่จะฟังก้าวเป็นคร้วใช้	ตัวได้แต่จะร่วมภิรมย์ถวิล

^{๑๑๑}“ไทย” เป็นศัพท์บาลีแปลว่า ขโมย “ไทยจิต” หมายถึง ใจที่ไม่บริสุทธิ์

^{๑๑๒}รูปทรงสูงแหลม “นาสิกเสื่องทรง”ในที่นี้จึงหมายถึง จมูกโด่ง

^{๑๑๓}หมายถึงพระธิดาของจักรพรรดิจีน

๒๕๕. แต่ชายถ้อยทูลจริตผิดกระบิล
 ๒๕๖. จะเข้านอกออกในก็ใช้สอย
 ๒๕๗. อันยาจกวรรณพิภที่ไปมา
 ๒๕๘. ก็อุบายทำกายนั้นต่างๆ
 ๒๕๙. บ้างอุจានทาน^{๑๑๔} ทำทั้งกายิน^{๑๑๕}
 ๒๖๐. บ้างก็เอามีดลับจับอัฐต้อย
 ๒๖๑. มิได้ของแล้วก็ร้องไม่จรดล
 ๒๖๒. อันเหล่าเจียงทหารใหญ่ในกรุงศรี^{๑๑๖}
 ๒๖๓. แวดล้อมเหล่าไทยให้ไคลคลา
 ๒๖๔. ก็ลุคดตำบलगกวน^{๑๑๗} เก่า
 ๒๖๕. เป็นตึกตรอกอยู่นอกเวียงชัย
 ๒๖๖. แล้วส่งของที่คุมไปขึ้นไว้ห้าง
 ๒๖๗. ทั้งสองห้างตามอย่างธรรมเนียมนาน แล้วแจ้งของที่ประทานนั้นออกไป
 ๒๖๘. ข้างจงตกหมู่อีผู้มีสติ
 ๒๖๙. ว่ากฎห้ามกวดขันถึงบรรลัษ
 ๒๗๐. แล้วให้คนเร็วรีบยังนัคนเรศ
 ๒๗๑. แต่กำหนดนับไว้ทั้งไปมา
 ๒๗๒. ผู้ถือสารจึงเอาสารรับสั่งส่ง
 ๒๗๓. แล้วคัดข้อสารมาพาที่
 ๒๗๔. ให้ส่งทูตไปถวายอภิวาท
 ๒๗๕. กับสิ่งของในคลองบรรณาการ
 ๒๗๖. นั้นไม่รับครั้นจะกลับให้คืนของ
 ๒๗๗. เสียตายราชไมตรีที่มีมา
 ๒๗๘. ก็ควรขายจำหน่ายเอาทุนทรัพย์
- ย่อมคว่าพิลประติพัทธอยู่อัตรา
 บุรุษรูปน้อยๆโอ้อ่า
 เทียวภิกษาจารย์ขอไม่พอกิน
 จะร่ำปางโดยดูไม่รู้สิ้น
 บ้างนั่งวอนนอนดินลงโดยจน
 จนโลหิตแดงย้อยไปเต็มถนน
 ไปเห็นจนก็ได้คิดอนิจจา
 นั้นใส่หมวกจามรีถ้วนหน้า
 ใครผ่านหน้าดีดอันตะปึงไป
 สถานทูตเคยเข้าอยู่อาศัย
 ก็เชิญราชสารไว้ที่ควรการ
 ตามร่างเรื่องตราโกษาสาร
 เขาตำริแล้วไม่รับประทานได้
 ประนมไหว้ควรขอบพระคุณมา
 ถวายเหตุราชคฤหา
 นี่ทางม้ายี่สิบเจ็ดราตรี
 ให้กับจงตกหมู่อี
 ว่าพระเจ้าหมื่นปี^{๑๑๘} นั้นโปรดปราน
 ตามราชตำราบุราณสาร
 ที่นอกอย่างโบราณมีมา
 ระวางคลองเหมือนไม่แสนเสนาหา
 ทางทะเลก็เป็นท่ากันดารนาน
 ให้คืนกลับอยุธยามหาสถาน

^{๑๑๔} อุจาด

^{๑๑๕} ร่างกาย

^{๑๑๖} เมืองกวางตุ้ง

^{๑๑๗} ที่พักทูต

^{๑๑๘} จักรพรรดิจีน

๒๓/๙. แต่ช้างนอนนั้นเป็นข้อประสงคฺ์นาน
 ๒๔๐. อันจกอบสินค้ำบรรดาของ
 ๒๔๑. ให้นายห้างปรึกษาข้าหลวงไทย
 ๒๔๒. แต่ข้อทูตที่จะจำหน่ายได้ไปอิกวาท
 ๒๔๓. ต่อแล้วการเคารพอภิกวันท์
 ๒๔๔. เป็นปิ่นปักหลักจีนทุกจังหวัด
 ๒๔๕. ประชุมชอบพร้อมหน้าบุชการ
 ๒๔๖. ครั้นถึงวันที่จะทำโดยกำหนด
 ๒๔๗. จึงตกหม้อให้ลีลา
 ๒๔๘. ไปอิกวันปิ่นสื้อในนคร
 ๒๔๙. ช้างทูตไทยผู้จะไปถวายกร
 ๒๕๐. เป็นคนเจนจัดเช่นในเชิงเกา
 ๒๕๑. นุ่งยกช่องกระจกโจงผจง
 ๒๕๒. เอาเสนาฎฐใส่วิไลเกศ
 ๒๕๓. พระพี่เลี้ยงข้าหลวงทั้งปวงตาม
 ๒๕๔. ครั้นไปถึงที่ประตูเห็นหมู่ทหาร
 ๒๕๕. ทั้งสองแถวรัถยาตาไป
 ๒๕๖. ทั้งง้าวปิ่นยืนงามตามถนน
 ๒๕๗. ถึงสถานที่จะได้ไปอิกวันท์
 ๒๕๘. ล้วนปิดทองธรรมชาติแล้ววาดเขียน
 ๒๕๙. ที่ถิ่นฐานสะอาดอันโอฬาร
 ๓๐๐. อันโรงรีซึ่งเป็นทีสำหรับรับ
 ๓๐๑. ใส่ปูรายข่ายรอบเป็นขอบคัน
 ๓๐๒. แล้วก็แซมดอกไม้กับใบสน
 ๓๐๓. พอจงตกหม้อลีลามา
 ๓๐๔. แต่ยืนรับค่านับก็หนักหนา
 ๓๐๕. ครั้นพร้อมหน้าแล้วก็พากันจรจรล
 ๓๐๖. เขาขุขชลูกลูกพร้อมแล้วกรอมกราบ

ให้บอกบรรณาการขึ้นส่งไป
 นั้นปลงปองโปรดปรานประทานให้
 ตามใจจำหน่ายขายกัน
 ยังพระบาทหมื่นปีศรีสวรรค์
ปิ่นสื้อนี้มนำโหลาน^{๑๑๙}
 เหมือนไทยถือน้ำพิพัฒน์พิธีสถาน
 วันประสูติพระผู้ผ่านนครา
 เดือนสิบเอ็ดขึ้น**เทศมาสา**^{๑๒๐}
 มาเชิญทูตกับข้าหลวงจร
 ตามเพศขุนนางแต่ปางก่อน
 ก็ผันผอนแต่งแ่งให้งามทรง
 ถึงแก่เฝ้าก็จรดยงหยิบหย่ง
 ฉลององค์อัครลัคน์ประทานงาม
 ดังชัยเชษฐบุราณชาญสนาม
 ทหารหามคันเกี้ยวด้วยกันไป
 ริมทวารขัดดาบคูไสว
 ที่ชั้นในไว้เหล่าที่เกาทัณฑ์
 ที่ว่างคนลดเลี้ยวเป็นหลายหลั่น
 พิศพรรณเพียงแลละลานตา
 ธงเทียนพืนสุวรรณเลขา
 รจนาโคมเคียงเรียงกัน
 นั้นประดับแพรแดงแกล้งสรรพค
 เอาพืนพรรณแพรลาดเป็นหลังคา
 เป็นที่ยลนบถือกัณฑ์หนา
 ทั้งขุนนางชั้นหน้ามาเนื่องกัน
 ออกระอาแล้วไม่วายที่ผายผัน
 ไปอิกวันท์ปิ่นสื้อสำหรับมา
 ข้างเหล่าไทยมิใครราบแต่โหยหา

^{๑๑๙} “ปิ่นสื้อ” ตำแหน่งขุนนางจีนมีหน้าที่ทางธุรการ

^{๑๒๐} นับไปวันที่สิบ

๓๐๓. กีกั้นสรวลอยู่จนถ้วนทั้งสามครา
 ๓๐๔. จงตกให้ยกโต๊ะมาตั้งเลี้ยง
 ๓๐๕. ครั้นเสพเสร็จสำเร็จกันจะครรไล
 ๓๑๐. เรাপั่นล้อด้วยกันในวันนี้
 ๓๑๑. ครั้นสายแสงแรงศรีพระสุริยา
 ๓๑๒. ฝ่ายทูตก็คืนควรกงกวนเก่า
 ๒๑๓. ครั้นถึงเดือนสิบสองศุกรวัน
 ๓๑๔. หมู่อึ่งเชิญให้พระราชสาร
 ๓๑๕. ประดับด้วยนาวาสถาวร
 ๓๑๖. อันโดยทางที่จะไปนั้นไตรมาส
 ๓๑๗. ฝ่ายทูตเขาจะไปเห็นได้ดี
 ๓๑๘. อันพวกผู้อยู่ชายจำหน่ายของ
 ๓๑๙. ที่ขาดเหลือเจือครบบรรจบไป
 ๓๒๐. ครั้นเสร็จของเงินทองสำเร็จรับ
 ๓๒๑. ความดีใจประหนึ่งได้วิมานปาน
 ๓๒๒. อันเหล่าไทยที่ได้ไปเป็นเพื่อยาก
 ๓๒๓. แต่ตราคน้ำตราฝนแล้วทนเย็น
 ๓๒๔. อันที่ทานสีสำเภาลวง
 ๓๒๕. จะแสนยากอยู่แต่เหล่าที่เช่าระวาง
 ๓๒๖. หากพระขัติคุณการุณภาพ
 ๓๒๗. จึงได้พ้นไถยันอันตรราย
 ๓๒๘. เอกาตัญญูตั้งระวังผิด
 ๓๒๙. ที่ภักดีโดยการงานก็เปลื้อง
 ๓๓๐. เมื่อท่ายุกระบัตราหปรีกษาของ
 ๓๓๑. เอาอาลัยที่วิบัตินั้นออกไป
 ๓๓๒. **อีตอกทอง**^{๑๒๒} ราวทองธรรมชาติ

แล้วกลับมาสถิตโรงเมื่อแรกไป
 ตลอดเรียงรวดรายทั้งนายไพร่
 หมู่อึ่งจึงปราศรัยด้วยวาจา
 ก็เป็นที่บุญธรรมนั้นหนักหนา
 ก็ต่างคนต่างคลาไปจากกัน
 คำนวณนับนานอยู่ที่นั่น
 ขึ้นสามค้ำจะจำจร
 บรรณาการทูตอันจะผันผ่อน
ขึ้นนครราชคฤห์คราวดี^{๑๒๑}
 จึงถึงราชปักกิ่งกรุงศรี
 เพราะธุลีบาทค้อมคลุมไป
 แต่นั่งตรองนอนตรอมจนผอมผู่
 ก็มีในบาญชีว่าทั้งห้าบาญ
 แล้วประดับเกตราจะมาสถาน
 แต่นับวารคอยเคร่าทุกเช้าเย็น
 ข้ามทะเลลำบากนั้นแสนเข็ญ
 จะนั่งนอนแต่เขม้นไม่เว้นวาง
 นั้นพุ่มพวงสารพัดไม้ขัดขวาง
 ป้อมปางจะไม่เห็นว่าเป็นกาย
 ก้มกราบถึงพระบาทไม่ขาดสาย
 รอดตายมาขึ้นคืนเมือง
 ราชกิจนั้นอุตสาหะไปว่าเนื่อง
 ไม่ยกเยื้องกิริยาเหมือนนราไชย
 ก็ปิดป้องโรคไมมาได้
 พะวงใจอยู่ด้วยรักข้างลักขม
 พิศวาสมิได้เว้นวันสม

^{๑๒๑} กรุงปักกิ่ง

^{๑๒๒} คำหยาบคำผู้หญิง

๓๓๓. จนโรคนั้นทบข้าง**อุปทม**^{๑๒๓}

๓๓๔. ครั้นเขาถามเขาหยอกก็บอกพราง

๓๓๕. แล้วเขาก็อวเจ้าคุณนี้บุญตัว

๓๓๖. ทำให้อ่อนนวยจนความถึงสามกลับ

๓๓๗. หากเอาเงินหลวงใส่ให้แทน

๓๓๘. ให้เขาชมชาวเราว่าเจ้าชู้

๓๓๙. พลอยเอาตาแต่มีหน้าให้ราศี

๓๔๐. ประการใดไปทางระวางเหตุ

๓๔๑. เห็นการค้าเหลือบ้าจะแบกพาย

๓๔๒. ไม่เห็นช่องเลยว้าของพระราชทรัพย์

๓๔๓. แล้วแสนยากที่ทะเลคะเนไกล

๓๔๔. ดังเทวามาสู่มประชุมทรัพย์

๓๔๕. จะสร้างสมอบรมพระบารมี

๓๔๖. ชะรอยอรรคบุรุษอุดมวงศ์

๓๔๗. ได้ลัทธิยาเทศทายทำนายธรรม

๓๔๘. จึงคลี่ใจให้พระองค์ทรงนั่ง

๓๔๙. ให้ทรงเครื่องนพรัตน์ชัชวาล

๓๕๐. เอาพระไตรลักษณ์ทรงเป็นมงกุฏ

๓๕๑. เอาพระศีลสุจริตในกิจจรรรม

๓๕๒. เอาพระวิมุติธรรมเป็นคันฉัตร

๓๕๓. ล้วนเครื่องศีลวัตรอันชัชวาล

๓๕๔. เอาพระไวยปัญญาเป็นอาวุธ

๓๕๕. สว่างแจ่มกว่าแสงทินกร

๓๕๖. จะดูโดยโลกก็เป็นที่รัก

เสนาหาส่าลมขึ้นเต็มตัว

จนนายห้างยืนชี้ลงที่หัว

จึงจับได้แต่ไธวั้นไปแทน

เขาจึงปรับเอาแต่น้อยก็ร้อยแผ่น

จึงได้พันค่าแผ่นเพราะทำดี

พิเคราะห์ดูก็เป็นหน้าบัดสี

มิเสียที่เจ้าใช้ไปได้อายุ

ก็สังเกตรัถยาเข้ามาถวาย

ถ้าหักค่ายฤทธิทัพขอรับไป

จะได้กลับฤมากลายเป็นง่ายได้

ก็กลับพามาได้สะดวกดี

ไว้สำหรับเนื้อหน่อพระชินศรี

ในยุคนี้อบรมให้ครบกลับ

ในสิบองค์โพธิสัตว์ดุสิตสวรรค์

ในอนันตสำนักชินเนทรนาน

บัลลังก์จักรสพระกรรมฐาน

พระชมฌานแทนเบญจกุธภัณฑ์

ทั้งามสฤตยอดฟ้าสุธาสวรรค์

เป็นสุวรรณเนาวรัตน์สังวาล

เอาพระสัจเป็นระไบไพศาล

พระอุเบกขาญาณเป็นธารกร

ตัดวิมุติสังสัยแล้วสั่งสอน

สถาวรทั่วโลกแลงาม

ทั้งามนักรุดโลกเหลืออาถรรพ์

^{๑๒๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า “กามโลก” ส่วนในคัมภีร์ มุจฉापักษันทิกาซึ่งเป็นตำราที่ว่าด้วยอาการของโรคบุรุษและโรคสตรี รวมถึงยาสมุนไพรที่ใช้รักษาโรคบุรุษและสตรี อธิบายว่า อุปทม(อุปทั้งสโรค) หมายถึงกามโรคชนิดหนึ่ง แบ่งออกได้ ๔ จำพวก

๓๕๓. จะดูฤกษ์ไฉ่ก็คล้ายนารายณ์ราม	จะชูงามไปทั่วกลับป่า
๓๕๔. ขอพรพระศรีรัตนตรัย	อันเป็นใจจอมพุทธศาสนา
๓๕๕. ช่วยบำบัดบาปกรรมมา	ให้ลุโดยเจตนาโพธิญาณ
๓๖๐. ขอพรบรมศวรเรื่องฤกษ์	ซึ่งสถิตอุศุภราชเรืองสถาน
๓๖๑. เชิญช่วยพระองค์ทรงชนมาน	ให้คงการกำหนดพระทัยตรอง
๓๖๒. ขอพระพิษณุพงศ์ทรงสังข์	ประทมทิพบัลลังก์ภูษงค์ฉลอง
๓๖๓. ช่วยล้างมารผลาญหมู่ศรัตรูปอง	ให้มาช่องเครียรกัมบังคมคัล
๓๖๔. ขอบวรบงกชพิวัลย์ไฉ	ที่ควรไฉหงส์ทิพรังสรรค์
๓๖๕. ช่วยดับโคกวรรณโรคโรคัน	ให้ทรงพระรวิวรรณสมบุรณ์งาม
๓๖๖. ขอพรสหสัณยครรไลศ	สารเศวตตรีทศเคียรสาม
๓๖๗. ช่วยดำรงดำรงชี้ดีความ	พยายามไพร่ฟ้าประชาชน
๓๖๘. อันสมบัติในจังหวัดทวีปนี้	ให้อยู่ในพระบารมีทุกแห่งหน
๓๖๙. ให้พระเกียรติก้องฟ้าสุธาดล	ขอพระชนม์ได้ร้อยพระวษา เออ ๕

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

กรมศิลปากร. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐

เขียน ชีระวิทย์. **วิวัฒนาการการปกครองของจีน**. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย

ศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๔๗.

จดหมายเหตุ. ๑ จศ. ๑๑๗/๑ เรื่องแต่งตั้งข้าราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า
กรมเมือง กรมวัง ตำแหน่งเสนาบดีรัชกาลที่ ๑ (เอกสารลายมือ)

จดหมายเหตุรายวันราชวงศ์ชิง (ชิงสื่อลู่) (เอกสารแปลอัดสำเนา)

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. **เจ้าชีวิต**. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์, ๒๕๔๑.

เจนนิเฟอร์ เวย์ คูซแมน. **การค้าทางเรือสำเภากจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์**.

กรุงเทพฯ: มุขนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๒๕๒๘

นิติ เอียววศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
มติชน. ๒๕๔๗.

ประพฤทธิ์ ศุกลรัตน์เมธี แปล. “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน” **พลิก
ต้นตระกูลไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิราบ. ๒๕๒๖

**ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุ
มาศ (เจิม)**. กรุงเทพฯ: ชัยวิโรจน์การพิมพ์, ๒๕๓๕.

วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. “พระราชสาส์นเมืองจีน จ.ศ. ๑๑๔๔” ประพฤทธิ์
ศุกลรัตน์เมธี แปล. **ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์**. กรุงเทพฯ: กองทุนดำเนิร
เลขาภิบาล เพื่อประวัติศาสตร์. ๒๕๔๒.

_____. **กำสรวลสมุทรา สดุดียอดกำสรวลศิลป์**. กรุงเทพฯ: คักติโสภา
การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. วินัย พงศ์ศรีเพียร “อารยธรรมและปรัชญาจีน”. **ไผ่นอกกอ**.
กรุงเทพฯ: คักติโสภาการพิมพ์. ๒๕๕๒.

วินัย พงศ์ศรีเพียร แปลและเรียบเรียง. **ขันทีจีน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
วรรณศิลป์. มปป.

ส. พลายน้อย. **ความรู้เรื่องตราต่างๆ พระราชลัญจกร**. กรุงเทพฯ: อักษรพิทยา
, ๒๕๒๓/.

สารภากรณ์, พระยา. **ระยะทางราชทูตไปกรุงปักกิ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอม
เกล้าโดยพระยาสารภากรณ์**”(เอกสารอัตสำเนา).

สารสิน วีระพล. **จัมก้องและกำไร การค้าไทย-จีน ๒๑๙๕-๒๓๙๖**. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๒๕๔๘.

สีบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย
ค.ศ. 1282 - 1853**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์. ๒๕๒๕.

บรรเทา กิตติศักดิ์. **หนังสือเรียนภาษาไทย ท.๐๓๒ ประวัติวรรณคดีไทย**.
กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช. ๒๕๓๕

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

พระราชสาส์นไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๑๔๓ (สมุดไทยดำ)

หลังให้เฉิง. **ชั้นที่คนสุดท้าย**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คปไฟ. ๒๕๔๘.

อดิสร หมวกพิมาย. **กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย วิเคราะห์โครงสร้างและ
การเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.
๒๓๑๐-๒๓๙๘**. วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๓๑.

อรพินท์ คำสอน ชีษณา วีรเกียรติสุนทร บรรณาธิการ ชีษณา วีรเกียรติสุนทร
“บันทึกของราชทูตออกพระวิสุทธิสุนทรฯ”. ๑๐๐ เอกสารสำคัญสรรพ
สารประวัติศาสตร์ไทยลำดับที่ ๑๐ กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารการพิมพ์,
๒๕๕๔.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Colin, A.Ronan. **The Shorter Science and Civilisation in China:1.**

Grate Britain: Cambridge University Press.1978.

Fairbank, John K. **Trade and Diplomacy on the China Coast.** Cambridge, Mass., HarvardUniversity Press.1953.

_____.**The Chinese World Order.** Cambridge, Mass., Harvard University Press.1968.

_____.**The Cambridge History of China Vol.11: Late Ch'ing 1800–1911 Part 2.**Cambridge, Mass: Cambridge University Press.1980.

Woodcock, George.**The British in the Far East.** Grate Britain: Atheneum.1969.

Sheng, Hu. **Imperialism and Chinese Politics.** Beijing: Foreign Languages Press.1981.

Santanee Phasuk.**Royal Siamese Maps.**Bangkok: River Books Press.2004

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

แหล่งที่มาของภาพนอกเหนือจากที่ระบุไว้

<http://www.dpm.org.cn/> (The Palace Museum, Beijing China)

<http://www.npm.gov.tw/> (National Palace Museum, Taipei Taiwan)

<http://th.wikipedia.org/wiki/>